

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№2 (117)

Алматы
«Қазақ университеті»
2026

KazNU Science · ҚазҰУ Ғылымы · Наука ҚазНУ

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 2 (117) маусым

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №16506-Ж.

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Турап А.С., PhD докторант (Қазақстан)

Телефон: +7 778 527 3341,

E-mail: aidanaturar1995@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Мустафаева А.А., PhD докторы, қауымдастырылған профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Рамазанов А.А., э.ғ.д., проф. – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Алдабек Н.Ә., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ким Г.Н., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Шадкам З., ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Кокеева Д.М., ф.ғ.к., қауымд. профессор (Қазақстан)

Ерекешова Л.Г., доктор (Қазақстан)

Жасмин Далл Аньола, т.ғ.д., доцент (Қырғызстан)

Нуреттин Демир (Nurettin Demir), профессор

(Түркия)

Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem), профессор (Түркия)

Мустафа Изуддин (Mustafa Izuddin), PhD

(Малайзия)

Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng), профессор

(АҚШ)

Масару Тономура, профессор (Жапония)

Мехмет Нажи Онал (Mehmet Naci Onal), профессор,

доктор (Түркия)

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОР:

Ерланова А.Е., магистрант (Қазақстан)

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті, тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

Жоба менеджері

Гульмира Шаққозова

Телефон: +7 701 724 2911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

ИБ № 18075

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 8,1 б.т. Тапсырыс № 3552.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2026

1-бөлім
ШЫҒЫС ФИЛОЛОГИЯСЫ

Section 1
ORIENTAL PHILOLOGY

Раздел 1
ВОСТОЧНАЯ ФИЛОЛОГИЯ

G.B. Duman

Bulent Ecevit University, Zonguldak, Türkiye

e-mail: gulbanuduman@gmail.com

EQUITY OF OPPORTUNITIES AND THE FOUR CORE LANGUAGE SKILLS IN DISTANCE EDUCATION OF TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE

This study addresses the issue of equal opportunity in the distance education of Turkish as a foreign language and the impact of distance education on the four core language skills. Globalization and rapid advancements in information technology have made distance education a widespread and unavoidable practice in foreign language teaching, however, whether online platforms provide equal opportunity in education, particularly in the context of foreign language teaching, remains a subject of debate. The aim of this study is to review the existing literature on equity of opportunities in the distance education of Turkish as a foreign language and to identify both the strengths and challenges of this process based on instructors' perspectives. The research was conducted using a descriptive approach that combined both qualitative and quantitative data collection. In this regard, data obtained from a survey administered to 89 instructors working in the field of teaching Turkish to foreigners were analyzed. The results of the survey indicate that distance education can offer vital opportunities in such terms as flexibility or accessibility. However, equity of opportunities may not always be achieved because of a lack of technological infrastructure, differences in digital literacy levels, and socioeconomic inequalities. Concerning the four core language skills, the study shows that listening and reading skills can be taught more easily in distance education, while speaking and writing skills can face greater limitations due to a lack of interaction and immediate feedback.

Keywords: teaching Turkish as a foreign language, distance education, equity of opportunities, four core language skills.

Г.Б. Думан

Бюлент Эджевит университеті, Зонгулдак, Түркия

e-mail: gulbanuduman@gmail.com

Түрік тілін шетел тілі ретінде қашықтықтан оқытудағы мүмкіндіктер теңдігі және төрт негізгі тілдік дағдысы

Бұл зерттеу түрік тілін шетел тілі ретінде қашықтықтан оқытудағы мүмкіндіктер теңдігі мәселесін және қашықтықтан білім берудің төрт негізгі тілдік дағдыға тигізетін әсерін қарастырады. Жаһандану және ақпараттық технологиялардың жылдам дамуы қашықтықтан оқытуды шетел тілін оқытуда кең таралған және сөзсіз тәжірибеге айналдырды, дегенмен, онлайн платформалардың білім беруде, әсіресе шетел тілін оқыту контекстінде, тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету мәселесі әлі де болса пікірталас тудырып отыр. Зерттеудің мақсаты – түрік тілін шетел тілі ретінде қашықтықтан оқытудағы мүмкіндіктер теңдігіне қатысты қолданыстағы әдебиеттерге талдау жасау және осы салада қызмет етіп жүрген оқытушылардың пікірлері негізінде бұл процестің тиімді тұстары мен өзекті мәселелерін анықтау. Зерттеу жұмысы сапалық және сандық деректерді жинау әдістері ұштастырылған сипаттамалық тәсілмен жүргізілді. Осы орайда, шетелдіктерге түрік тілін үйретумен айналысатын 89 оқытушыдан алынған сауалнама нәтижелеріне талдау жасалды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қашықтықтан оқыту икемділік пен қолжетімділік тұрғысынан маңызды мүмкіндіктер ұсынады; десе де, технологиялық инфрақұрылымның жетіспеушілігі, цифрлық сауаттылық деңгейіндегі алшақтықтар мен әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктерге байланысты іс жүзінде тең мүмкіндіктер қағидаты әрдайым сақтала бермейді. Төрт негізгі тілдік дағды тұрғысынан алғанда, тыңдалым мен оқылым дағдыларын онлайн ортада қолдау біршама жеңілірек екені, ал сөйлесім мен жазылым дағдылары өзара іс-қимыл мен жедел кері байланыстың тапшылығы салдарынан көбірек шектеулерге тап болатыны анықталды.

Түйін сөздер: түрік тілін шет тілі ретінде оқыту, қашықтықтан оқыту, мүмкіндіктер теңдігі, төрт негізгі тілдік дағдылар.

Г.Б. Думан

Университет имени Бюлента Эджевита, Зонгулдак, Турция
e-mail: gulbanuduman@gmail.com

Равенство возможностей и развитие четырех основных языковых навыков в дистанционном обучении турецкому языку как иностранному

В данном исследовании рассматривается вопрос обеспечения равных возможностей в дистанционном обучении турецкому языку как иностранному, а также влияние дистанционного образования на четыре основных языковых навыка. Глобализация и стремительное развитие информационных технологий сделали дистанционное обучение широко распространенной и неизбежной практикой в преподавании иностранных языков. Однако вопрос о том, обеспечивают ли онлайн-платформы равные возможности в образовании, особенно в контексте преподавания иностранных языков, остается предметом дискуссий. Цель данного исследования – обзор существующей литературы по вопросам равенства возможностей в дистанционном обучении турецкому языку как иностранному и выявление как сильных, так и слабых сторон этого процесса с точки зрения преподавателей. Исследование проводилось с использованием описательного подхода, сочетающего качественный и количественный сбор данных. В этом контексте были проанализированы данные, полученные в ходе опроса 89 преподавателей, работающих в области преподавания турецкого языка как иностранного языка. Результаты показывают, что дистанционное обучение предоставляет значительные возможности с точки зрения гибкости и доступности, однако равные возможности не всегда достигаются из-за недостатка технологической инфраструктуры, различий в уровне цифровой грамотности и социально-экономического неравенства. Что касается четырех основных языковых навыков, исследование выявило, что навыки аудирования и чтения легче развиваются в онлайн-среде, в то время как навыки устной и письменной речи сталкиваются с большими ограничениями из-за отсутствия взаимодействия и немедленной обратной связи.

Ключевые слова: обучение турецкому языку как иностранному, дистанционное обучение, равенство возможностей, четыре основных языковых навыков.

Introduction

In the twenty-first century, the expansion of global communication networks has made it increasingly easier to conduct large-scale distance education that allows for two-way interaction. These global communication tools provide students and teachers from different parts of the world with opportunities to engage in effective mutual communication (İşman, 2011: 4). In addition to the widespread use of these networks, distance education which became a necessity during the global Covid-19 pandemic has continued to expand and remain widely practiced even after pandemic-related restrictions were lifted.

“Technological advancements such as computers, the internet, and satellite communication constitute the most important driving force behind globalization. This technology has caused a major transformation in terms of time, space, and processing speed” (Çınar, 2009: 17). It is natural that education is also affected by this rapid change. Authors state that “the rapid development of technology is increasing the need for information day by day. Today, what is important is not just accessing information, but being able to access it at the desired time

and in the desired format” (Kışla et al., 2010: 2). They also point out that the increased need for information has created a number of problems. Due to the inadequacy of face-to-face education in meeting the need for information, distance education institutions have been striving to implement distance education in recent years (Kışla et al., 2010).

Both developed and developing countries are turning toward distance education for different reasons, and in a globalizing world distance education has become a necessity and one of the most effective educational models of the twenty-first century. In addressing the question “Why Distance Education?”, İşman (2011) states that education is one of the most fundamental factors determining the development of societies and therefore emphasizes that substantial investments should be made in educational systems. Alongside the increasing demand for education due to population growth, the lifelong learning requirement brought about by the information age is directing countries to restructure their educational systems in accordance with contemporary conditions. In this context, distance education is regarded as a cost-effective solution for underdeveloped countries, a means of providing mass education for developing countries, and a model that

meets lifelong learning needs and enhances educational quality for developed countries.

The main problem considered in this study is whether distance education of Turkish as a foreign language truly create equal opportunities. Whether online education provides equal opportunities in education, especially in the context of foreign language teaching, is still a subject of dispute. In this context, the aim of the study is to examine the issue of equal opportunities in the distance teaching of Turkish as a foreign language in light of both the relevant literature and data obtained from the field, and to evaluate the effects of online education on the four basic language skills.

Material and methods

The research is descriptive in nature and was conducted using an approach that combines both qualitative and quantitative data collection methods. The research data consist of the relevant literature and survey data obtained from instructors working in the field. The sample of the study comprises 89 instructors working in the field of teaching Turkish to foreigners. Data were collected and analyzed through a questionnaire consisting of both open-ended and closed-ended questions. 52 participants (57.5%) stated that they are working abroad, and 37 (42.5%) stated that they work within the country. The participation of both types of instructors who are within the country and who are abroad is important for determining the current situation. Prior to administering the questionnaire, ethical approval was obtained from the Zonguldak Bülent Ecevit University Human Research Ethics Committee with decision number 31 dated 26.01.2021.

Results and discussion

The role of the distance education model in terms of equal opportunity becomes more apparent when the advantages and limitations of online learning are considered together. In this context, it is essential to examine the extent to which the opportunities that distance education offers in theory are reflected in practice.

Distance education is defined as a planned educational activity where the learner and the instructor are not physically in the same environment, so that communication and interaction are provided through technological tools (Uşun, 2006; Demir, 2014; Güven vd, 2022). Technological advancements offer a significant advantage in delivering ed-

ucational services to broad audiences. In particular, individuals who work and lack the opportunity to attend face-to-face formal education during regular business hours can pursue the education they desire through distance learning applications tailored to their own free time. In a sense, this offers equal opportunities to individuals with limited free time, granting them the right to education regardless of time and place. The flexibility and accessibility of online education are its most significant advantages. Aspects of this model that foster equal opportunity include allowing students to progress at their own pace, the ability to re-watch recorded lessons, and overcoming geographical barriers to access resources (Barış & Çankaya, 2016; Güngör et al., 2020; Güven, 2023). Briefly, distance education may offer different opportunities that traditional education cannot provide for such group of people: working individuals or students with physical disabilities or people who live in different cities or countries.

From an economic perspective, distance education can facilitate access to education for students from low socioeconomic backgrounds and provide them with educational opportunities due to factors such as reduced transportation, accommodation, and physical material costs (Gottschalk & Weise, 2023; Güven, 2023). For instance, applications such as the Distance Turkish Language Teaching Portal developed by the Yunus Emre Institute aim to spread language learning to a wider audience by offering free access. Furthermore, some studies (Ustabulut, 2021) highlight that online environments allow shy students to express themselves more comfortably. Taken together, these are among the positive aspects of online education in terms of widening access and opportunity.

İşman (2011) summarized the problems of the Turkish education system in thirteen items, such as “physical infrastructure, equipment, teacher quality, educational quality, standardized education, student numbers, attendance, and lack of parental involvement,” arguing that these issues could be resolved through the distance education model. In reality, if physical infrastructure were improved, equipment provided, and teacher quality enhanced, success in face-to-face education would naturally reach the desired level across the board. Yet the very areas İşman highlights are also ones in which distance education has not fully achieved the expected level of quality. In terms of these thirteen items, distance education faces similar challenges as face-to-face education. Regarding the issue of equipment, İşman (2011, p. 8) notes that “the second problem is the lack of suffi-

cient tools and equipment in every school. Through distance education, virtual laboratories can be established and made available to students.” However, in practice, despite the considerable time that has passed since the early stages of distance education, digital materials still fall well short of the desired and necessary standards perhaps even lagging behind those of face-to-face education. All the problems İşman listed for face-to-face education are, in the current state of affairs, hurdles that distance education has yet to overcome.

“The interaction between distance education and evolving computer technologies promises numerous innovations for both teachers and students across all fields of education, while offering society the chance to achieve higher education rates. However, although this interaction may sound appealing in theory, it also brings with it many problems in practice that still need to be addressed” (Karaca, Topal, and Aldır, 2011, p. 920). As a system fundamentally rooted in information technologies, the greatest challenge facing the distance education model today is that technological infrastructure and equipment have not yet reached the desired standards worldwide. Consequently, distance education which claims to offer educational opportunities and equal access to education to students across the globe can produce unequal opportunities among students who do not have equal access to technology.

The concept of the “digital divide” is overshadow the claim that online education creates equal opportunities. This concept encompasses not only access to technology but also adequate equipment, fast internet connections, and digital literacy; all these deficiencies deepen the gap between individuals (Gottschalk & Weise, 2023). Researchers state that for students living in rural areas or those with low socioeconomic status have serious problems with internet connection and power outages (Santosa et al. 2022; Güven et al., 2022; Güven 2023).

“Success in technology-based distance education also depends on technological readiness and infrastructure” (Duman & Yurdakul, 2021, p. 435). Consequently, infrastructural and technological problems can hinder the educational process. These technical issues can be experienced by both students and instructors. Ustabulut (2021) examined the distance education experiences of instructors who are teaching Turkish as a foreign language. The results indicated that the weakest aspect of educating online were “technical problems”.

The extent to which distance education contributes to equal opportunity in teaching Turkish as a

foreign language, or in which situations it leads to inequality, remains a matter that warrants careful discussion. Continuity is fundamental in language learning; once lessons are lost or missed, the compensation for that lost time is far more difficult than in other subjects. This reality unfortunately strips away the chance to learn Turkish for students with little or no internet access. Even when lessons are recorded for later viewing, an inequality inevitably emerges between students who follow the course synchronously and those who watch it asynchronously. Furthermore, the very availability of these recordings can lead to another issue: students with full internet access may fail to follow live sessions with the necessary seriousness, assuming they can simply catch up later via video. In short, until the issues of infrastructure and technological equipment are resolved globally, it would be inaccurate to claim that distance education truly fosters equal opportunity.

In a research survey conducted in 2021 among instructors working in the field of teaching Turkish to foreigners, 89 participants were asked the following question: “Does your institution provide up-to-date equipment, educational platforms, application programs, etc., designed to support distance education?”. 47 participants (53%) stated that they received infrastructure support from their institutions, while 42 (47%) stated that they did not receive any support. These numerical values indicate that approximately half of the field instructors participating in the research did not receive infrastructure support from their institutions and conducted the educational process using their own resources. In response to the open-ended question regarding the type of support provided by universities, some participants stated that their institutions purchased unlimited, high-level access to their educational platforms, some reported that their institutions provided tablet and computer support, and others stated that they provided digital materials. Some instructors reported that their institutions updated their infrastructure, making improvements that facilitated material uploading, easier assessment, and e-learning. These responses demonstrate that distance education, which became mandatory for a period in many countries due to the global pandemic, led some educational institutions to update their infrastructure and take measures to adapt to distance learning.

When asked whether they took institutional or personal measures to improve their infrastructure, 51 participants (57%) answered “Yes,” while 38 (43%) responded “No.” Among those who answered

“Yes,” 15 participants left the open-ended question regarding the nature of their improvements unanswered. Of those who did respond, 5 participants reported purchasing new computers, 3 acquired tablets, and one person stated that they bought a higher-speed internet plan. Some participants also noted that they had purchased access to various educational platforms. Responses concerning institutional and individual infrastructure measures suggest that both educational institutions and instructors were unprepared for the distance education process triggered by the pandemic. At the same time, they indicate that instructors attempted to address some infrastructural challenges through institutional support and personal initiatives. However, the extent to which similar measures could be taken on the student side remains uncertain. Factors such as parental involvement in their children’s education, together with the adequacy of their economic means, can shape a student’s technical infrastructure. Consequently, students who are disadvantaged by limited parental support or economic hardship may be left without equal opportunity in learning Turkish as a foreign language through distance education.

The survey responses suggest that instructors are not fully satisfied with the educational platforms they use. When describing the downsides of their current systems, 32 participants (36.8%) identified limited session durations as the most common complaint. However, this problem seems solvable with measures such as institutions making free access to their educational platforms to instructors. Differences across universities such as whether they have the budget or the capacity to provide infrastructure support can result in different learning conditions for students. This will lead to unequal conditions and inequality of opportunity for students, even within the university context.

Complaints voiced in the survey, such as “echoing audio”, “insufficient voice interaction”, “connection issues” and “network problems” clearly demonstrate that instructors also struggle with infrastructure. In short, as long as the infrastructural and equipment hurdles preventing healthy global communication remain on both the instructor and student sides it is impossible to speak of a high-quality distance education conducted under equal conditions. The ability of distance education to function effectively and offer equal opportunity depends entirely on technological infrastructure and equipment reaching a state of global parity. In a world where disadvantaged groups still struggle with basic internet connectivity and lack access to the tablets,

desktops, or laptops necessary to follow a lesson, achieving equal opportunity in the distance teaching of Turkish as a foreign language remains an elusive goal.

In his study examining the perspectives of instructors on online Turkish language teaching to foreigners, Alan (2020: 432) draws attention to the critical issue of digital literacy: “One of the challenges emerging from these activities has been identified as a lack of digital literacy among instructors. The fact that online teaching requires a command of information technologies and that older instructors, in particular, may struggle in this area contributes to this situation.” This reality is no different on the student side. Students learning Turkish through distance education do not all possess the same level of digital literacy. Consequently, those who lack these digital skills find themselves at a disadvantage, losing the equal footing they might have enjoyed in a traditional face-to-face classroom.

Although the online distance education model is often described as a “two-way” learning environment, the reality in practice is quite different; typically, only the instructor’s microphone and camera remain active. Most students are reluctant to turn on their cameras, and having all microphones open simultaneously leads to poor audio quality, overlapping voices, and a classroom environment that is difficult to manage. Consequently, when students keep their cameras and microphones off, it inevitably creates a system where the learner remains passive and the instructor stays at the center. Furthermore, for an instructor who cannot see their students in the flesh or gauge their reactions, this situation leads to a loss of motivation and a breakdown in communication. In truth, for foreign language learning to be effective, the interaction between instructor and student, as well as among students themselves, is of vital importance. Thus, far from achieving equal opportunity in the distance teaching of Turkish, students are actually losing their standard learning prospects and quality. An instructor’s inexperience with digital technology or a lack of digital literacy directly manifests as an inequality for the student. As Birinci (2020: 352) notes, “to reach the desired level in distance teaching, there is a need for qualified instructors who are digitally literate and who know how to integrate technologies into teaching processes.”

When considering educational processes and outcomes, it is necessary to acknowledge that the distance education model has advantages as well as challenges and problems. “Despite offering many advantages, distance education can encounter nu-

merous problems due to technological shortcomings, difficulties in using and managing the distance education system, and a lack of quality and standardization” (Kışla et al., 2010: 3). All these negative aspects are problems that can deprive students of the opportunity to receive a quality education.

At this stage of the discussion, the question of how distance education impacts the four fundamental language skills in foreign language instruction comes to the forefront. The reflections of the online environment on these four core skills reveal the effects of distance teaching within the context of equal opportunity in a much more tangible way. Foreign language instruction aims for the integrated development of four primary skills: listening, speaking, reading, and writing. The extent to which these skills can be acquired in an online environment is a subject of intense debate in the literature. In a study examining the opinions of instructors on foreign language teaching through synchronous distance education, participants expressed a significant number of negative opinions regarding the acquisition of foreign language skills through distance education, including: “inability to ensure active participation in speaking skills, decreased motivation in reading and writing skills, difficulties in teaching writing, inability to be physically present with the student for speaking and writing skills, difficulty in providing individual and immediate feedback, problematic and difficult listening skills, and the lack of effective methods for reading skills” (Dolmacı & Dolmacı, 2020).

When language instruction is conducted online, the four fundamental skills are affected by the process in ways that are both positive and negative. If we were to evaluate each of these four core skills individually, the situation could be summarized as follows:

Listening skills can benefit from certain opportunities during the online education process, depending on the circumstances. For instance, the most significant advantages that distant education offers for developing listening skills is the opportunity to watch lesson recordings constantly, which allow students to rewind and listen repeatedly to parts they didn’t fully understand (Güven, 2023). Moreover, tools such as podcasts, videos, and audiobooks provide students with the chance to experience diverse accents and varying speech rates (Başar & Çangal, 2021). On the other hand, factors like technical glitches and hardware deficiencies among the most common issues in distance learning hinder the development of listening skills at the desired level

(Santosa et al., 2022; Ustabulut, 2021; Duman & Yurdakul, 2021). Research highlights that students often struggle to hear and comprehend listening activities in distance education, and that the pace of speech in audio recordings can sometimes make understanding even more difficult (Güven et al., 2022).

Speaking skills, by their very nature, demand active interaction and real-time communication. The natural communication environment provided in face-to-face education, the use of gestures and facial expressions, eye contact, and group work are limited in online environments. Students’ reluctance to turn on microphones and cameras, technical malfunctions, and large class sizes reduce the opportunity for speaking practice. In their study examining learner and teacher opinions on the distance teaching of Turkish as a foreign language during the COVID-19 process, Güngör, Çangal, and Demir (2020) stated that students expressed the negative impact of distance education on speaking skills. However, there are also studies that find synchronous (real-time) tools such as Skype or Zoom more advantageous than face-to-face classes in developing listening and speaking skills (Salbego & Tumolo, 2015; Al-Qahtani, 2019).

Reading skills are considered one of the areas with the fewest problems in online education. “Reading skills will have the opportunity to improve in the distance education process, just like in face-to-face education, if the student has a microphone and sufficient internet connection” (Duman, 2024, p. 253). In synchronous online classes without hardware and internet infrastructure problems, reading skills can be developed smoothly with the teacher’s guidance; however, eye strain and distraction caused by prolonged screen time are factors that can negatively affect reading efficiency (Ustabulut, 2021). Nevertheless, the variety of materials and ease of access indicate that reading skills can be supported in distance education. In Yurdakul and Duman’s (2021) study, participants stated that the most successful skill in teaching Turkish as a foreign language through distance education was “reading comprehension”.

Writing skills present significant problems in terms of measurement and evaluation in online environments. Instant feedback, which is provided in a classroom setting, cannot be easily provided in distance education. Especially for A1 beginner level students, who cannot even properly copy what is written on the board into their notebooks, the presence of a teacher who walks between the desks and observes errors in real time is crucial. However

these opportunities are not available in distance education. The lack of dictation exercises and instant feedback, which are done in face-to-face education, can make it difficult to learn punctuation and spelling rules (Güven et al., 2022). In Güven's (2023) study, which examines the facilitating and hindering factors in distance Turkish language teaching, instructors express concerns about exam security and cheating related to measurement and evaluation, and particularly point out that it is not clear whether the student has produced the work themselves in the evaluation of writing skills. In Yurdakul and Duman's (2021) study, writing skills ranked first as the skill where distance Turkish language teaching was least successful.

Conclusion

The rapid evolution of information technologies, the acceleration of globalization, and the compelling circumstances of the COVID-19 pandemic have swiftly shifted education into online environments. These developments have made distance learning applications an inevitable reality, particularly in the field of foreign language instruction. The teaching of Turkish as a foreign language has also been directly affected by this transformation. While distance education offers a range of opportunities, it can also lead to structural problems and inequalities.

In this study, the issue of equal opportunity in the online teaching of Turkish as a foreign language was examined in light of literature data and survey findings gathered from instructors teaching Turkish for foreigners. The findings demonstrate that, despite the widespread assumption that distance education provides equal opportunity at a theoretical level, this equality often fails to materialize in practice. Inequalities in access to technological infrastructure, socioeconomic disparities, and the

varying levels of digital literacy between instructors and students emerge as the primary determinants of this inequality in online Turkish instruction.

The findings of the survey state that there are groups of people whom distance education can offer vital opportunities. These groups contain such people as working individuals, people with physical disabilities, and learners living in different regions. However, these opportunities depend on prerequisites such as a stable internet connection, appropriate hardware, and digital learning skills. For students who lack these prerequisites, distance education is less likely than face-to-face instruction to provide equal opportunity; instead, it can reinforce and deepen existing inequalities.

When considering the four core language skills in teaching Turkish as a foreign language, it is evident that online education does not support each skill to the same extent. While listening and reading can be developed more effectively online thanks to the range of digital materials and opportunities for repetition, speaking and writing face serious constraints because they rely on interaction, immediate feedback, and face-to-face communication. In particular, students' passivity in speaking activities and assessment and evaluation problems in writing bring into sharper focus the ways in which distance education remains contested in terms of both quality and equal opportunity in language teaching.

To sum up, the online model for teaching Turkish as a foreign language is neither a definitive solution for equal opportunity nor solely a source of inequality. For this model to truly foster equity, it must be supported by a robust and widespread technological infrastructure, the systematic development of digital literacy, the enhancement of instructors' pedagogical competencies in online language teaching, and the production of high-quality digital materials that encourage meaningful interaction among learners.

References

- Alan, Y. (2020). Türkçenin yabancı dil olarak çevrim içi öğretimine yönelik öğretim elemanı görüşleri. I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu Bildiri Kitabı.
- Al-Qahtani, M. H. (2019). Teachers' and students' perceptions of virtual classes and the effectiveness of virtual classes in enhancing communication skills. *Arab World English Journal, Special Issue: The Dynamics of EFL in Saudi Arabia*, pp. 223–240. doi:10.24093/awej/efl1.16
- Bariş, M. F., & Çankaya, P. (2016). Akademik personelin uzaktan eğitim hakkındaki görüşleri. *International Journal of Human Sciences*, 13(1), pp. 399–413. doi:10.14687/ijhs.v13i1.3378
- Başar, U., & Çangal, Ö. (2021). Yunus Emre Institute students' views on the distance Turkish learning portal. *Educational Policy Analysis and Strategic Research*, 16(1), pp. 263–282. doi:10.29329/epasr.2020.334.12
- Birinci, F. G. (2020). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan bilişim teknolojileri üzerine bir inceleme. *Sakarya University Journal of Education*, 10(2), pp. 350–371.
- Çınar, İ. (2009). Küreselleşme, eğitim ve gelecek. *Kuramsal Eğitimbilim*, 2(1), 14–30.

- Demir, E. (2014). Uzaktan eğitime genel bir bakış. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (39), 203–212.
- Dolmacı, M., & Dolmacı, A. (2020). Eş zamanlı uzaktan eğitimle yabancı dil öğretiminde öğretim elemanlarının görüşleri: Bir COVID-19 örneği. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 18(2), 706–732.
- Duman, G. B. (2024). Uzaktan eğitimle dil öğretiminin avantajları ve dezavantajları. In *Current Issues in Foreign Language Education – 2024: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference* (pp. 247–254).
- Duman, G. B., & Yurdakul, Y. (2021). Türkçenin yabancı dil olarak uzaktan öğretiminde öğreticilerin materyal kullanımı ve teknolojik altyapıya yönelik tutum ve görüşleri. *Zeitschrift für die Welt der Türken (ZfWT)*, 13(1), pp. 419–438.
- Gottschalk, F., & Weise, C. (2023). Digital equity and inclusion in education: An overview of practice and policy in OECD countries (OECD Education Working Papers No. 299). Paris: OECD Publishing. doi:10.1787/7cb15030-en
- Güngör, H., Çangal, Ö., & Demir, T. (2020). Türkçenin yabancı dil olarak uzaktan öğretimine ilişkin öğrenci ve öğretici görüşleri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40(3), pp. 1163–1191.
- Güven, A. Z., Özbilen, U., & Yılmaz Karaca, M. (2022). Problems encountered in the process of teaching Turkish in distance education and solution suggestions: Student views. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, pp. 10(1), 1–15.
- Güven, A. Z. (2023). Facilitating and complicating factors in distance language teaching: Instructors' views. *SAGE Open*, January–March, 1–12.
- İşman, A. (2011). *Uzaktan eğitim* (4. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Karaca, O., Topal, M., & Aldır, Z. (2011). Uzaktan eğitim sorunları. In *International Science and Technology Conference* (7–9 Aralık). İstanbul, Türkiye.
- Kışla, T., Sarsar, F., Arıkan, Y. D., Meşhur, E., Şahin, M., & Kokoç, M. (2010). Web tabanlı uzaktan eğitim sistemlerinde karşılaşılan problemler. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5(1).
- Salbego, N., & Tumolo, C. (2015). Skype classes: Teachers' and students' perceptions on synchronous online classes in relation to face-to-face teaching and learning. *International Journal of Language and Applied Linguistic*, 1(3), pp. 36–45.
- Santosa, H., Putra, I. G. P. D. D., & Pratiwi, N. P. A. (2022). Exploring EFL teachers' and students' challenges in remote learning context in Tabanan, Bali. *IJEE (Indonesian Journal of English Education)*, 9(1), pp. 102–119.
- Ustabulut, M. Y. (2021). SWOT analysis for the distance education process of lecturers teaching Turkish as a foreign language. *Educational Policy Analysis and Strategic Research*, 16(1), pp. 206–225. doi:10.29329/epasr.2020.334.12
- Uşun, S. (2006). *Uzaktan eğitim*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Yurdakul, Y., & Duman, G. B. (2021). Uzaktan eğitimle Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi sürecinde temel becerilerin gerçekleştirilebilme durumunun öğretici görüşleri üzerinden değerlendirilmesi. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (23), pp. 167–186. doi:10.29000/rumelide.953696

Information about author:

Gül Banu Duman – Associate Professor of the Department of Turkish Language and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences at Bulent Ecevit University, PhD (Zonguldak, Türkiye, e-mail: gulbanuduman@gmail.com).

Автор туралы мәлімет:

Гюль Бану Думан – Бюлент Эджевит университеті гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті түрік тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының докторы (Зонгулдак, Түркия, e-mail: gulbanuduman@gmail.com).

Сведения об авторе:

Гюль Бану Думан – доцент кафедры турецкого языка и литературы факультета гуманитарных и социальных наук Университета имени Бюлента Эджевита, доктор филологических наук (Зонгулдак, Турция, e-mail: gulbanuduman@gmail.com).

Received February 16, 2026

Accepted May 19, 2026

Ш.Д. Бүркітбаева^{1*}, А.Е. Токсеитова¹, Н.Ш. Шаммаева²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Сейитназар Сейди атындағы Түркімен мемлекеттік педагогикалық институты,

Түркіменабад, Түркіменстан

*e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

ТҮРІК ҰЛТТЫҚ ОЙЫН АТАУЛАРЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫ: СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ ТАЛДАУ

Мақала түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерінің семантикасы мен этномәдени мазмұнын кешенді талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты – түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттеріне семантикалық және этномәдени талдау жасай отырып, олардың ойын құрылымындағы атқаратын қызметін анықтау және лингвомәдени табиғатын сипаттау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін ойын атауларының құрамындағы ақ, қара, қызыл, көк, сары, жасыл, ала және күлгін түстерінің номинативтік, символикалық және когнитивтік мәндері сараланды. Зерттеудің негізгі тілдік деректері (linguistic data) ретінде түрік және қазақ дәстүрлі ойындарына арналған этнографиялық, фольклорлық және тілтанымдық еңбектердегі материалдар мен ғылыми басылымдардағы лингвистикалық корпустар пайдаланылды. Талдау барысында сипаттамалық, семантикалық және этнолингвистикалық әдістер жүйелі түрде қолданылды. Зерттеу нәтижелері ұлттық ойын атауларындағы түр-түс атауларының тек номинативтік қызмет қана емес, сонымен қатар ойын кеңістігін ұйымдастыратын, қатысушылардың иерархиялық рөлін айқындайтын мағыналық маркер екенін көрсетті. Түр-түс компоненттері бар ойын атауларының «түс атауы + зат есім» және «түс атауы + етістік» сияқты құрылымдық-семантикалық үлгілері жіктеліп, олардың этномәдени табиғаты нақты тілдік деректермен негізделді. Мақала түрік халықтарының ортақ символдық ойлау жүйесін және мәдени кодтарын тілдік бірліктер арқылы тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: түрік ұлттық ойындары, ойын атаулары, семантика, этномәдени мазмұн.

Sh.D. Burkitbayeva^{1*}, A.E. Toxseitova¹, N.Sh. Shammaeva²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Turkmen State Pedagogical Institute named after Seyitnazar Seydi, Turkmenabat, Turkmenistan

*e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Color terms in the names of Turkish traditional games: semantic and ethnocultural analysis

The article is devoted to a comprehensive analysis of the semantics and ethnocultural content of color components in the names of Turkish national games. The purpose of the study is to conduct a semantic and ethnocultural analysis of color components in the names of Turkish national games, to identify their functions in the structure of the game, and to describe their linguacultural nature. To achieve this goal, the nominative, symbolic, and cognitive meanings of colors such as white, black, red, blue, yellow, green, variegated, and purple were analyzed. The primary linguistic data were drawn from ethnographic, folkloric, and linguistic works on traditional Turkish games, as well as linguistic corpora from scientific publications. Descriptive, semantic, and ethnolinguistic methods were systematically applied during the analysis. The results of the study demonstrated that color designations in the names of national games perform not only a nominative function but also serve as semantic markers that organize the game space and define the hierarchical roles of the participants. Structural-semantic models of game names containing color components, such as “color name + noun” and “color name + verb,” were classified, and their ethnocultural nature was substantiated with specific linguistic data. The article provides a deeper understanding of the shared symbolic thinking system and cultural codes of the Turkic peoples through linguistic units.

Keywords: Turkish traditional games, game names, semantics, ethnocultural content.

Ш.Д. Бүркітбаева^{1*}, А.Е. Токсеитова¹, Н.Ш. Шаммаева²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Туркменский государственный педагогический институт имени Сейитназара Сейди,
Туркменабад, Туркменистан

*e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Цветобозначения в названиях турецких национальных игр: семантический и этнокультурный анализ

Статья посвящена комплексному анализу семантики и этнокультурного содержания цветовых компонентов в названиях турецких национальных игр. Цель исследования – провести семантический и этнокультурный анализ цветовых компонентов в названиях турецких национальных игр, определить их функции в структуре игры и описать лингвокультурную природу. Для достижения этой цели были проанализированы номинативные, символические и когнитивные значения таких цветов, как белый, черный, красный, синий, желтый, зеленый, пестрый и фиолетовый. В качестве основных языковых данных (linguistic data) были использованы материалы этнографических, фольклорных и лингвистических трудов, посвященных традиционным турецким и казахским играм, а также лингвистические корпуса научных изданий. В ходе анализа систематически применялись описательный, семантический и этнолингвистический методы. Результаты исследования показали, что цветобозначения в названиях национальных игр выполняют не только номинативную функцию, но и выступают смысловыми маркерами, организующими игровое пространство и определяющими иерархические роли участников. Классифицированы такие структурно-семантические модели названий игр с цветовым компонентом, как «цветобозначение + имя существительное» и «цветобозначение + глагол», их этнокультурная природа обоснована конкретными языковыми данными. Статья позволяет глубже понять общую символическую систему мышления и культурные коды тюркских народов через языковые единицы.

Ключевые слова: турецкие национальные игры, названия игр, семантика, этнокультурное содержание.

Кіріспе

Ұлттық ойындар халықтың тарихи тәжірибесін, дүниетанымын және әлеуметтік қатынастарын бейнелейтін маңызды мәдени құбылыстардың бірі. Ойын үдерісі арқылы ұрпақтан ұрпаққа мінез-құлық үлгілері, іс-әрекет нормалары, кеңістік пен қозғалысты қабылдау тәсілдері, сондай-ақ тәрбиелік қағидалар беріледі. Ұлттық ойындар тек мәдени-этнографиялық құбылыс ретінде ғана емес, тілдік жүйеде орныққан, этномәдени мазмұны бар лексикалық бірліктер жиынтығы ретінде де қарастыруды талап етеді.

Ұлттық ойын атаулары белгілі бір әрекетті немесе ойын түрін атаумен шектелмей, халықтың танымдық моделін, символдық ойлау жүйесін және мәдени кодтарын жинақтаған күрделі семантикалық құрылым ретінде қалыптасады. Ойын атауларында қолданылатын лексикалық компоненттер, соның ішінде түр-түс атаулары, ойынның мазмұнын, құрылымын және ережесін айқындаумен қатар, этномәдени мағынаға ие, символдық қызмет атқарады. Түс компоненттері ойын атауларында тек сипаттаушы белгі емес, ойын кеңістігін ұйымдастыратын, қатысушылардың рөлін ажырататын және ойын әрекетінің логикасын реттейтін тілдік құрал.

Түрік ұлттық ойындары түрік қоғамының тарихи-әлеуметтік дамуымен, дәстүрлі тәрбиелік жүйесімен және мәдени тәжірибесімен тығыз байланысты. Түрік тіліндегі ұлттық ойын атауларының құрамында кездесетін ақ, қара, қызыл, көк, сары, жасыл, ала, күлгін сияқты түр-түс атаулары халықтың дүниетанымында қалыптасқан символдық мәндермен сабақтасып, ойын мазмұнында ерекше қызмет атқарады. Түр-түс атаулары арқылы ойынның сипаты, қарсыласу немесе татулық үлгісі, тәртіп пен ереже, сондай-ақ белгілі бір мәдени ассоциациялар айқындалады.

Түркі халықтарының рухани мәдениетінде ұлттық ойындар тек дене шынықтыру құралы емес, халықтың дүниетанымы мен этикалық-эстетикалық құндылықтарын сақтаушы феномен болып табылады. Ойын атауларындағы түр-түс компоненттері мифологиялық түсініктен бастау алатын терең танымдық кодтарды қамтиды. Түрік және қазақ ұлттық ойындарындағы түстер номинативтік қызметтен бөлек, этномәдени символдар ретінде маңызды рөл атқарады.

Зерттеудің мақсаты – түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттеріне семантикалық және этномәдени талдау жасау. Осыған орай, ойын атауларындағы түстердің символикалық мазмұнын ашу және олардың құрылым-

дық-семантикалық үлгілерін айқындау міндеттері қойылды..

Әдебиетке шолу

Түрік мәдениетіндегі дәстүрлі ойындарды зерттеуге арналған ғылыми еңбектерде ұлттық ойындар халықтың тарихи тәжірибесін, әлеуметтік құрылымын және мәдени құндылықтарын бейнелейтін маңызды мәдени феномен ретінде қарастырылады. Соңғы жылдары ұлттық ойындарды тіл мен мәдениет сабақтастығында сипаттауға бағытталған зерттеулерде ойын атауларының семантикалық құрылымына, оның ішінде атау құрамындағы символдық элементтерге ерекше назар аударылып келеді. Түр-түс атаулары ұлттық ойын атауларындағы мағыналық және этномәдени ақпаратты жеткізетін маңызды лексикалық компонент ретінде қарастырылады.

Түрік мәдениетіндегі түр-түс атауларының семантикасы мен символдық мәнін талдауға арналған Х. Йылдыздың «Türk kültüründe renk sembolizmi» (2021) маңызды орын алады. Автор еңбегінде ақ, қара, қызыл, көк, сары, жасыл және күлгін түстердің түрік халқының дүниетанымында қалыптасқан мәдени және әлеуметтік мағыналарын сипаттайды. Түс атауларының символдық қызметі қоғамдағы тәртіп, қарсыластық және кеңістік ұғымдарымен байланыста талданады (Yıldız, 2021: 87). Зерттеу ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерінің мәдени жиынтығын түсіндіруге теориялық негіз береді.

Түр-түс атауларының тілдік құрылымдағы орны мен семантикалық қызметі Х. Айдынның «Türkçede renk adlarının anlamsal yapısı» (2022) кеңінен қарастырылған. Түрік тіліндегі түр-түс атауларының негізгі және қосалқы мағыналарын талдай отырып, олардың түрлі лексикалық бірліктер құрамында мәдени ақпарат тасымалдаушы қызмет атқаратынын көрсетеді. Зерттеуде түр-түс атауларының символдық мағынасы тілдік қолданыс арқылы қалай бейнелетіні атап өтіледі (Aydın, 2022: 114).

Ұлттық ойындар контексінде түр-түс атауларының қолданылуын жанама түрде қамтитын зерттеулердің бірі С. Сарпкаяның «Türk dünyası geleneksel oyunlarından mor menekşe sözel dokusu ve oynanışında mitoloji ve hayat» (2022) болып табылады. Еңбекте ойын атауындағы күлгін түсінің поэтикалық және символдық мәні ойын мәтіні мен ойнау үдерісі арқылы талданады.

Ойын атауындағы түр-түс компонентінің мәдени символикамен тығыз байланысын көрсетеді (Sarpkaya, 2022: 85).

Түрік дәстүрлі ойындарын әлеуметтік әрекет ретінде сипаттайтын ойын атауларының құрамындағы лексикалық маркерлердің, соның ішінде түр-түс атауларының ойын құрылымын ұйымдастырудағы рөлі көрсетіледі. Е. Даярдың «Anadolu'da şiddetin performatif bir temsili: taş dövüşü oyunu» атты мақаласында (2025) ойын атауларының семиотикалық қызметі талданып, атаулардың ойын барысындағы тәртіп пен әрекетті реттеудегі маңызы атап өтіледі (Dayar, 2025:34).

Сонымен қатар дәстүрлі балалар ойындарын жүйелі түрде сипаттаған Н. Демирдің «Geleneksel Türk Çocuk Oyunları» атты көптомдық еңбегінде (2022) ойын атауларының кең ауқымды корпусы ұсынылады. Жинақта құрамында түр-түс атаулары бар көптеген ойын атаулары тіркеліп, олардың әр аймақта қолданылу нұсқалары көрсетіледі. Ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерін нақты тілдік материал негізінде талдауға мүмкіндік беретін маңызды дереккөз болып табылады (Demir, 2022: I том, 56).

Түрік тілінде мәдениеттің өзара байланысын сипаттаған зерттеулерде ұлттық ойын атаулары мәдени мазмұны бар тілдік бірлік ретінде жанама түрде қамтылады. М. Каплан мәдени құбылыстардың тіл арқылы бекітілуін талдай отырып: «Мәдени тәжірибе тілде атау арқылы орнығып, ұрпақтан ұрпаққа беріледі» (Kaplan, 2002: 78). Ұлттық ойын атауларының тек номинативтік қызметпен шектелмей, түрік халқының мәдени жадын сақтаушы тілдік бірлік екенін дәлелдеуге негіз болады.

Түрік балалар ойындарын арнайы зерттеген Н. Өздемир ойын атауларының қалыптасуында әрекет пен қолданылатын зат атауларының рөлін атап өтіп: «Балалар ойындары көбіне негізгі әрекет түрі мен қолданылатын заттардың атауына байланысты қалыптасады» (Özdemir, 2006: 45). Яғни, түрік ұлттық ойын атауларының материалдық мәдениетпен және күнделікті өмір тәжірибесімен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Сонымен бірге еңбекте ойын атауларындағы семантикалық қабаттар мен символдық элементтер арнайы жүйеленбегені байқалады.

Соңғы жылдары түрік халқының ұлттық ойындарын халықаралық ғылыми кеңістікте зерттеу үрдісі күшейе түсті. З. Абдыкеримова мен Н. Омуралиев түрік ұлттық ойындарын мәдени код түрғысынан қарастырып, «Ұлттық

ойындар түрік қоғамының тарихи тәжірибесін, дүниетанымын және әлеуметтік құрылымын бейнелейтін тұтас мәдени жүйе» екенін атап көрсетеді (Abdykerimova, Omuraliev, 2020: 48).

Осы бағыттағы ең ауқымды дереккөздердің бірі – түрік дәстүрлі балалар ойындарын ұзақ жылдар бойы жүйелі түрде жинақтаған Н. Демирдің көптомдық еңбегі. Аталған еңбекте далалық және архивтік материалдар негізінде шамамен 4700 ойын атаулары жинақталған (Demir, 2022). Дерек түрік қоғамында ұлттық ойындардың сандық және құрылымдық тұрғыдан аса бай жүйе екенін, сондай-ақ ойын атауларының тілдік материал ретінде кең көлемде қарастыруды қажет ететінін дәлелдейді.

Түрік ұлттық ойын атауларының символдық сипатын айқындауға бағытталған зерттеулердің қатарында А. Тургунбаеваның еңбегін атап өтуге болады. Автор ойын атауларын мәдени символдар жүйесі ретінде қарастырып: «Ойын атаулары халықтың дүниетанымын бейнелейтін, мәдени мағынасы бар символдық құрылым ретінде қалыптасады» (Turgunbaeva, 2021: 1349). Түрік ұлттық ойын атауларының әрекет, кеңістік және қозғалыс ұғымдарын қатар бейнелейтін күрделі семантикалық құрылым екенін дәлелдейді.

Түрік халқының ұлттық ойындары мен олардың атауларын терең қарастырған Г. Исмаилова мен К. Бекболотов ұлттық ойын атауларының тарихи-мәдени ақпаратты сақтайтын тілдік бірлік екенін көрсетіп: «Ұлттық ойын атаулары халықтың әлеуметтік тәжірибесін және мәдени жадын тілдік деңгейде бейнелейді» деп тұжырымдайды (Ismailova, Bekbolotov, 2022: 1572).

Түрік тіл білімінде түр-түс атаулары мен ойын мәдениетінің сабақтастығы бірқатар ғылыми еңбектерде қарастырылған. Тіл мен мәдениеттің сабақтастығы аясында ойын атауларының семантикалық өрісі халықтың символдық ойлау жүйесін бейнелейді. Мәселен, Ismailova мен Bekbolotov (2022) тілдік бірліктер мен мәдени кодтардың байланысын атап өтсе, С.М. Керімова (2015) түр-түс атауларының лингвомәдениеттегі эмоционалды факторлармен шартталатынын негіздейді. Г.Б. Хабижанова (2021) көшпелі халықтардың этникалық тарихындағы түс феноменінің семиотикалық жүйе ретіндегі маңызын дәлелдеген.

Қарастырылған еңбектерде түрік мәдениетіндегі түр-түс атауларының символдық және семантикалық табиғаты жан-жақты сипатталғанымен, түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттері арнайы, жүйелі зерттеу

нысаны ретінде толық қамтылмаған. Ұлттық ойын атауларындағы түр-түс атауларын семантикалық және этномәдени тұрғыдан талдау қазіргі тіл біліміндегі өзекті ғылыми міндеттердің бірі және мақалада ғылыми жаңалық ретінде танылады.

Әдістеме

Зерттеу түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерінің семантикасы мен этномәдени мазмұнын талдауға бағытталды. Зерттеудің дереккөздік негізін түрік халқының дәстүрлі ұлттық ойындарына қатысты тілдік материалдар құрады. Негізгі тілдік корпус тарихи-этнографиялық еңбектерде, фольклорлық жинақтарда, сондай-ақ соңғы жылдары жарық көрген ғылыми басылымдарда тіркелген, құрамында түр-түс атаулары бар ұлттық ойын атауларынан іріктелді.

Мақаланы жазу барысында ұлттық ойын атауларының дәстүрлі мәдениетте орналасқаны, тұрақты қолданыста болуы және атау құрамындағы түр-түс компоненттерінің айқын семантикалық әрі этномәдени контекске ие болуы негізгі өлшемдер ретінде алынды. Зерттеу материалына Түркияның батыс, орталық және шығыс өңірлерінде таралған дәстүрлі ойын атаулары аталып, аймақтарда қолданылу нұсқалары мен ойындарды атау варианттары ескерілді. Ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерінің мағыналық ерекшеліктері және олардың Түркия обысстарындағы қолданылу айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің нысаны ретінде түрік ұлттық ойын атаулары алынды. Зерттеудің негізгі тілдік деректері (linguistic data) ретінде түрік тіліндегі лексикографиялық еңбектер (TDK), этнографиялық жинақтар (P.N. Boratav) және қазақ фольклорының материалдары алынды. Талдау барысында сипаттамалық, семантикалық және этнолингвистикалық әдістер жүйелі түрде қолданылды.

Сонымен қатар құрылымдық-типологиялық тәсіл қолданылып, түр-түс компоненттері бар ұлттық ойын атаулары бірнеше түрлерге жіктелді. Атап айтқанда, түр-түс атауы + зат есім, түр-түс атауы + етістік және күрделі құрылымды ойын атаулары айқындалды. Жіктеу ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерінің сөзжасамдық ерекшеліктерін анықтауға және олардың тілдік жүйедегі орнын сипаттауға мүмкіндік берді.

Қолданылған әдістер мен жианқталған тілдік материал түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерінің семантикасы мен этномәдени мазмұнын жүйелі түрде ашуға, сондай-ақ олардың дәстүрлі мәдениеттегі символдық және ұйымдастырушылық қызметін айқындауға бағытталды.

Нәтижелер мен талқылау

Түрік тіл білімінде ұлттық ойындар мәселесі негізінен этнография, мәдениет және фольклор салаларында зерттеліп келеді. Ғылыми еңбектерде дәстүрлі ойындар түрік халқының тұрмыс-тіршілігімен, әлеуметтік құрылымымен және тәрбиелік жүйесімен тығыз байланысты мәдени құбылыс ретінде сипатталады. Б. Өгел дәстүрлі ойындардың маңызын атап көрсетіп, «Ұлттық ойындар түрік халқының дүниетанымын, әлеуметтік қарым-қатынасын және мәдени құндылықтарын сақтайтын маңызды мәдени мұра» екенін айтқан (Ögel, 2000: 110). Алайда ойын атауларының тілдік табиғаты мен семантикалық құрылымы арнайы этнолингвистикалық талдаудың нысаны ретінде қарастырылмаған.

Түрік тілінің түсіндірме сөздіктерінде «Oyun» ұғымы тек көңіл көтеру әрекеті ретінде емес, икемділік, шеберлік және әлеуметтік қарым-қатынасты қалыптастыратын мәдени әрекет ретінде анықталады. Бұл анықтама түрік ұлттық ойын атауларының да әлеуметтік және тәрбиелік қызмет атқаратынын көрсетеді. Мысалы, түрік қоғамында кең таралған Körebe, Saklambaç, Yağ Satırım, Mendil Kartaca, Mor Menekşe сияқты ойындар балалардың қозғалыс дағдыларын, топтық әрекетін және әлеуметтік ортаға бейімделуін қамтамасыз ететін дәстүрлі құрал ретінде қызмет етеді. Аталған ойын атауларында қолданылатын лексикалық компоненттер, соның ішінде түр-түс атаулары, ойынның мазмұны мен құрылымын айқындауда маңызды рөл атқарады.

Зерттеу барысында жинақталған түрік ұлттық ойын атауларының тілдік корпусы семантикалық және құрылымдық ерекшеліктеріне қарай жіктелді. Төменде анықталған нақты нәтижелер мен олардың этномәдени сипаттамасы берілген.

1. Түс атауы + зат есім құрылымы

Алдымен ең негізгі модельдердің бірі саналатын түр-түс атауы + зат есім құрылымына тоқталайық. Бұл үлгіде түр-түс атауы ойынның негізгі бейнесін немесе символдық нысанын айқындайды.

Мысалы, Mor Menekşe ойыны балалар арасында кең таралған шеңберлі ойын болып табылады. Ойын барысында балалар бір-біріне өлеңдетіп сұрақ қойып, жауап береді, ал ойынның дамуы поэтикалық мәтін арқылы жүзеге асады. Мұнда күлгін түс нақты заттың түсін білдірумен шектелмей, нәзіктік, әсемдік және эстетикалық үйлесім ұғымдарын білдіретін символдық элементке айналады. Зерттеушілер бұл ойындағы түс компонентінің көркемдік және мифопоэтикалық ұғымның басымдылын айтады (Sarpkaya, 2022: 85).

«Mor menekşe, mor menekşe,
Dalına konmuş kelebekçe.
Aç kapıyı bezirgân başı,
Kapı hakkı ne verirsin?»
(«Arkamdaki yadigâr olsun,
Bir çift elma, bir çift nar olsun»).

Осы құрылымға жататын тағы бір кең таралған ойын – Ak terek, kök terek. Ойын екі топқа бөлініп, қарама-қарсы топқа шақыру және күш сынасу арқылы ойналады. Ақ және көк түстері мұнда қарсылас топтарды айқындап қана қоймай, бинарлық оппозиция құрайды. Ақ түс ашықтық пен бастау ұғымын білдірсе, көк түс кеңістік пен бағытты символдайды. Түстердің мұндай қолданысы ойынның құрылымдық тәртібін күшейтеді (Demir, 2022: I т., 74).

«Ak terek, kök terek,
Bizden size kim gerek?»
Қарсы топ жауап береді (варианттары бар):
«O gerek!» немесе баланың атын атайды.

Сонымен қатар Kara kedi ойынында қара түс «ұстаушы» немесе «қауіпті» рөлді бейнелейді. Ойын қашу мен ұстауға негізделгендіктен, қара түс арқылы тыйым, сақтық және қауіп ұғымдары семантикалық тұрғыда сипатталады. Осылайша түр-түс компоненті ойынның эмоциялық және бәсекелік сипатын күшейтеді.

«Kara kedi geliyor!»
«Yakalanan kara kedi olur!»
«Kaç, kara kedi!»

2. Түс атауы + әрекетке қатысты атау құрылымы

Келесі модельде түс атауы ойын әрекетінің сипатын немесе бағытын айқындауға қатысады. Аталған құрылымдарда түр-түс динамикалық мәнге ие болады. Мысалы, Kızıl koşu ойыны жылдамдық пен шапшаңдыққа негізделген жарыс түрі болып табылады. Ойын барысында қатысушылар белгі берілген сәттен бастап барынша тез жүгіріп, мәреге жетуге тырысады. Мұнда қызыл түс әрекеттің шапшаңдылығын, күш пен

белсенділікті білдіретін семантикалық маркер ретінде қолданылады. Дәл осындай Sarı seçme ойынында балалар санамақ арқылы таңдалып, ойыннан шығып отырады. Сары түс уақытша күйді, ескерту мен ауысу сәтін білдіреді. Демек, түр-түс компоненті ойын барысындағы кезеңдік өзгерісті белгілеуге қызмет етеді.

3. Күрделі құрылымды ойын атаулары

Күрделі құрылымды атауларда түр-түс компоненттері бірнеше лексикалық элементпен бірігіп, көпқабатты семантикалық құрылым түзеді.

Мәселен, Ak-Kara oyunu (Ақ-қара ойыны) екі топқа бөлініп, қарсыласу принципімен ой-

налады. Ақ пен қара түстері «жеңіс – жеңіліс», «рұқсат – тыйым», «біз – олар» сияқты мағыналық қарама-қарсылықтарды білдіреді. Мұндай бинарлық модель ойын арқылы әлеуметтік қатынастарды бейнелейді:

«Ak olanlar buraya, kara olanlar karşıya!»

«Ak mı, kara mı?» – деп екі топ бір-бірінен бір ойыншыны шақырады.

Ал Ala top oyunu (Ала доп ойыны) ойынында ала түс әртүрлілік пен өзгермелілікті білдіреді. Доптың ала түсті болуы ойын барысында рөлдердің ауысуын, қозғалыстың еркіндігін және динамикалық өзгерісті көрсетеді.

1-кесте

Түс компоненттері бар ойын атауларының құрылымдық-семантикалық жіктелуі

Құрылымдық үлгі	Ойын атауы	Ойынның сипаты	Түстің қызметі
Түс + зат есім	Mor Menekşe	Шенберлі, өлеңмен	Эстетикалық, поэтикалық символ
Түс + зат есім	Ak Terek, Kök Terek	Қарсы топтық, күш сынасу	Бинарлық қарсы қою
Түс + зат есім	Kara Kedi	Қашу–ұстау	Қауіп, тыйым
Түс + етістік	Kızıl Koşu	Жылдамдық жарысы	Қарқын, белсенділік
Түс + етістік	Sarı Seçme	Санамақ, таңдау	Уақытша күй, ауысу
Күрделі атау	Ak-Kara Oyunu	Қарсыласу	Әлеуметтік оппозиция
Күрделі атау	Ala Top Oyunu	Доппен қозғалыс	Өзгермелілік, динамика

Талдау нәтижелері түрік ұлттық ойын атауларындағы етістік компоненттерінің ойынның құрылымын ұйымдастырушы, әрекетті реттеуші және этномәдени мазмұнды жеткізуші негізгі тілдік құрал екенін дәлелдейді. Түр-түс атаулары арқылы ойын тек көңіл көтеру әрекеті ретінде емес, халықтың дүниетанымы мен мәдени тәжірибесін бейнелейтін семиотикалық жүйе ретінде танылады.

Түрік ұлттық ойын атауларының таралу аймағын қарастыру олардың семантикасы мен этномәдени мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында пайдаланылған дереккөздер ұлттық ойындардың Түркияның әртүрлі өңірлерінде кең таралғанын және аймақтық ерекшеліктерге байланысты ойын атаулары мен ойын формаларының вариантталып отыратынын көрсетеді. Ұлттық ойындар, әдетте, ауылдық ортада және дәстүрлі әлеуметтік құрылымы сақталған аймақтарда тұрақты түрде ойналып, мәдени тәжірибенің маңызды бөлігі ретінде қызмет атқарады.

Түркияның Орталық Анадолы аймағында балалар арасында кең таралған ойындардың қа-

тарына Körebe, Saklambaç, Yağ satarım сияқты қозғалысқа негізделген ойындар жатады. Бұл ойындар топтық әрекетке, кеңістікті бағдарлауға және жылдамдыққа негізделіп, көбіне ашық алаңда ойналады. Дереккөздерде аталған ойындардың Анкара, Кайсери, Конья өңірлерінде жиі кездесетіні көрсетіледі (Demir, 2022: I т., 63-75). «Körebe oldun, say bakalım!», «Gözlerin karalı, beni bul bakalım!» тіркестері жиі қолданылады.

Эгей және Мармара аймақтарында әлеуметтік қарым-қатынас пен рөлдік әрекетке негізделген ойындар басым келеді. Атап айтқанда, Mendil karmaca және Yağ satarım ойындары балалар арасында ғана емес, мерекелік іс-шаралар аясында да ойналатыны байқалады. Бұл өңірлерде ойын атауларының поэтикалық элементтері мен сөздік формулалары жақсы сақталғаны атап өтіледі (Özdemir, 2006: 88). Өлең жолдары қысқа әрі ырғақты. Ең кең таралғаны:

Mendil karmaca,
Mendil karmaca,
Kim aldı mendili,
Ben aldım mendili!

Кейбір өңірлерде:

Al mendili, kap mendili,
Koş bakalım, yakala!

Қаратеңіз аймағында ұлттық ойындар көбіне қозғалыстың жоғары қарқынымен және бәсекелестік сипатымен ерекшеленеді. Мұнда ойналатын Saklambaç және оған ұқсас ойындар таулы жер бедеріне бейімделіп, ауданды тиімді пайдалануға бағытталған. Қаратеңіз өңіріндегі ойындардың қимыл-әрекетке негізделген және олардың атауларының да осы ерекшелікті бейнелейді (Ismailova, Bekbolotov, 2022: 1569).

Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Түркия аймақтарында дәстүрлі балалар ойындары көбіне қауымдық өмірмен, отбасылық орта және ауылдық кеңістікпен тығыз байланысты. Бұл өңірлерде Mor menekşe сияқты өлеңмен, шеңбер құрып ойналатын ойындар кең таралған. Ойын атауындағы түс компонентінің поэтикалық және символдық сипаты ойынның салтанатты әрі көркемдік мазмұнымен сабақтасып жатады (Sarıkaya, 2022: 84).

Mor Menekşe ойынындағы өлең:

Mor menekşe, mor menekşe,
Dalına konmuş kelebekçe.

Aç kapıyı bezirgan başı,

Kapı hakkı ne verirsin?

(Arkamdaki yadigâr olsun,

Bir çift elma, bir çift nar olsun).

Түрік ұлттық ойын атауларының аймақтық таралуы олардың семантикалық құрылымына және атау құрамындағы лексикалық компоненттерге тікелей әсер етеді. Әр өңірде ойынның орындалу формасы мен қызметі сақтала отырып, атаулардың кейбір элементтері, соның ішінде түр-түс атаулары, мәдени және географиялық ортаға бейімделіп қолданылады. Ұлттық ойын атаулары аймақтық-этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеудің өзектілігін арттыра түседі.

Талдау барысында түрік ойын атауларындағы түстердің қолданылу жиілігі мен тілдік формалары келесідей нақты үлгілерді көрсетті:

«Түс атауы + Зат есім» үлгісі: Ak güvercin (Ақ көгершін), Kara kuzu (Қара қозы), Al elma (Қызыл алма), Mavi boncuk (Көк моншак).

«Түс атауы + Етістік (қимыл)» үлгісі: Sarı satmak (Сары сату), Al satarım (Қызыл сатамын).

Күрделі символдық атаулар мен метафоралар: Mor menekşe (Күлгін шегіргүл – ойын барысындағы топтардың атауы ретінде), Kөк бөрі (Көкпар ойынының семантикалық негізі ретінде (Ustemirov, Tuimebayev, 2025:1419).

Жоғарыда көрсетілген тілдік деректерге сүйене отырып, мынадай семантикалық тұжырымдар жасауға болады:

Бинарлық оппозиция (Ақ – Қара): Мәселен, «Ak güvercin» және «Kara kuzu» ойындарында түс атаулары тек номинативтік қызмет атқармайды. Түрік және қазақ мәдениетіндегі ортақ таным бойынша, Ақ (Ak) – тазалық, сәттілік пен жеңіс нышаны, ал Қара (Kara) – күш, жер немесе қарсылас тараптың белгісі. Бұл бинарлық оппозиция ойын кеңістігін екіге бөлудің негізгі құралы болып табылады.

«Көк» концептісінің киелілігі: Пансат Ж.М. (2025) зерттеуіндегідей, түрік ойындарындағы Mavi немесе Gök (көк) компоненттері аспан мен Тәңірімен байланысты. Көкпар (Көк бөрі) атауындағы «Көк» – түс қана емес, этникалық код пен киелілік символы (Пансат, 2025:10).

Метафоралық трансформация: «Sarı satmak» ойынындағы «Сары» түсінің етістікпен тіркесуі – түстің динамикалық сипат алып, белгілі бір ойын әрекетінің (алдау немесе жылдамдық) белгісіне айналғанын көрсетеді.

Сонымен қатар түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттері төмендегідей функцияларды атқарады:

Локативтік: Ойын алаңын «ақтар» және «қаралар» (немесе «көктер») деп бөлу арқылы кеңістікті ұйымдастырады.

Рөлдік: Қатысушылардың иерархиялық мәртебесін айқындайды.

Этномәдени: Ортақ түркілік мифологиялық танымды (аспан – көк, тазалық – ақ, жер – қара) тілдік деңгейде сақтайды.

Қорытынды

Зерттеу түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерінің тілдік және этномәдени тұрғыдан жүйелі сипатқа ие екенін көрсетті. Талдау нәтижелері ұлттық ойын атауларында қолданылатын түр-түс атауларының кездейсоқ лексикалық белгі емес, ойынның құрылымын, мазмұнын және ережесін ұйымдастыратын мағыналық маркер қызметін атқаратынын дәлелдеді. Түр-түс компоненттері арқылы ойын ауданы белгіленіп, қатысушылардың рөлі айқындалып, ойын әрекетінің сипаты мен даумы реттелетіні анықталды.

Зерттеу барысында түрік ұлттық ойын атауларында жиі кездесетін ақ, қара, қызыл, көк, сары, жасыл, ала және күлгін түстерінің әрқайсысы белгілі бір символдық және функ-

ционалдық жүйеге ие екені айқындалды. Ақ және қара түр-түс ойын құрылымында бинарлық оппозиция құрып, қарама-қарсы мен шектеу мағыналарын білдірсе, қызыл түс қозғалыс пен белсенділікті, көк түс кеңістік пен бағытты, сары мен жасыл түстер уақытша күй мен табиғи үдерістерді, ала түс өзгермелілік пен динамиканы, ал күлгін түс поэтикалық және эстетикалық мәнді білдіретін компонент ретінде көрінді.

Зерттеу нәтижелері түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерінің үш негізгі құрылымдық үлгі бойынша қалыптасатынын анықтауға мүмкіндік берді: түс атауы + зат есім, түс атауы + етістік қатысты атау және күрделі құрылымды атаулар. Бұл үлгілер түр-түс атауларының ойын атауларында тек сипаттаушы элемент емес, ойынның ұйымдастырушылық және семиотикалық өзегін құрайтын тілдік құрал екенін көрсетеді.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерін арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастыру арқылы ойынның құрылымын, мазмұнын және ережесін ұйымдастыратын маңызды семантикалық маркер екенін айқындады. Зерттеу барысында ұлттық ойын атауларындағы түр-түс

атауларының түс атауы + зат есім, түс атауы + етістікке қатысты атау және күрделі құрылымды атаулар сияқты құрылымдық үлгілер негізінде жүйелі түрде қалыптасатыны көрсетіліп, олардың әрқайсысының этномәдени қызметі нақты тілдік деректер арқылы сипатталды. Сонымен қатар ұлттық ойын атауларындағы түр-түс компоненттерін талдау түрік халқының дәстүрлі дүниетанымын, символдық ойлау жүйесін және мәдени құндылықтарын тілдік деңгейде тануға мүмкіндік беретінін дәлелдеп, этнолингвистикалық зерттеулердің мазмұнын жаңа деректермен толықтырды.

Авторлардың үлесі:

Бүркітбаева Шынарай Дубировна – мақаланың өзектілігіне жауап береді, дереккөздерге талдау жасап, негізгі бөлімді жазды. Мақаланы жазу барысындағы пайыздық үлесі 40%.

Токсеитова Айдана Ергалиқызы – мақаланың деректерін жинап, жіктеу, салыстыру ісіне редакциямен хат-хабар алмасу ісіне жауапты. Мақаланы жазу барысындағы пайыздық үлесі 40%.

Шаммаева Нарбиши Шамурадовна – мақалаға кеңесші. Мақаланы жазу барысындағы пайыздық үлесі 20%.

Әдебиеттер

- Abdykerimova, Z., Omuraliev, N. (2020). Traditional games as a cultural code of Turkic peoples. *Journal of Ethnic Cultures*, 7(2), 45–53.
- Aydın, H. (2022). Türkçede renk adlarının anlamsal yapısı. *Türk Dili Araştırmaları*, 18(1), 101–120.
- Dayar, E. (2025). Anadolu'da şiddetin performatif bir temsili: Taş dövüşü oyunu. *Millî Folklor*, 37(145), 25–38.
- Demir, N. (2022). Geleneksel Türk çocuk oyunları (I–X том). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ismailova, G., Bekbolotov, K. (2022). Language, culture and play: A Turkic perspective. *Pertanika Journal of Social Sciences and Humanities*, 30(4), 1567–1582.
- Kaplan, M. (2002). *Kültür ve dil (74–90-бб.)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ögel, B. (2000). *Türk kültür tarihine giriş (108–125-бб.)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özdemir, N. (2006). *Türk halk oyunları ve kültürü (41–59-бб.)*. Ankara.
- Sarıpkaya, S. (2022). Türk dünyası geleneksel oyunlarından “Mor Menekşe”nin sözel dokusu ve oynanışında mitoloji ve hayat. *Millî Folklor*, 34(133), 78–92.
- Turgunbaeva, A. (2021). Ethnolinguistic features of traditional games in Kyrgyz culture. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 17(3), 1345–1356.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yıldız, H. (2021). Türk kültüründe renk sembolizmi. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 14(2), 65–92.
- Қайдар, Ә. (1998). Қазақ тілінің өзекті мәселелері (32–60-бб.). Алматы: Ана тілі.
- Қайдар, Ә., Жанпейісов, Е., Манкеева, Ж. (2004). Қазақ этнолингвистикасы (55–78-бб.). Алматы: Ғылым.
- Манкеева, Ж. (2007). Қазақ тіліндегі мәдени лексика (112–130-бб.). Алматы: Ғылым.
- Төлегенов, Т. (1994). Қазақтың ұлттық ойындары (15–42-бб.). Алматы: Санат.
- Әлімқұлова, Г. (2009). Қазақ халқының дәстүрлі ойындары және олардың тәрбиелік мәні (88–104-бб.). Алматы.
- Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі. (2008). (1–10 т.). Алматы: Ғылым.
- Пансат Ж. М. (2025). Қазақ тіліндегі «Көк» концептісінің лингвомәдени сипаты [Философия докторы (PhD) диссертациясы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті].

Устемиров Б. Т., Туймебаев Ж. К., Аймагамбетова М. М., Усеинова К. Р., Близневский А. Ю. (2025). The originality of the national game of Kokpar: Semantics, structure and evolution [Көкпар ұлттық ойынының бірегейлігі: семантикасы, құрылымы және эволюциясы]. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 18(7), 1419–1431.

References

- Abdykerimova, Z., & Omuraliev, N. (2020). Traditional games as a cultural code of Turkic peoples. *Journal of Ethnic Cultures*, 7(2), 45–53.
- Aydın, H. (2022). Semantic structure of color terms in Turkish. *Journal of Turkish Language Studies*, 18(1), 101–120.
- Dayar, E. (2025). A performative representation of violence in Anatolia: The game of stone fighting. *Millî Folklor*, 37(145), 25–38.
- Demir, N. (2022). Traditional Turkish children's games (Vols. 1–10). Ankara: Ministry of Culture and Tourism Publications.
- Ismailova, G., & Bekbolotov, K. (2022). Language, culture and play: A Turkic perspective. *Pertanika Journal of Social Sciences and Humanities*, 30(4), 1567–1582.
- Kaplan, M. (2002). Culture and language (pp. 74–90). Istanbul: Dergah Publications.
- Ogel, B. (2000). Introduction to Turkish cultural history (pp. 108–125). Ankara: Ministry of Culture Publications.
- Ozdemir, N. (2006). Turkish folk games and culture (pp. 41–59). Ankara.
- Sarpkaya, S. (2022). The verbal texture and play practice of “Mor Menekşe”: Mythology and everyday life. *Millî Folklor*, 34(133), 78–92.
- Turgunbaeva, A. (2021). Ethnolinguistic features of traditional games in Kyrgyz culture. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 17(3), 1345–1356.
- Türk Dil Kurumu. (2011). Turkish dictionary. Ankara: TDK Publications.
- Yıldız, H. (2021). Color symbolism in Turkish culture. *Journal of Turkish Cultural Studies*, 14(2), 65–92.
- Kaidar, A. (1998). Topical issues of the Kazakh language (pp. 32–60). Almaty: Ana Tili.
- Kaidar, A., Zhanpeisov, E., & Mankeeva, Zh. (2004). Kazakh ethnolinguistics (pp. 55–78). Almaty: Gylym.
- Mankeeva, Zh. (2007). Cultural lexicon of the Kazakh language (pp. 112–130). Almaty: Gylym.
- Tulegenov, T. (1994). Kazakh traditional games (pp. 15–42). Almaty: Sanat.
- Alimkulova, G. (2009). Traditional games of the Kazakh people and their educational value (pp. 88–104). Almaty.
- Kazakh Literary Language Explanatory Dictionary. (2008). Vols. 1–10. Almaty: Gylym.
- Pansat, Zh. M. (2025). Linguocultural nature of the concept “Kok” in the Kazakh language [Doctoral dissertation, M. Auezov South Kazakhstan University].
- Ustemirov, B. T., Tuimebayev, Zh. K., Aimagambetova, M. M., Useiнова, K. R., & Bliznevskiy, A. Yu. (2025). The originality of the national game of Kokpar: Semantics, structure and evolution. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 18(7), 1419–1431.

Авторлар туралы мәлімет:

Бүркітбаева Шынарай Дубировна – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің түркология және тіл теориясы кафедрасының доцент м. а. (Алматы, Қазақстан, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru).

Токсеитова Айдана Ергалиқызы – «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан, e-mail: atokseito@gmail.com).

Шаммаева Нарбибиш Шамуратовна – ф.э.д., профессор, Сейитназар Сейди атындағы Түркімен мемлекеттік педагогикалық институты (Түркіменабад, Түркіменстан, e-mail: narbibish06@mail.ru).

Information about authors:

Burkitbayeva Shynaray Dubrovna – PhD, Acting Associate Professor of the Department of Turkology and Language Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru).

Toxeyitova Aidana Ergalikizi – Doctoral Student in «Foreign Language», Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: atokseito@gmail.com).

Shammaeva Narbibish Shamuradovna – Doctor of Philology, Professor, Turkmen State Pedagogical Institute named after Seyitnazar Seydi (Turkmenabad, Turkmenistan, e-mail: narbibish06@mail.ru).

Сведения об авторах:

Бүркітбаева Шынарай Дубировна – PhD, и. о. доцента кафедры түркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru).

Токсеитова Айдана Ергалиқызы – докторант по специальности «Иностранная филология», факультет востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: atokseito@gmail.com).

Шаммаева Нарбибиш Шамуратовна – доктор филологических наук, профессор Туркменский государственный педагогический институт имени Сейитназара Сейди (Туркменабад, Туркменистан, e-mail: narbibish06@mail.ru).

*Келін түсті: 19 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды: 19 мамыр 2026 жыл*

2-бөлім
**ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ
ТАРИХЫ МЕН САЯСАТЫ**

Section 2
**HISTORY AND POLITICS
OF THE COUNTRIES OF THE EAST**

Раздел 2
**ИСТОРИЯ И ПОЛИТИКА
СТРАН ВОСТОКА**

Yan Liang¹, S. Sabigazina^{2*}, Xiaoqiao Shi¹

¹Xinjiang University, Xinjiang, China

²Shanghai International Studies University, Shanghai, China

*e-mail: ssabigazy@gmail.com

CURRENT STATUS AND PROSPECTS OF PROFESSIONAL COOPERATION IN HIGHER EDUCATION BETWEEN CHINA AND KAZAKHSTAN

Sino-Kazakh higher education cooperation has undergone more than three decades of development, with its focus progressively shifting away from singular language education toward more diversified and in-depth professional cooperation. However, current academic research predominantly remains at the level of language education, lacking systematic analysis of the development status, operational models, and underlying challenges of professional cooperation, as well as in-depth examination of the inherent transformation trajectory and internal logic. Consequently, these studies fail to adequately address the practical demands of deepening bilateral professional cooperation in higher education.

This study systematically reviews the evolutionary trajectory, primary models, and underlying constraining factors of Sino-Kazakh professional cooperation in higher education. Employing textual analysis, case study analysis, and comparative analysis, the research comprehensively collects and examines relevant policy documents, cooperative development data, existing academic literature, and publicly available information from the official websites of universities in both countries.

The findings reveal that Sino-Kazakh higher education cooperation has evolved through three distinct phases: from scattered language education exchanges and cooperation, to deepening collaboration underpinned by regional education platforms, and subsequently to the transformation of cooperation models through the joint participation of government, industry, and educational institutions. The cooperation has now entered a deepening phase characterized by discipline-led professional engagement. The two sides have established a diversified and synergistic professional cooperation system encompassing seven primary models: Confucius Institutes, exchange student programmes, summer camps, dual-degree programmes, joint educational institutions, Luban Workshops, and joint laboratories. Nevertheless, institutional barriers—including the insufficient alignment of professional curriculum systems, the lack of standardised credit recognition and transfer mechanisms, and the absence of mutual recognition for quality assurance standards—continue to constrain the depth of collaboration.

This study constructs a systematic analytical framework for Sino-Kazakh professional cooperation, expands the research perspective on the transition from language to professional cooperation in bilateral higher education, and clarifies the internal logic underlying each phase of transformation. The research provides practical reference for universities in both countries to optimise cooperation mechanisms, offers decision-making support for resolving common institutional challenges, and lays the groundwork for subsequent digital education cooperation and joint curriculum development.

Keywords: Higher education, Professional cooperation, Collaborative models, Kazakhstan, China.

Янь Лян¹, С. Сабигазина^{2*}, Сяоцяо Ши¹

¹Шыңжаң университеті, Үрімжі, Қытай

²Шанхай шет тілдер университеті, Шанхай, Қытай

*e-mail: ssabigazy@gmail.com

Қытай мен Қазақстан арасындағы жоғары білім саласындағы кәсіби ынтымақтастықтың қазіргі жағдайы мен болашақ перспективалары

Қытай мен Қазақстан арасындағы жоғары білім беру саласындағы ынтымақтастықтың даму тарихы отыз жылдан астам уақытты қамтиды. Осы кезеңде оның негізгі бағыты біртіндеп тек тілдік білім беруден әртараптандырылған әрі терең кәсіби ынтымақтастыққа ауысты. Алайда қазіргі ғылыми зерттеулер негізінен тілдік білім беру деңгейінде қалып, кәсіби ынтымақтастықтың даму жағдайына, іске асырылу модельдеріне және негізгі мәселелеріне жүйелі талдау жасамайды, сондай-ақ оның ішкі трансформациялық логикасы мен даму траекториясын терең қарастырмайды. Соның нәтижесінде мұндай зерттеулер жоғары білім беру саласындағы екіжақты кәсіби ынтымақтастықты тереңдетудің практикалық қажеттіліктерін толық қанағаттандыра алмай отыр.

Осы зерттеуде Қытай мен Қазақстан арасындағы жоғары білім беру саласындағы кәсіби ынтымақтастықтың эволюциялық даму жолы, негізгі модельдері және оны шектейтін ішкі факторлар жүйелі түрде қарастырылады. Зерттеуде мәтіндік талдау, кейстік талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар екі елдің тиісті нормативтік-саяси құжаттары, ынтымақтастықтың даму көрсеткіштері, қолданыстағы ғылыми әдебиеттер және университеттердің ресми сайттарында жарияланған ашық ақпараттар кешенді түрде жинақталып, талданды.

Зерттеу нәтижелері Қытай мен Қазақстан арасындағы жоғары білім беру ынтымақтастығының үш негізгі даму кезеңінен өткенін көрсетті: алғашқы кезеңде шашыраңқы тілдік алмасулар мен ынтымақтастық жүзеге асырылса, кейін өңірлік білім беру платформалары негізінде ынтымақтастық тереңдей түсті, ал одан әрі мемлекет, өндіріс және білім беру ұйымдарының бірлескен қатысуы арқылы ынтымақтастық модельдерінің трансформациясы жүзеге асты. Қазіргі таңда ынтымақтастық мамандықтар мен академиялық бағыттарға негізделген кәсіби ықпалдас-тықты тереңдету кезеңіне өтті. Екі тарап Конфуций институттары, студенттер алмасу бағдарламалары, жазғы мектептер, қос диплом бағдарламалары, бірлескен білім беру ұйымдары, Лу Бань шеберханалары және бірлескен зертханалар сияқты жеті негізгі модельді қамтитын әртарап-тандырылған әрі синергиялық кәсіби ынтымақтастық жүйесін қалыптастырды. Сонымен қатар кәсіби оқу бағдарламаларының жеткілікті деңгейде үйлестірілмеуі, кредиттерді өзара тану мен трансферлеудің стандартталған тетіктерінің болмауы, сондай-ақ білім сапасын қамтамасыз ету стандарттарының өзара мойындалмауы сияқты институционалдық кедергілер ынтымақтастық-тың тереңдеуіне әлі де шектеу қояды.

Аталған зерттеу Қытай–Қазақстан кәсіби ынтымақтастығын талдаудың жүйелі теориялық негізін қалыптастырып, екіжақты жоғары білім беру саласындағы тілдік ынтымақтастықтан кәсіби ынтымақтастыққа көшу үдерісінің зерттеу көкжиегін кеңейтеді әрі әрбір трансформация кезеңінің ішкі логикасын айқындайды. Зерттеу нәтижелері екі ел университеттеріне ынтымақ-тастық тетіктерін жетілдіруде практикалық бағдар бере алады, ортақ институционалдық мәсе-лелерді шешуге қатысты шешім қабылдау үдерісіне ғылыми негіз ұсынады және болашақтағы цифрлық білім беру ынтымақтастығы мен бірлескен оқу бағдарламаларын әзірлеуге алғышарт қалыптастырады.

Түйін сөздер: жоғары білім, кәсіби ынтымақтастық, бірлескен модельдер, Қазақстан, Қытай.

Янь Лян¹, С. Сабигазина^{2*}, Сюцяо Ши¹

¹Синьцзянский университет, Урумчи, Китай

²Шанхайский университет иностранных языков, Шанхай, Китай

*e-mail: ssabigazy@gmail.com

Текущее состояние и перспективы профессионального сотрудничества в сфере высшего образования между Китаем и Казахстаном

Сотрудничество Китая и Казахстана в сфере высшего образования развивается уже более трёх десятилетий, при этом его акцент постепенно смещается от исключительно языкового образования к более диверсифицированному и углубленному профессиональному сотрудничеству. Однако существующие академические исследования преимущественно остаются на уровне изучения языкового образования и не содержат системного анализа современного состояния, моделей реализации и ключевых проблем профессионального сотрудничества, а также недостаточно раскрывают внутреннюю логику и траекторию его трансформации. В результате данные исследования не в полной мере отвечают практическим потребностям углубления двустороннего профессионального сотрудничества в сфере высшего образования.

В данном исследовании систематически рассматриваются эволюционная траектория, основные модели и внутренние ограничивающие факторы китайско-казахстанского профессионального сотрудничества в сфере высшего образования. В работе применяются методы текстового анализа, анализа кейсов и сравнительного анализа. Исследование основано на комплексном сборе и анализе соответствующих нормативно-политических документов, данных о развитии сотрудничества, существующей научной литературы, а также открытой информации с официальных сайтов университетов обеих стран.

Результаты исследования показывают, что сотрудничество Китая и Казахстана в сфере высшего образования прошло три основных этапа развития: от разрозненных языковых обменов и сотрудничества – к углублению взаимодействия на основе региональных образовательных платформ, а затем – к трансформации моделей сотрудничества при совместном участии государства, промышленности и образовательных учреждений. В настоящее время сотрудничество вступило в этап углубления, характеризующийся профессиональным взаимодействием, основанным на развитии отдельных академических направлений и специальностей. Стороны сформирова-

ровали диверсифицированную и синергетическую систему профессионального сотрудничества, включающую семь основных моделей: Институты Конфуция, программы академической мобильности студентов, летние школы, программы двойных дипломов, совместные образовательные учреждения, мастерские Лу Баня и совместные лаборатории. Вместе с тем институциональные барьеры – включая недостаточную согласованность профессиональных учебных программ, отсутствие стандартизированных механизмов взаимного зачёта и трансфера кредитов, а также недостаточное взаимное признание стандартов обеспечения качества образования – продолжают ограничивать глубину сотрудничества.

Данное исследование формирует системную аналитическую рамку китайско-казахстанского профессионального сотрудничества, расширяет исследовательскую перспективу перехода от языкового к профессиональному сотрудничеству в двустороннем высшем образовании и раскрывает внутреннюю логику каждого этапа трансформации. Результаты исследования могут служить практическим ориентиром для университетов обеих стран в оптимизации механизмов сотрудничества, предоставляют основу для выработки решений по преодолению общих институциональных проблем и создают предпосылки для дальнейшего развития цифрового образовательного сотрудничества и совместной разработки учебных программ.

Ключевые слова: высшее образование, профессиональное сотрудничество, модели сотрудничества, Казахстан, Китай.

Introduction

Sino-Kazakh higher education cooperation has traversed more than three decades of deep development. From the 1990s to the early 21st century, bilateral cooperation took language education as its central thread, with institutions such as Lanzhou University and Xi'an International Studies University successively establishing Confucius Institutes in Kazakhstan, fostering vibrant language education and cultural exchanges between the two nations. Following the launch of the Belt and Road Initiative in 2013, the cooperation focuses gradually shifted toward various professional fields. China University of Petroleum (Beijing), Northwest A&F University, and other Chinese institutions successively established joint training programmes with Kazakhstani universities in energy, agriculture, and other disciplines, while regional education platforms developed rapidly. This marked the commencement of a dual transformation: from language education cooperation to professional education cooperation, and from non-degree, project-based educational cooperation to degree-oriented educational cooperation. Since 2024, the successive establishment of institutional presences in Kazakhstan – including the Northwestern Polytechnical University Almaty Branch and the Beijing Language and Culture University Kazakhstan Branch – has represented a critical step toward the localisation of professional education.

At present, the heads of state of both China and Kazakhstan attach great importance to bilateral diplomacy and cooperation. Educational cooperation, serving as a concrete action to implement the consensus reached by the two heads of state, continues

to elevate the level of strategic alignment. Meanwhile, the pace of regional economic and industrial synergistic development between the two countries has accelerated continuously, with deep linkages in priority sectors such as energy, agriculture, and information technology. Market demand for interdisciplinary talent possessing both cross-cultural competencies and professional technical skills has surged dramatically, providing practical momentum and ample development space for the deepening of Sino-Kazakh professional cooperation in higher education, and driving the emergence of new cooperative forms such as joint university partnerships, technical workshops, and joint laboratories.

Sino-Kazakh higher education cooperation has undergone a comprehensive upgrade: cooperative forms have gradually shifted from short-term, scattered project-based cooperation toward long-term, stable degree-oriented educational cooperation; the cooperative level has evolved from pure cultural and people-to-people exchanges to an integrated development model uniting government, industry, research, and education. Both the depth and coverage of cooperation have been significantly enhanced, demonstrating an overall trajectory toward diversification, systematisation, and high-quality development. Consequently, in-depth analysis and exploration of educational cooperation between the two countries – particularly professional cooperation in higher education – assumes particular importance.

From the perspective of current research, theoretical inquiry in this field lags considerably behind practical developments. Existing research remains largely concentrated on traditional language education, with insufficient systematic analysis of the

actual status, operational rules, implementation effectiveness, and constraining factors of professional cooperation. To a considerable extent, studies focus on the enumeration of developmental cases and superficial data phenomena, while neglecting the excavation of theoretical significance within various practical models and the internal logical threads characterising different developmental stages.

Furthermore, in the rapidly evolving practice of higher education cooperation between the two countries, certain problems have emerged. Institutional challenges – including disparities between the two countries' higher education systems and professional curriculum frameworks, divergent rules for credit recognition and conversion, and independent quality evaluation mechanisms – have become increasingly prominent. This necessitates systematic discussion of the current status and models of cooperation in higher education between the two countries, alongside theoretical breakthroughs, so as to generate replicable cooperative experiences for refinement and promotion.

Traditional analyses of educational cooperation have predominantly proceeded from the inherent laws and characteristics of education itself; while interactions between education and enterprises or policy have been noted, systematic integrative analysis has been relatively scarce. This study establishes a tripartite analytical framework encompassing government, industry, and educational institutions, breaking through the traditional perspective of educational field analysis. This framework enables deeper analysis of educational cooperation cases and surface-level data, more effectively highlighting the internal dynamics driving the transformation of educational cooperation development, and providing a theoretically referential analytical framework for relevant academic inquiry.

This study focuses on the evolution, characteristics, and problem resolution of the transformation of Sino-Kazakh professional cooperation in higher education. The research theme is decomposed into three specific research questions. First, to review the historical trajectory and characteristics of the transformation of Sino-Kazakh professional cooperation in higher education, with particular emphasis on clarifying the internal logic and historical experience of transformations across different periods. Second, to analyse the types and characteristics of Sino-Kazakh professional cooperation in higher education, exploring its effectiveness, problems, and implications in the field of professional cooperation. Third, to thoroughly investigate the educational and

curriculum system disparities and obstacles encountered in advancing cooperation, and to propose corresponding countermeasures and solutions in light of practical development needs. The study employs three research methods: textual analysis, case study analysis, and comparative analysis.

Materials and Methods

The data and materials for this study are derived from three primary sources: first, educational cooperation agreements and strategic policy documents signed by the Chinese and Kazakh governments, encompassing the 1994 Agreement on the Mutual Recognition of Academic Qualifications and Degrees and multiple education cooperation documents issued under the Belt and Road Initiative framework since 2013; second, inter-institutional cooperation projects, admissions information, and achievement reports published on the official websites of representative universities, including publicly available materials from institutions such as the Northwestern Polytechnical University Kazakhstan Branch and the Beijing Language and Culture University Kazakhstan Branch; and third, relevant academic literature, research reports, and official statistical data from both domestic and international sources, covering journal articles in Chinese and English, policy documents, and publicly available information from the websites of universities and governments in both countries. This study employs textual analysis, case study analysis, and comparative analysis as its research methods.

This study utilizes three research methods. To address the first research question, which requires reviewing the developmental trajectory of professional cooperation, textual analysis is employed to conduct a diachronic review of educational cooperation agreements, policy documents, and publicly available information from university official websites signed by China and Kazakhstan since the 1994 Agreement on the Mutual Recognition of Academic Qualifications and Degrees, identifying the landmark events and policy nodes marking the shift of cooperation focus from language education to professional cooperation across various stages. To address the second research question, which requires summarising the mainstream models of professional cooperation, case study analysis is employed to select seven representative cooperative projects—Confucius Institutes, exchange student programmes, summer camps, dual-degree programmes, joint educational institutions, Luban Workshops, and joint

laboratories – and conduct in-depth analysis of their operational mechanisms, cooperative stakeholders, training models, and actual effectiveness. To address the third research question, which requires thoroughly investigating the specific factors within the education systems that hinder bilateral professional cooperation and proposing improvement measures, comparative analysis is employed to compare the differences between the Chinese and Kazakh degree systems, credit systems, and quality assurance mechanisms, identifying the deep-rooted causes of institutional obstacles such as curriculum system alignment, credit recognition and transfer, and mutual recognition of quality assurance, and proposing targeted improvement pathways drawing on international experience. The study proceeds layer by layer following the logic of historical review, model summarisation, and problem analysis. The data were collected from 30 October 2025 to 1 May 2026.

Literature Review

Early scholarly research predominantly examined the significance of educational cooperation between the two countries and its impact on comprehensive bilateral cooperation. Driven by the synergy between the Belt and Road Initiative and regional development strategies, Sino-Kazakh higher education cooperation has become a vital pillar of bilateral cultural exchange and practical cooperation (Baishan G., et al., 2024). Relevant studies have mapped the policy frameworks underpinning this cooperation (Baishan G., et al., 2024) and traced its historical trajectory (Valeev R.M., et al., 2015; Ponomarenko L., et al., 2021). Utilising quantitative data, research has concretely demonstrated the growth trajectory of student mobility (Gu X., 2024) and the diversification of disciplinary choices. Numerous studies have conducted case analyses on the role of Confucius Institutes, focusing on their promotion of language teaching aligned with industry needs (Syzykbayeva A., et al., 2025). Additionally, considerable research has examined specific challenges in Sino-Kazakh higher education cooperation (Sun X., et al., 2020), progressively observing that bilateral cooperation is undergoing a profound transformation, shifting from broad language and cultural dissemination towards targeted professional synergy (Dauletova G.O., et al., 2020). Some studies have dissected the pragmatic motivational causes and structures underlying Kazakhstani students' pursuit of education in China, excavating the

internal drivers of bilateral educational cooperation from a micro-level bilateral perspective (Serikkaliyeva A.E., et al., 2019). Other research has analysed Kazakhstan's deep strategic considerations in actively deepening university cooperation with China, Türkiye, and the United States – the strategic demand to balance Russian influence through diversified partnerships (Pogorelskaya A.M., et al., 2025). These findings have established a foundation for understanding the dynamics and landscape of Sino-Kazakh educational collaboration.

Subsequent descriptive work on the current status has also been relatively comprehensive. Relevant research has compiled dynamic data on the changing scale of Kazakhstani students pursuing education in China (Serikkaliyeva A.E., et al., 2019), reviewed the overall process of Kazakhstan's integration into the Bologna reform and the actual conditions of local universities joining university alliances (Guliziyi Baishan, 2024), assessed the multi-level developmental status of cooperation (Luo Yin-ing, 2026), and documented the latest progress in branch campus construction (Pogorelskaya A.M., et al., 2025). Moreover, following the formal meeting between the heads of state of China and Kazakhstan in August 2025, Luban Workshops have successively completed scale expansion at L.N. Gumilyov Eurasian National University and the Academy of Logistics and Transport (Almaty), with their establishment marking the entry of cooperation into a new phase of multi-point deployment.

Setting aside educational cooperation per se, Kazakhstani scholars have in fact conducted relatively thorough research on the internal structure and transformation trajectory of Kazakhstan's higher education system. For instance, research by Narbaev et al. (2025) indicates that the reform trajectory of Kazakhstan's higher education internal structure can be divided into three evolutionary phases: foundational reform from 2014 to 2017, capacity building from 2018 to 2021, and strategic expansion from 2022 to 2024, manifesting a state-led, top-down advancement process that has directly influenced Kazakhstan's institutional preferences and absorptive capacity for external cooperation. (Narbaev et al., 2025) Beyond this, the academic community has produced numerous research findings exploring the characteristics of Kazakhstan's education quality evaluation mechanisms and the overall process through which local universities have adapted to the Bologna reform (Guliziyi Baishan, 2024). Existing literature has also clarified the behavioural logic and structural constraints of Kazakhstani institutions in

participating in international educational cooperation (Lee J.T., et al., 2021). Furthermore, considerable research has addressed the trajectory of higher education internationalisation following Kazakhstan's accession to the Bologna Process. However, existing Sino-Kazakh cooperation research has not incorporated these relevant dimensions into its overall analytical framework, thereby compromising the depth of analysis.

Despite the richness of these achievements, existing research remains insufficient in its systematic theoretical conceptualisation and in-depth integrative analysis of cooperative models. Current research is largely fragmented: some studies focus exclusively on individual case analyses of specific projects (Serikkaliyeva et al., 2019, p. 504; Shenzhen University Medical School, 2025;), whereas others offer only surface-level descriptions of phenomena (Tasbulatova Sh., 2018; Manarbek G., et al., 2024), failing to undertake systematic and phased categorisation of existing cooperative cases from the perspective of professional cooperation transformation. Other studies propose isolated technical solutions, focusing either on student mobility data (Serikkaliyeva A.E., et al., 2019) or assessing multi-dimensional developmental levels (Luo Yining, 2026); however, the majority of these remain confined to the descriptive level of specific projects or superficial institutional phenomena, neither systematically categorising the diversified practices of Sino-Kazakh professional cooperation in higher education nor in-depth elaborating the developmental trajectory and internal logic of the transformation from language education to professional fields. Building upon the accumulation of descriptive findings in existing research, this study focuses on analysing the transformation trajectory and internal logic of Sino-Kazakh professional cooperation in higher education from the perspective of government-industry-education interaction, and thoroughly excavating the institutional roots hindering the sustained deepening of cooperation, thereby providing a theoretically integrative research perspective for the field of transnational educational cooperation.

Results and Discussion

1. Historical Review and Current Status of China-Kazakhstan Higher Education Cooperation

1.1 The Emergence and Foundational Period: Exchange and Cooperation Based on Language Teaching

The history of educational cooperation between China and Kazakhstan can be traced back to the formal establishment of diplomatic relations in the 1990s. The signing of the *Agreement between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Republic of Kazakhstan on the Mutual Recognition of Academic Qualifications and Degrees* in 1994 removed legal barriers to educational collaboration and institutionalized the process of mutual recognition of academic credentials (Ayitila & Liu Nan, 2019).

However, early educational cooperation models were relatively singular, characterized by a distinct "language-first" approach. This primarily involved the spontaneous cross-border mobility of students seeking language education: Kazakhstani students traveling to China for Chinese language instruction, and Chinese students going to Kazakhstan for Kazakh or Russian language studies. During this period, the endogenous driving force of educational cooperation primarily resided in bilateral educational cooperation underpinned by spontaneous people-to-people exchanges, led by educational institutions. Kazakhstan successively established five Confucius Institutes. Between 2012 and 2017, the scale of Sino-Kazakh student mobility expanded steadily; Kazakhstani students in China were predominantly engaged in language education, while beginning to transition toward advanced degree levels (postgraduate) and a broader range of disciplines. Through the developments during this stage, Chinese universities subsequently launched programmes in the Kazakh language or Russian-Kazakh bilingual studies, while Beijing Foreign Studies University also established the Kazakhstan Research Centre.

1.2 Quality Enhancement and Transformation Phase: Deepening of Professional Cooperation Underpinned by Regional Education Cooperation Platforms

China's Belt and Road Initiative and Kazakhstan's "Bright Path" New Economic Policy exhibit strong strategic synergy, with educational cooperation integrated into the macro-development frameworks of both nations. Regional higher education collaboration platforms continue to proliferate, laying a solid foundation for deeper educational exchange and cooperation.

Established in 2007, the Shanghai Cooperation Organisation University (SCO University) has seen its operations become increasingly mature. Through joint cultivation models such as "2+1" or "2+2", Chinese and Kazakhstani universities have achieved mutual recognition of credits and resource

sharing in professional fields including ecology, regional studies, and information technology (Wang Zhengqing et al., 2021). The number of participating Chinese and Kazakhstani institutions within the SCO University grew from 15 and 13 respectively in 2011 (SCO University Charter, 2011) to 48 and 20 by 2025 (SCO University, 2025).

The Silk Road University Alliance, established in 2015, has attracted seven prominent Kazakh institutions, including Al-Farabi Kazakh National University, expanding cooperation into academic disciplines such as energy, economics, trade, and law. It now comprises 128 universities from 31 countries and regions, including 13 Kazakh institutions, such as Al-Farabi Kazakh National University. In 2024, Xi'an Jiaotong University, Al-Farabi Kazakh National University, and other member institutions signed the Higher Education Cooperation Agreement for SCO Member States within the alliance, reaching a consensus on the inaugural credit recognition project under this framework (Qilu Evening News, 2024). In October 2016, Xinjiang University spearheaded the establishment of the China-Central Asia University Alliance, which now includes 51 institutions from seven countries, such as Tsinghua University, Renmin University of China, and Wuhan University, alongside Central Asian universities such as the National University of Economics of Uzbekistan, Eurasian National University of Kazakhstan, and Kyrgyz National University. The alliance regularly convenes the China-Central Asian Countries University Presidents Forum, providing a platform to advance the exchange of higher education experiences, information sharing, and inter-institutional cooperation between China and Central Asian nations. During the same period, the internationalisation of higher education in both countries and globally entered a new phase, with Kazakhstan formally joining the Bologna Process in 2010. The shared demand for deepening educational exchange and cooperation catalysed the emergence of regional education platforms, which have played a significant role in higher education cooperation between the two nations. The endogenous driving force behind this remained primarily rooted in considerations of the education sector's own developmental needs, as educational cooperation progressively broke through the boundaries of singular language training and extended into professional fields, while the supporting role of regional multilateral cooperation platforms became increasingly prominent.

1.3 Deepening and Integration Phase: Industry-Education Integration and Bidirectional Expansion

After 2017, Sino-Kazakh educational cooperation entered a phase of quality enhancement and rapid development, underpinned by regional education platforms such as the Shanghai Cooperation Organisation (SCO) and the Silk Road University Alliance, with the cooperation focus shifting from platform construction toward professional deepening and the integrated development of industry and education. This stage is characterized by the systematic export of vocational and technical education and the formation of an integrated "industry-academia-research-application" model. In October 2023, with strong support from the education ministries of both nations, the inaugural China-Central Asia Higher Education Cooperation Forum was co-hosted by Xi'an Jiaotong University and Al-Farabi Kazakh National University, focusing on advancing industry-education integration.

In 2023, the Luban Workshop was officially launched in Kazakhstan. Beyond introducing advanced training facilities, the workshop pioneered a new model for cultivating interdisciplinary talents by combining international Chinese language education with vocational skills. It established a knowledge-producing consortium integrating vocational colleges, research institutions, and training centers, embedding Chinese language learning within authentic industry-based teaching scenarios of Kazakhstan's strategic industries, such as automotive manufacturing, new energy, and modern agriculture (Zhu Xu & Zhang Xinning, 2024). Furthermore, cooperation has begun to extend into core academic disciplines. Through joint laboratories and agricultural technology demonstration zones, both sides have undertaken fruitful research initiatives in high-tech fields including smart agriculture, petroleum exploration, and aerospace (Yue Chuanyang & Wang Zhengqing, 2025).

In 2025, Sino-Kazakh higher education cooperation demonstrated a new characteristic of bidirectional expansion. In May of that year, L.N. Gumilyov Eurasian National University and Nanning Normal University jointly established the Eurasian Institute of Technology in China. The institute received certification from the Ministry of Education of China and was incorporated into the national student enrolment plan; its initial intake offered undergraduate programmes in relevant specialisations, with an enrolment quota set at 300 students, making it the first branch campus established by Kazakhstan in China. According to 2025 data, approximately 3,000 Chinese students were studying in Kazakhstan, while approximately 6,000 Kazakhstani stu-

dents were pursuing education in China, with the scale of bidirectional mobility maintaining a steady expansion trend. In January 2026, China allocated 73 government scholarship places to Kazakhstan for the 2026–2027 academic year, covering multiple degree levels including bachelor's, master's, and doctoral studies—a policy that can provide long-term developmental momentum for bilateral educational cooperation.

Viewed from the perspective of historical transformation and developmental trajectory, the transformation of Sino-Kazakh higher education cooperation has proceeded in parallel with the transformation of higher education development in both countries, ultimately forming an integrated model characterised by government leadership, deep enterprise participation, and proactive university expansion.

2. Primary Models and Characteristics of Sino-Kazakh Professional Cooperation in Higher Education

Deep cooperation between Chinese and Kazakh universities primarily encompasses two models. The first involves the joint development of curricula and training centres, primarily supported by Confucius Institutes, and includes exchange programmes, short-term summer camps, and dual-degree projects among partner institutions. The second is an innovative model based in Kazakhstan, exemplified by Chinese universities establishing branch campuses.

Key stakeholders include Chinese vocational colleges, higher education institutions, international Chinese language education organisations, and Chinese enterprises operating in Kazakhstan. These models each possess distinct advantages and will continue to play important roles in future cooperation.

2.1 Confucius Institute Model

Since the establishment of the first Confucius Institute in 2006, China has established five Confucius Institutes in Kazakhstan by 2017, as detailed in Table 1. To this day, Confucius Institutes remain a vital vehicle for specialised higher education cooperation between China and Kazakhstan. Beyond delivering foundational Chinese language instruction, they serve as a window for the Kazakhstani public to understand Chinese culture, playing an increasingly significant role in cultural and educational exchange. With evolving times, Confucius Institutes have progressively bridged Chinese enterprises with Mandarin-proficient talent. For instance, the Confucius Institute at K. Zhubanov Aktobe Regional University in Aktobe Region offers specialised courses like Business Chinese and Petrochemical Chinese tailored to the local energy sector. Similarly, the Confucius Institute at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages in Karaganda has launched “Chinese + Technology” programmes aligned with the Central Industrial Zone, emphasising applied skills development.

Table 1
Establishment of Confucius Institutes in Kazakhstan

Name	Chinese Partner Institution	Established
Eurasian University Confucius Institute	Xi'an International Studies University	20 December 2006
Confucius Institute an der Kazakh National University (formerly the Chinese Language Centre)	Lanzhou University	23 February 2009
Confucius Institute at K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe Region	Xinjiang University of Finance and Economics	24 June 2011
Confucius Institute at Abylkas Saginov Karaganda Technical University	Shihezi University	27 November 2012
Confucius Institute at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages	Southwest University	25 October 2016

2.2 Exchange Student Programme

The exchange student model represents one of the most fundamental and flexible forms of international educational cooperation. Numerous universities in China and Kazakhstan have established ex-

change programmes, typically involving reciprocal waivers of tuition and accommodation fees for an equal number of students. For instance, Xinjiang University and Ablai Khan University of International Relations and World Languages conduct an-

nual student exchange initiatives: Kazakhstani students study the Chinese language in China, while Chinese students learn Russian and Kazakh in Kazakhstan and undertake Chinese language teaching practice at Confucius Institutes.

Beyond traditional geographically-based collaboration, language exchange programmes between Chinese and Kazakhstani universities have expanded into professional fields such as medicine, law, and energy in recent years. For instance, Shenzhen University and Al-Farabi Kazakh National University launched a doctoral and young scientist exchange programme in medicine in 2024, facilitating substantive research collaboration through joint laboratories (Shenzhen University School of Medicine, 2025). Northwest University and the M. Narikbayev KAZGUU University have established a regular tuition-waiver exchange mechanism, focusing on cultivating legal and humanities professionals with international perspectives (Northwest University International Cooperation Department, 2025). Furthermore, Harbin Institute of Technology has selected postgraduate students specializing in energy to visit Kazakhstan for exchanges via the SCO platform (School of Energy Science and Engineering, Harbin Institute of Technology, 2025), while Jiangxi Science and Technology Normal University has established a dedicated exchange programme for information engineering students (Office of International Cooperation and Exchange, JSTNU, 2025). These exchange initiatives are closely aligned with the strategic requirements of both nations in the energy and engineering sectors.

2.3 Summer Camp Model

Summer camps are short-term programmes traditionally centred on cultural and linguistic immersion, though they may also incorporate specialised internships, typically lasting two to four weeks. Beyond university-level partnerships, these programmes often receive financial support from the Chinese government. Currently, a significant num-

ber of Kazakhstani student groups travel to China annually through these initiatives. Kazakhstan also offers various summer programmes; however, due to insufficient promotion in China, few Chinese students participate. Additionally, many universities host “summer school” initiatives focusing on thematic exchanges within specific disciplines. These aim not only to enrich participants’ cultural experiences but also to provide insights into disciplinary development related to industrial progress in both nations.

2.4 Dual-Degree Collaborative Education Programmes

The “3+1” or “2+2” dual-degree model is based on joint cultivation, where both partners collaboratively develop curricula and implement mutual credit recognition. Faculty support and training involve the reciprocal exchange of core faculty members to teach foundational professional courses or the adoption of a “floating faculty” model. A joint teaching steering committee is also established to conduct regular quality assessments, ensuring that academic standards meet the requirements of both institutions. Upon graduation, students who fulfil the requirements of both universities are awarded diplomas and degrees from both institutions.

According to institutional websites, universities currently offering dual-degree programmes include: Northwestern Polytechnical University and Al-Farabi Kazakh National University (NPU, 2025); Nankai University and L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nankai University School of Economics, 2025); Northwest A&F University and S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University (Sina Finance, 2024); Wuhan University and Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Wuhan University, 2014); and City University of Hong Kong (CityU) and Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satbayev (currently Satbayev University) (Satbayev University, 2025), among others.

Table 2
List of Sino-Kazakh Dual Degree Collaborative Institutions

No.	Chinese Institution	Kazakh Institution	Collaborative Programme	Established in
1	Northwestern Polytechnical University	Al-Farabi Kazakh National University	Artificial Intelligence	2023 (Branch Campus Commencement)
2	Nankai University	L.N. Gumilyov Eurasian National University	1. Economics (Digital Economy and Industrial Innovation) 2. International Business (Belt and Road Economic and Trade Cooperation)	2025

Continuation of the table

No.	Chinese Institution	Kazakh Institution	Collaborative Programme	Established in
3	Northwest A&F University	S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University	Food Science and Engineering	2023
4	Wuhan University	Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages	International Relations, Foreign Language & Literature	Agreement signed in July 2012, officially launched in March 2013
5	City University of Hong Kong	Kazakhstan National Technical University	Undergraduate: Engineering Management, Computer Science, etc. Postgraduate: Engineering Management, Finance, etc.	2024 (Programme Commencement)

2.5 Cooperative University Model

Beyond professional cooperation, China and Kazakhstan are also exploring the joint establishment of higher education institutions. In October 2023, Northwestern Polytechnical University (NPU) of China partnered with Al-Farabi Kazakh National University to establish the NPU Kazakhstan Branch, marking China's first high-level university branch in Central Asia. The branch initially offered Master's degree programmes in Materials Science and Engineering, Information and Communication, and Computer Science and Technology; in 2024, an undergraduate programme in Artificial Intelligence was added (Northwestern Polytechnical University Kazakhstan Branch, 2025).

In July 2024, the Kazakhstan Branch of Beijing Language and Culture University (BLCU), jointly established by BLCU and Astana International University, was officially inaugurated. It plans to offer Chinese language degree programmes spanning preparatory, undergraduate, master's, and doctoral levels. Under this operational model, the Kazakh side provides the infrastructure and facilities, while the Chinese side supplies teaching support, including faculty and curricula. Currently, 100 students are enrolled (Kazakhstan Branch Campus – BLCU, 2025). The establishment of joint higher education institutions represents a critical step toward the localised development of professional cooperation in higher education between the two nations.

2.6 Luban Workshop Model

Named after the ancient Chinese master craftsman Lu Ban, the "Luban Workshop" initiative aims to strengthen vocational education exchange and cooperation between the two nations. To date, three Luban Workshops have been established in Kazakhstan. On December 9, 2023, the first Luban Workshop in Kazakhstan, jointly established by Tianjin

Vocational University and East Kazakhstan Technical University, commenced trial operations. It initially offered a programme in Transport Equipment and Technology, featuring four practical training areas: vehicle maintenance, fuel-powered automotive systems, new energy vehicles, and intelligent connected vehicles. The workshop currently has an enrolment of over 400 students (Luban Workshop, 2024).

On August 30, 2025, during President Tokayev's visit to China for the 2025 Shanghai Cooperation Organisation Summit, the second and third Luban Workshops in Kazakhstan were formally inaugurated. The second workshop, a collaboration between Tianjin Vocational University and L.N. Gumilyov Eurasian National University, focuses on four domains: deep learning, machine learning, data mining, and industrial internet security (Tianjin Municipal Education Commission, 2025). The third workshop, established by Urumqi Vocational University and the Academy of Logistics and Transport (Almaty), concentrates on intelligent logistics training (China News Service, 2025).

2.7 Joint Laboratory Model

In November 2024, the China-Kazakhstan Joint Laboratory for Animal Husbandry, co-established by Kozybayev University (North Kazakhstan University) and Northwest A&F University, was inaugurated (Shaanxi Provincial People's Government, 2024). In June 2025, the inauguration ceremony for the China-Central Asia Arid Zone Agriculture "Belt and Road" Joint Laboratory (in preparation) was held at the S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University in Kazakhstan.

This joint laboratory, co-established by Northwest A&F University and the Kazakh National Agrarian University, focuses on arid zone agriculture. It conducts comprehensive collaboration

encompassing joint research and development, applied demonstrations, technical training, and talent cultivation across six key research areas: crop breeding, efficient crop production, modern animal husbandry technology, agricultural water-saving irrigation, saline-alkali land remediation, and food processing and safety (Shaanxi Provincial People's Government, 2025). Additionally, China University of Petroleum has established a representative office in Almaty to advance Sino-Kazakh cooperation in petroleum exploration and talent development.

From Confucius Institutes, summer camps, and exchange programmes to dual-degree initiatives, branch campuses, Luban Workshops, and joint laboratories, the models of professional cooperation in Sino-Kazakh higher education are undergoing continuous transformation. This evolution signifies that bilateral educational collaboration is steadily advancing from short-term language training and project-based partnerships toward long-term, systematic degree education and the development of academic communities.

3. Key Challenges in Sino-Kazakh Higher Education Cooperation

3.1 Differences in Educational Systems and Professional Curriculum Frameworks

Although both China and Kazakhstan employ a three-tier degree system consisting of bachelor's, master's, and doctoral levels, differences remain in educational programmes, curriculum content, and standards for learning outcomes. These disparities hinder the full mutual recognition of degrees and the depth of joint talent cultivation. Since 2000, Kazakhstan has actively pursued an internationalisation strategy, formally joining the Bologna Process in 2010 to achieve alignment with the European higher education system. Nevertheless, disparities persist between the two countries' educational systems in the specific details of professional curriculum design and talent training programmes.

From the perspective of specific higher education strategies, Kazakhstan attaches importance to multilingual education reform and regional collaborative development, whereas China relies on the construction of Project 211, Project 985, and Double First-Class universities to build its global competitive capacity, with the state placing greater emphasis on technology-driven development and the attraction of high-end talent. These divergent developmental strategies constitute the deep-rooted causes underlying three major cooperative obstacles in the Sino-Kazakh cooperation process: the alignment of curriculum systems, credit recognition and

transfer, and mutual recognition of quality standards (Dalelova et al., 2024).

The two countries also exhibit certain structural differences in their disciplinary and research layouts. Kazakhstan's research output is concentrated in the two major fields of natural sciences and engineering, which together account for 82.1%, while the proportions of medicine, social sciences, humanities, and agricultural sciences remain relatively low. This singular disciplinary structure has resulted in relatively weak curriculum resources and faculty reserves in fields such as medicine, law, and management in Kazakhstan, a situation that directly constrains the foundational conditions for conducting equitable and in-depth cooperation between China and Kazakhstan in these domains (Narbaev et al., 2025).

3.2 Divergence in Credit Accumulation and Transfer Systems

Numerous scholars consider the credit system to be one of the primary barriers to student mobility (Tasbulatova, S., 2018). The higher education credit system in Kazakhstan is primarily aligned with the European Credit Transfer System (ECTS), exhibiting systematic differences from China's credit calculation framework. Chinese higher education credits are calculated solely on the basis of classroom teaching hours, generally with 16 classroom teaching hours equalling one credit, whereas the European Union credit calculation incorporates students' independent study hours. Consequently, when the two countries engage in professional cooperation, the specific credit hours of Chinese universities appear relatively low and differ substantially from the European Union system. This necessitates separate calculations for credit conversion between universities in the two countries, as well as case-by-case approval from each participating institution, leading to complex procedures and inconsistent standards. Education authorities of both nations should spearhead the development of implementation rules for a Bilateral Credit Transfer and Accumulation System (BCTS) to clarify details regarding core curricula, grade conversion, and credit transfer. Furthermore, stakeholders could leverage digital technologies such as blockchain to establish platforms for the mutual recognition of academic qualifications, enabling instant verification, secure authentication, and the safe sharing of transcripts and certificates.

3.3 Independent Quality Assurance and Accreditation Mechanisms

Programmatic evaluations of Chinese higher education institutions are primarily organized by the

Ministry of Education of China, whereas Kazakhstan utilizes a dedicated national accreditation agency. Since joining the Bologna Process, Kazakhstan's quality assurance system has become increasingly aligned with European standards. This signifies that the mutual recognition of quality assurance between China and Kazakhstan requires not only the coordination of domestic standards in both countries, but also the accommodation of third-party effects arising from the deep integration of Kazakhstan's standards with the European system. Discrepancies in educational outcome evaluation standards between the two nations pose challenges for the comprehensive mutual recognition of academic qualifications. For instance, doctoral degrees conferred by Chinese universities ranked outside the top 300 in the QS World University Rankings are subject to a re-examination of the doctoral thesis upon the student's return to Kazakhstan, along with the requirement to publish an additional Scopus-indexed paper for degree accreditation. This has also dampened the enthusiasm of Kazakhstani students for pursuing doctoral studies in China.

Both nations could promote pilot joint reviews by quality assurance agencies or the exchange of observers. Commercial cooperative education models and online education could also be addressed by negotiating a specific Memorandum of Understanding (MoU) on Cross-Border Higher Education Quality Assurance Cooperation between China and Kazakhstan, building upon the WTO General Agreement on Trade in Services (GATS) and existing bilateral education cooperation agreements (Shi Wenjie, 2022).

4. Prospects for Specialised Cooperation in Higher Education between China and Kazakhstan

4.1 Expanding the Scope of Professional Cooperation

Higher education in China has undergone more than 70 years of transformation since 1949. The scale of the sector has reached 48.46 million students, with a disciplinary structure covering twelve broad categories: philosophy, economics, law, education, literature, history, science, engineering, agriculture, medicine, management, and arts (Ministry of Education of China, 2025). Furthermore, five Chinese institutions are ranked among the top 100 in the QS World University Rankings.

Kazakhstan's higher education sector has also experienced rapid development in recent years. According to the latest data from the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan for the 2024-2025 academic year, the total enrollment nationwide has exceeded 680,000, including more

than 35,000 international students from 88 countries (The Astana Times, 2025). Twenty Kazakh institutions are featured in the 2026 QS World University Rankings, with Al-Farabi Kazakh National University securing the 163rd place globally and maintaining its status as the top-ranked institution in Central Asia. Its strengths extend beyond traditional disciplines such as petroleum engineering, energy management, law, and regional studies, showing significant growth potential in cutting-edge fields like computer science and artificial intelligence. Although the two countries exhibit certain disparities in disciplinary layout, they share a consistent pursuit of educational modernisation from an overarching perspective. The synergistic development of the regional economies of both countries also demands that the two sides develop a greater number of regionally co-built specialisations applicable to bilateral economic development, thereby indicating substantial room for expansion in higher education cooperation.

Relevant stakeholders can collaboratively design talent cultivation programmes, jointly develop modular courses, and establish unified professional standards or competency frameworks in priority sectors urgently needed for Sino-Kazakh industrial cooperation. Progress has already been made in this regard. For instance, the SCO University has established specialised training forums in fields such as regional studies and energy. Similarly, the Silk Road University Alliance (UASR) regularly convenes international academic and teaching seminars to develop standards for curriculum compatibility and joint cultivation in specific sectors such as energy and chemical engineering. Furthermore, as cooperation continues to deepen, it is anticipated that more effective alignment and conversion solutions will emerge for the structural differences between the two countries' educational and professional curriculum systems.

4.2 Enhancing Scientific Research Collaboration

The development of professional fields within higher education worldwide is currently driven by scientific and technological advancement, with the cultivation of leading scientific and technological talent being paramount to such progress. Universities are increasingly becoming the forefront of national scientific and technological innovation.

Currently, Kazakhstan has established extensive cooperative education and dual-degree programmes with universities in 23 countries, successfully attracting several internationally renowned universi-

ties to establish branch campuses, thereby demonstrating broad international collaboration across disciplines. Looking ahead, both governments should consider expanding the development of joint laboratories on the basis of professional cooperation, establishing joint research funds for priority areas, and encouraging enhanced exchanges between scientists and scholars in key fields. Dedicated funding programmes should be established to harness scientific and technological progress to drive further disciplinary advancement.

4.3 Integrating Government-University-Industry Collaboration

Professional cooperation in higher education between China and Kazakhstan requires not only concerted efforts within the academic sectors but also the dismantling of institutional barriers between government, universities, and industry. It is essential to establish a unified and synergistic “government-university-industry” synergy mechanism to promote industry-education integration and the integration of science and education.

Throughout this process, governments must innovate education systems to remove barriers to collaboration. Building upon existing regional university alliances, they should establish long-term cooperation mechanisms that enable member institutions to engage in joint programmes, student exchanges, and credit recognition; develop educational practice bases; and foster research collaboration, shared research platforms, academic exchanges, and the sharing of library and information resources. Higher education institutions must continuously optimize their talent development schemes and curriculum frameworks, establishing unified course syllabuses while strengthening university-industry collaboration. Meanwhile, enterprises should proactively participate in talent cultivation by partnering with universities to establish specialized internship and training bases. Continuous information exchange must be maintained among all stakeholders, including governments, institutions, and enterprises.

Conclusion

This study systematically reviews the developmental trajectory of more than three decades of Sino-Kazakh professional cooperation in higher education, constructs a systematic analytical framework encompassing government, industry, and education, summarises seven cooperative models, and analyses three institutional obstacles – namely, the alignment of curriculum systems, credit recogni-

tion and transfer, and mutual recognition of quality assurance mechanisms. The research categorizes seven primary models of professional cooperation, including Confucius Institutes, student exchanges, dual-degree programmes, and Luban Workshops. Collaboration has evolved from early language teaching exchanges to a deepening phase characterized by specialized educational and technical support and industry-education integration. However, systemic challenges remain, such as the insufficient alignment of professional curricula, the lack of standardized credit transfer mechanisms within the sector, and the absence of mutual recognition for quality assurance standards. These issues constrain the depth of talent cultivation and impede the mobility of professionals.

From a practical application perspective, this study offers recommendations and identifies key development priorities for future Sino-Kazakh professional cooperation in higher education. Both nations should broaden their professional cooperation domains, design specialized joint cultivation programmes centered on industrial collaboration, intensify scientific research collaboration, and integrate government-university-industry partnerships. These measures will ensure that educational cooperation better caters to industrial development needs, thereby providing a practical reference for educational authorities, universities, and enterprises in both nations.

Beyond its practical value, the academic contribution of this study lies in its systematic categorization of seven models of professional cooperation, providing a theoretical framework for future research. Furthermore, the tripartite theoretical analytical framework integrating government, industry, and education established in this study also breaks through the fragmented and case-specific tendencies of previous relevant research. Future research could further investigate digital education cooperation, examine the practical implementation of jointly developed programmes, or track the career trajectories of graduates. Such follow-up studies would deepen the scholarly community’s understanding of the tangible outcomes and practical impacts of transnational professional cooperation.

Reflecting on more than three decades of partnership, Sino-Kazakh higher education cooperation is progressively evolving from a model of “language-centric utility” toward one of “substantive professional engagement.” Currently, bilateral cooperation has fostered a dynamic landscape of multi-dimensional development, guided by govern-

ment initiatives, spearheaded by higher education institutions, and featuring deep enterprise participation. Educational cooperation between the two countries will also provide more solid support in terms of professional talent for building comprehensive exchanges and cooperation between the two nations.

Acknowledgments

This research was supported by the Center for Language Education and Cooperation under the International Chinese Language Education Research

Project on the Development Path of Collaboratively Building Chinese Language Programmes with Five Central Asian Countries (China) (Grant No. 24YH01B).

Author Contributions

Shi Xiaoqiao: Conceptualization, Methodology, Investigation, Writing – Original Draft.

Sabigazina Saule: Data Curation, Formal Analysis, Visualization, Writing – Review & Editing.

Liang Yan: Supervision, Funding Acquisition, Project Administration, Writing – Review & Editing.

References

- Arayli Dalelova, Pan Mengni, Guo Dongyu, Wang Wenzhuo. “Transforming Higher Education through Internationalization: A Comparative Study of Kazakhstan and China Based on Neo-Institutional Theory.” *International Journal of Research in Interdisciplinary Studies* 2, no. 11 (2024): 23–28. (In English).
- Aytila, A., and N. Liu. “‘Yidai yilu’ changyi xia Zhongguo yu Hasakesitan jiaoyu hezuo de zhengce duijie yu shijian tuijin [The policy docking and practice initiations of China-Kazakhstan educational cooperation under ‘the Belt and Road’ initiative].” *Bijiao Jiaoyu Yanjiu—International and Comparative Education*, no. 12 (2019): 22–29. (In Chinese).
- Baishan, G., Ye. Nechayeva, S. Kozhirova, and A. Ibrayeva. “Education Policy Implemented by China to Advance Belt and Road Initiative in Kazakhstan.” *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series Physics* 56 (2024): 799–806. (In English).
- Dauletova, G. O., and K. Sh. Baissultanova. “Mezhdunarodnoye sotrudnichestvo Kazakhstana i Kitaya v oblasti obrazovaniya v rezhime onlayn [International Cooperation of Kazakhstan and China in the Field of Education in Online Mode].” *Izvestiya KazU-MOimYA im. Abylay khana. Seriya ‘Mezhdunarodnyye Otnosheniya i Regionovedeniye’* 5, no. 4 (2020): 8–30. (In Russian).
- Gu, X. “Analysis of the Educational Cooperation between China and Central Asian Countries under ‘the Belt and Road Initiative.’” *Innovation Humanities and Social Sciences Research* 12 (2024): 36–44. (In English).
- Guliziya Baishan. “The Bologna Process in Qazaqstan and Prospects for China-Qazaqstan Education Cooperation [Bologonskiy protsess v Qazaqstane i perspektivy kitaisko-qazaqstanskogo sotrudnichestva v sfere obrazovaniya].” *Qazaq Historical Review* 2, no. 3 (2024): 251–259. (In Russian).
- Lee, J. T., W. Y. W. Lo, and D. Abdrasheva. “Institutional Logic Meets Global Imagining: Kazakhstan’s Engagement with China’s Belt and Road Initiative.” *Higher Education* 82 (2021): 237–253. (In English).
- Luo Yining. “Current State and Prospects of Development of Educational Cooperation and Internationalization between China and Kazakhstan.” *Actual Research* 14, no. 300 (2026): 106–109. (In English).
- Manarbek, G., and S. Kondybayeva. “Quality Assurance Practices in Higher Education: Lessons from the U.S. and Implications for Kazakhstan.” *Journal of Higher Education Policy and Leadership Studies* 5, no. 3 (2024): 66–86. (In English).
- Narbaev, T., D. Amirbekova, and A. Bakdaulet. “A Decade of Transformation in Higher Education and Science in Kazakhstan: A Literature and Scientometric Review of National Projects and Research Trends.” *Publications* 13, no. 3 (2025): 35. <https://doi.org/10.3390/publications13030035>. (In English).
- Pogorelskaya, A. M., E. F. Troitskiy, and G. S. Mussina. “Kazakhstan’s Policy towards Cooperation in Higher Education with China, the US and Turkey [Politika Kazakhstana v otnoshenii razvitiya sotrudnichestva s KNR, SShA i Turtsiyye v sfere vysshego obrazovaniya].” *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations* 30, no. 1 (2025): 227–240. (In Russian).
- Ponomarenko, L., and A. Osipova. “Modern Trends and Historical Background of Cultural and Humanitarian Cooperation of the Republic of Kazakhstan and the People’s Republic of China.” *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* 580 (2021): 158–163. (In English).
- Serikkaliyeva, A. E., G. E. Nadirova, and N. B. Saparbayeva. “Educational Migration from Kazakhstan to China: Reality and Prospects.” *Integration of Education* 23, no. 4 (2019): 504–517. (In English).
- Shi, W. “Zhongha gaodeng jiaoyu fuwu maoyi de fagui jichu ji qi wanshan fangxiang [Legal Basis and Improvement Direction of China-Kazakhstan Higher Education Service Trade].” *Ouya Jingji—Eurasian Economy*, no. 1 (2022): 101–113. (In Chinese).
- Sun, X., X. Zhang, and H. Wang. “Policy Analysis and Practice Effect of ‘The Belt and Road Initiative’ Education Action.” *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* 466 (2020): 155–163. (In English).
- Syzdykbayeva, A., K. Duisenbay, G. Alikhankyzy, and U. Abdigapbarova. “Chinese Language Education: Bibliometric Mapping of Literature on Teaching, Learning, and Textbook Compilation.” *Eurasian Journal of Applied Linguistics* 11, no. 1 (2025): 229–241. (In English).

Tasbulatova, Sh. “Credit Recognition in Kazakhstan.” Presentation, National Erasmus+ Office in Kazakhstan, 2018. (In English).

Valeev, R. M., and L. I. Kadyrova. “Formation and Development of Bilateral Relations of the Republic of Kazakhstan and the People’s Republic of China in 1990s–2000s.” *Journal of Sustainable Development* 8, no. 4 (2015): 277–283. (In English).

Wang, Z., and Y. Chen. “‘Yidai yilu’ changyi xia Zhongguo yu Zhongya wuguo gaodeng jiaoyu hezuo jucuo yu zhanwang [Measures and Prospects of Higher Education Cooperation between China and Five Central Asian Countries under ‘the Belt and Road’ Initiative].” *Jiaoshi Jiaoyu Xuebao—Journal of Teacher Education* 8, no. 2 (2021): 110–117. <https://doi.org/10.13718/j.cnki.jsjy.2021.02.014>. (In Chinese).

Yue, C., and Z. Wang. “‘Zhongguo—Zhongya mingyun gongtongti’ jianshe beijingxia shuangbian zhiye jishu jiaoyu hezuo jinzhan yu youhua lujing [Progress and Optimization Path of Bilateral Vocational and Technical Education Cooperation under the Background of ‘China-Central Asia Community of Common Destiny’ Construction].” *Zhongguo Zhiye Jishu Jiaoyu—Chinese Vocational and Technical Education*, no. 17 (2025): 25–36. (In Chinese).

Zhu, X., and X. Zhang. “‘Yidai yilu’ changyi xia Zhongguo—Zhongya guojia gaodeng jiaoyu hezuo: Jinzhan, wenti ji duice [Higher Education Cooperation between China and Central Asian Countries under the ‘Belt and Road’ Initiative: Progress, Problems and Countermeasures].” *Heilongjiang Gaojiao Yanjiu—Heilongjiang Researches on Higher Education*, no. 11 (2024): 27–33. (In Chinese).

Official Media Information

Beijing Language and Culture University Kazakhstan Branch. “Fenxiao dongtai [Branch Dynamics].” Retrieved February 15, 2026. (In Chinese).

Ministry of Education of the People’s Republic of China. “2024 nian quanguo jiaoyu shiye fazhan tongji gongbao [2024 National Education Development Statistical Bulletin].” June 11, 2025. (In Chinese).

Nankai University School of Economics. “Shouye [Home Page].” Retrieved February 15, 2026. (In Chinese).

Northwestern Polytechnical University Kazakhstan Branch. “Shouye [Home Page].” Retrieved February 15, 2026. (In Chinese).

Northwestern Polytechnical University Kazakhstan Branch Introduction. “Fenxiao jianjie [Branch Introduction].” Retrieved February 15, 2026. (In Chinese).

Satbayev University. “City of Hong Kong Branch Has Started the Process of Admitting the Undergraduate and Doctoral Students to Dual-Degree Programmes.” Retrieved February 15, 2026. (In English).

Wuhan University School of Political Science and Public Administration. “Home Page.” Retrieved February 15, 2026. (In Chinese).

Xi’an Jiaotong University Silk Road University Alliance. “Sichou zhilu daxue lianmeng hezuo lianmeng [Silk Road University Alliance Cooperation Alliance].” Retrieved February 15, 2026. (In Chinese).

University of the Shanghai Cooperation Organization (Chinese Secretariat). “Shehui huodong zuzhi zhongxin zu [Social Activity Organization Center Group].” Retrieved February 15, 2026. (In Chinese).

University of the Shanghai Cooperation Organization Network Project Operation. “Wangfang xiangmu yunxing [Network Project Operation].” Retrieved February 15, 2026. (In Chinese).

University of the Shanghai Cooperation Organization Online Learning Platform. “Zaixian xuexi pingtai yunxing yu weihi [Online Learning Platform Operation and Maintenance].” Retrieved February 15, 2026. (In Chinese).

Sina Finance. “Shoujie Zhong-Ha shipin kexue yu gongcheng shuoshi shuang xuewei xiangmu zai Xibei Nonglin Keji Daxue kaiban [The First China-Kazakhstan Food Science and Engineering Master’s Dual Degree Programme Opened at Northwest A&F University].” March 12, 2024. (In Chinese).

Qilu Evening News (Baijiahao). “Sichou zhilu daxue lianmeng ‘ke chixu fazhan mubiao shixian lujing zaixian kecheng’ fabu [Silk Road University Alliance ‘SDG Achievement Path Online Course’ Released].” March 18, 2024. (In Chinese).

Luban Workshop. Untitled article. April 2, 2024. (In Chinese).

Shaanxi Provincial People’s Government. “Silu ‘nongke shizhe’ wei guoji nongye hezuo qianxian dabiao [Silk Road ‘Agricultural Science Messengers’ Bridge International Agricultural Cooperation].” November 25, 2024. (In Chinese).

Shenzhen University Medical School. “A New Chapter in the Internationalization of Shenzhen University’s Medical Education.” January 2025. (In English).

Kazinform. “Kazakh, Chinese Universities Open Joint School of Science and Technology in China.” May 16, 2025. (In English).

Jiangxi Normal University of Science and Technology. “Chuguo jiaoliu xiangmu tuijian xuesheng gongshi 6 [Publicity of Recommended Students for Overseas Exchange Projects 6].” June 20, 2025. (In Chinese).

Shaanxi Provincial People’s Government News. “Shaanxi yaowen [Shaanxi News].” June 22, 2025. (In Chinese).

Tianjin Municipal Education Commission. “Tianjin jiaoyu dongtai [Tianjin Education Dynamics].” June 23, 2025. (In Chinese).

Official Website of the President of the Republic of Kazakhstan. “Состоялось открытие мастерских Лу Баня в Казахстане [Opening Ceremony of Luban Workshops Held in Kazakhstan].” August 30, 2025. (In Russian).

China News. November 2, 2025. (In Chinese).

Northwest University International Cooperation Department. “Hasakesitan renwen zhengfa daxue 2026 nian chunji jiaohuan-sheng xiangmu xuanpai jieguo gongshi [Publicity of Selection Results for 2026 Spring Exchange Programme of M. Narikbayev KAZGUU University].” November 7, 2025. (In Chinese).

The Astana Times. “Kazakhstan Hosts 35,000+ Foreign Students, Strengthening Country’s Education Status.” December 3,

2025. (In English).

Harbin Institute of Technology. “Zhongguo-Shanghe zuzhi boshisheng peiyang chuangxin zhongxin’ duanqi jiaoliu jihua chubang yanjiusheng xuanba gongshi [Announcement on Selection of Graduate Students for Short-Term Exchange Programme of ‘China-SCO Doctoral Education Innovation Center’].” December 29, 2025. (In Chinese).

Kazinform. “China Offers Kazakhstan 73 Educational Grants.” January 21, 2026. (In English).

人民网 International Channel. “哈萨克斯坦驻华大使：哈中交通物流互联互通将持续深化。” April 23, 2026. (In Chinese).

Information about authors:

Liang Yan – PhD, Associate Professor, International Culture Exchange College, Xinjiang University (Xinjiang, China, e-mail: 002293@xju.edu.cn).

Saule Sabigazina – Visiting Researcher, Institute of Russian, Eastern European and Central Asian Studies, Shanghai International Studies University (Shanghai, China, e-mail: ssabigazy@gmail.com).

Shi Xiaoqiao – Postgraduate student, International Culture Exchange College, Xinjiang University (Xinjiang, China, e-mail: 107552502880@stu.xju.edu.cn).

Авторлар туралы мәлімет:

Лян Янь – PhD, доцент, Шыңжаң университеті, Халықаралық мәдени алмасу институты (Шыңжаң, Қытай, e-mail: 002293@xju.edu.cn).

Сабигазина Сауле – қонақ зерттеуші, Шанхай халықаралық зерттеулер университеті, Ресей, Шығыс Еуропа және Орталық Азия институты (Шанхай, Қытай, e-mail: ssabigazy@gmail.com).

Ши Сюцяо – магистрант, Шыңжаң университеті, Халықаралық мәдени алмасу институты (Шыңжаң, Қытай, e-mail: 107552502880@stu.xju.edu.cn).

Сведения об авторах:

Лян Янь – PhD, доцент, Институт международного культурного обмена Синьцзянского университета (Синьцзян, Китай, e-mail: 002293@xju.edu.cn).

Сабигазина Сауле – приглашённый исследователь, Институт России, Восточной Европы и Центральной Азии Шанхайского университета иностранных языков (Шанхай, Китай, e-mail: ssabigazy@gmail.com).

Ши Сюцяо – магистрант, Институт международного культурного обмена Синьцзянского университета (Синьцзян, Китай, e-mail: 107552502880@stu.xju.edu.cn).

Received April 20, 2026

Accepted May 19, 2026

Kh.R. Kuatova^{1*} , **Zh.Ye. Ashinova¹** , **A. Ogihara²**

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Waseda University, Saitama, Japan

*e-mail: kuatova.khanymay1@gmail.com

DIGITAL TRANSFORMATION AND COVID-19: EXPERIENCE AND PROSPECTS OF SMART SOCIETY DEVELOPMENT IN JAPAN

Due to the rapidly changing civilizational landscape of the world, the need for the evolution of modern society is increasing manifold, and Japan is the country where the new-style humanity is being formed at an unprecedented pace. Objective: to consider the peculiarities of the creation and development of Society 5.0 in the context of analysing the implementation of the direction in Japanese practice by summarizing the main components of the sphere. The main methods were the method of system analysis, using which the key components of digitalization of modern society in Japan were studied, and the historical method, using which the peculiarities of the introduction of information technology in all spheres of life of the country and society were summarized. The paper examined the basic semantic elements of such a phenomenon as “digital society” – designations, terms, characteristic features, common features, and distinguishing factors. It was recorded that the increased indicators of modern humanity in the early XXI century have ceased to fully satisfy its needs and demands, and, in connection with this circumstance, there is a need to create a new form of society – the symbiosis of man and digital technologies. In the context of the ethical side of the issue, social and cultural problems arise, namely, how the synergetic combination of the living organism and robotic elements will affect Japanese society in the future. During the period of pandemic restrictions in Japan, the “digital society”, the foundation of which was laid at the beginning of the twenty-first century, began to take shape. Due to the growing level of social and interpersonal isolation of Japanese citizens, such elements as the virtualization of public communications began to emerge in the environment of public communication, namely, the growing demand for online medical services, the popularity of online education, and the transfer of all traditional forms of communication to social networks. Through the prism of using the experience of digitalization of social, political, and other spheres of interaction in Japan, it is summarized that in Kazakhstan, there are all the prerequisites for its successful application in national practice. The results and conclusions of the work can be used as a practical basis for future scientific research, as well as in the context of developing strategies for state and social development in the coming years.

Keywords: Japan, Society 5.0, artificial intelligence, Internet of things, depopulation, robotics, pandemic.

Х.Р. Куатова^{1*}, Ж.Е. Ашинова¹, А. Огихара²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Васеда Университеті, Сайтама, Жапония

*e-mail: kuatova.khanymay1@gmail.com

Цифрлық трансформация және COVID-19: Жапониядағы ақылды қоғамды дамытудың тәжірибесі мен перспективалары

Қазіргі дамыған заманда цивилизацияның деңгейі қоғамның дамуы мен эволюциясына деген қажеттілікті күрт арттырды. Society 5.0-нің қалыптасуы мен дамуы Жапонияда басқа елдерге қарағанда айқын байқалды. Мақаланың негізгі мақсаты – жапондық тәжірибеге сүйене отырып Society 5.0 концепциясының қалыптасуы мен дамуының ерекшеліктерін қарастыру және оның негізгі құрамдас бөліктерін айқындау. Зерттеу барысында талдау әдісі қолданып, қоғамның цифрлануының негізгі элементтері зерттелді. Ал тарихи әдіс арқылы ақпараттық технологиялардың барлық елдердегі салыстырмалы ерекшеліктері қарастырылды. Мақалада «цифрлық қоғам» ұғымының семантикалық элементтері – негізгі сипаттамалары, ерекшеліктері, орын алған факторлары талданды. XXI ғасырдың басында қазіргі халықтың өз деңгейінде қажетті мүмкіндіктері орын алмағандықтан, адам мен цифрлық технологиялардың симбиозына негізделген жаңа қоғам құру қажеттілігі туындады. Этикалық тұрғыдан алғанда,

дени мәселелерді көтереді: адам мен роботтандырылған интеграциясы болашақта жапон қоғамына қалай әсер ететіндігі маңызды. Пандемияда орын алған шектеулер негізінде Жапонияда ХХІ ғасырдың басында цифрлық қоғам жүйелі түрде қалыптаса бастады. Адамзаттың әлеуметтік оқшаулануына байланысты онлайн медициналық қызметтерге, қашықтықтан білім беруге және әлеуметтік желілер арқылы қарым қатынас жасауға сұраныс артты. Жапондық тәжірибесін талдай отырып, Қазақстанда осындай цифрлық қоғам модельдерін енгізуге қажетті құрылымдық және институционалдық алғышарттар бар деген қорытынды жасалды. Зерттеу нәтижелері ғылыми зерттеулерде, мемлекеттік және әлеуметтік даму стратегияларын әзірлеуде практикалық негіз бола алады.

Түйін сөздер: Жапония, Society 5.0, жасанды интеллект, Заттар интернеті, робототехника, депопуляция, пандемия.

Х.Р. Қуатова^{1*}, Ж.Е. Ашинова¹, А. Огихара²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Университет Васеда, Сайтама, Япония

*e-mail: kumatova.khanymay1@gmail.com

Цифровая трансформация и COVID-19: опыт и перспективы развития умного общества в Японии

В современном развитом мире уровень цивилизации резко возрос, что обусловило необходимость развития и эволюции общества. Формирование и развитие Общества 5.0 наиболее отчетливо прослеживается в Японии, чем в других странах. Главная цель статьи – рассмотреть особенности формирования и развития концепции Общества 5.0 и определить его основные компоненты на основе японского опыта. В ходе исследования с помощью аналитического метода были изучены основные элементы цифровизации общества. Сравнительные характеристики информационных технологий во всех странах были рассмотрены с помощью исторического метода. В статье проанализированы семантические элементы концепции «цифрового общества» – основные характеристики, особенности и факторы, приведшие к его возникновению. Поскольку современное население в начале ХХІ века не обладало необходимыми возможностями на своем уровне, возникла необходимость создания нового общества, основанного на симбиозе человека и цифровых технологий. С этической точки зрения такие изменения поднимают социально-культурные вопросы: важно рассмотреть, как интеграция человека и робота повлияет на японское общество в будущем. В начале ХХІ века в Японии, в условиях ограничений, введенных из-за пандемии, систематически начало формироваться цифровое общество. В связи с социальной изоляцией человечества возрос спрос на онлайн-медицинские услуги, дистанционное образование и общение через социальные сети. Анализ японского опыта позволил сделать вывод о наличии в Казахстане необходимых структурных и институциональных предпосылок для реализации подобных моделей цифрового общества. Результаты исследования могут служить практической основой для научных исследований, разработки стратегий государственного и социального развития.

Ключевые слова: Япония, Society 5.0, искусственный интеллект, Интернет вещей, депопуляция, робототехника, пандемия.

Introduction

The achievements of recent years show that humanity has already reached a new stage of civilizational development, and the processes of informatization, digitalization, and transition to a fundamentally new level of interaction contribute to the formation of updated principles and concepts of existence on the planet, based on synergetic contact between man and machine. After the society of gatherers and farmers, followed by the societies of agrarians and industrialists, the time of the so-called “information society” has come, the main feature of which is the active use of advanced innovations in

the sector of information and communication technologies. The problem of qualitative and effective transition to a new type of social interaction – “digital society” or “Society 5.0” – has long been studied and discussed in different countries and at different levels of state and civil administration. This issue became especially relevant in the times of the COVID-19 coronavirus outbreak and the limitations caused by the pandemic, because in that period the level of human interaction with virtual space reached the peak of its development, demonstrating the advantages of this type of interaction. Studying the specifics of this area is an extremely relevant and timely task today, in the context of globaliza-

tion and transformation processes on a world scale. The need for human transition to a qualitatively new level of development based on the use of the latest innovative achievements of science and technology arose long ago, and the key task in this regard is to thoroughly understand all aspects of this transition – social, political, economic, as well as psychological, ethical, religious, and others – in order to maximize the harmonious development of society within a state or region, thus forming the basis for future generations.

The problematic is to identify the main factors and conditions for the creation of a “digital society” in Japan, which has become particularly relevant in the period of constraints during the COVID-19 coronavirus outbreak. The resolution of controversial points, social and cultural issues, settlement of the ethical component of the direction and the search for consensus in the solutions of these or those disputes of the sphere arouses genuine interest and concerns both directly in the society and in the governing circles. This issue became particularly relevant during the period of isolation, when society was deprived of access to many elementary and basic needs – communication, personal meetings – and began to actively seek ways to replace lost opportunities and options to minimize such losses in the future. Therefore, it is important to carefully analyse the activities of all the subjects of the subject under study, as well as to summarize all the positive and negative aspects of the issue for the most successful implementation of the identified tasks, namely, the formation of a renewed “smart society” in the near future.

According to N. Kurmanov et al. (2022), it is more rational to develop strategies for the digitalization of a state based on the regional and geographical characteristics of that state, especially if its size exceeds the average size of the continent as a whole. However, the experts did not consider situations where a certain country has minimal regional differences and there is no need for diversified development. For Y. Amanbek et al. (2020), information and communication technologies are of increasing importance for the economies of the developed world and such trends are particularly evident in the political sector – in the field of e-government. However, the presence of national peculiarities, economic and social barriers are practically not taken to be analysed by specialists.

The changes that befell modern society during the COVID-19 coronavirus outbreak, for A. Turkyilmaza et al. (2021), were some factors to start updating the existing concept of “Society 5.0”. Although

the main one, according to the authors, was the civilizational development of mankind. According to the findings of B. Chereyeva et al. (2023), in the era of technology, the role of innovation is increasing, the development of which depends on financial investments, which indicates a close relationship between investment and research. A. Mukanov (2023) believed that digitalization has become an important aspect of everyday life in intellectually developed countries and is seen as an essential strategy to promote and accelerate economic growth. However, in the context of comparing countries as diverse as Japan, Kazakhstan, France and others, the factor of difference in certain attributes was not a determining factor in the analysis.

To Y. He et al. (2022), Japanese society met the decisive actions of the authorities during the COVID-19 coronavirus outbreak rather ambiguously: a significant part of Japanese people had a negative attitude to the prospect of tangible restrictions on communication and widespread control of their contacts, while the rest showed support for such reforms. According to H. Okubo et al. (2022), “smart societies” or “Society 5.0” have recently been listened to more and more often, and this is mainly connected with the concept of mental and intellectual superiority of the representatives of the new generation, primarily due to their merging with technical machines of a high level of complexity.

The aim is to study the issue of the formation of a “smart society” in Japan in the context of the introduction of information and communication technologies through the prism of analysing the dynamics in the field of digitalization of the population at the current stage of development.

Materials and Methods

The main methods used in the process of preparing the presented work were the method of system analysis, the method of system modelling, the method of comparison, as well as the historical method and the method of series of dynamics of statistical analysis. The method of system analysis was used to outline the basic elements of the research topic: basic terms, concepts, characteristic features, common and distinctive features. In addition, the method was used to form the semantic content of the topic of work through the prism of implementation of some of its elements in the process of development of the new geopolitical situation in the world. The historical method was used to draw parallels by studying different periods in the history of creation and fur-

ther development of the idea of forming a new information society in the temporal aspect.

The method of series dynamics of statistical analysis was used to examine the key qualitative and quantitative indicators of information and communication technology development in Japan in the context of the formation of the “smart society”. The method was also used to find out the level of innovation and technological development of the world’s leading states. The method of system modelling was used to develop and present general practical recommendations for the Republic of Kazakhstan in the context of successful application of the Japanese experience of creating “Society 5.0”. The method of comparison was used to analyse various characteristic factors and basic elements in the context of comparing certain historical periods, social and economic conditions, geopolitical circumstances, and other situations. The method was also used to assess the prospects and directions of development of various components of digitalization of industrial and economic sectors based on circumstances such as geographical location, remoteness from major cities, availability of mobile communications and the Internet.

In order to study in more depth, the topic of creating a “digital society” in Japan and the development of a new formation of modern humanity, the following materials were studied and analysed:

- legal and regulatory acts (Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology, 2021; Resolution of the Government..., 2023; Address by the President..., 2012; Bellamy, 2014);
- reports of international institutions (Muratbekova, 2022);

- statistical data (Global Innovation Index, 2024; International Institute for..., 2022, 2023; Global Real Gross..., 2024);

- publications in media resources (Lu, 2023; Gershgorin, 2021).

All the above materials and documents contributed to a deeper and more meaningful study of the digital transformation of Japanese society in post-pandemic conditions and provided a basis for the development of practical recommendations for the successful implementation of Japan’s experience in this area in practical activities in the Republic of Kazakhstan.

Results

Digital transformation of society in the post-pandemic period

In the context of transformation of socio-cultural, political, economic, as well as historical, ethical, and other aspects of the development of modern mankind, it is quite natural to question the timely updating of the technological component of this direction (Carayannis and Morawska-Jancelewicz, 2022). Traditionally, the most developed states in terms of innovation and scientific renewal are also the most socially oriented and democratic on the planet: Switzerland, Sweden, the United States of America have some of the most modern information and communication systems in the world (Agrawal et al., 2019; Beltagui et al., 2020), which function as efficiently as possible both for the state itself and for the individual citizen in order to provide him/her with all the necessary services and facilities (Table-1).

Table 1

Rating of states according to the Global Innovation Index, 2020-2023

State	Place (total score*)			
	2023	2022	2021	2020
Switzerland	1 (67.6)	1 (64.6)	1 (65.5)	1 (66.08)
Sweden	2 (64.2)	3 (61.6)	2 (63.1)	2 (62.47)
USA	3 (63.5)	2 (61.8)	3 (61.3)	3 (60.56)
Great Britain	4 (62.4)	4 (59.7)	4 (59.8)	4 (59.78)
Singapore	5 (61.5)	7 (57.3)	8 (57.8)	8 (56.61)
Finland	6 (61.2)	9 (56.9)	7 (58.4)	7 (57.02)
Netherlands	7 (60.4)	5 (58.0)	6 (58.6)	5 (58.76)
Germany	8 (58.8)	8 (57.2)	10 (57.3)	9 (56.55)
Denmark	9 (58.7)	10 (55.9)	9 (57.3)	6 (57.53)

Continuation of the table

State	Place (total score*)			
	2023	2022	2021	2020
The Republic of Korea	10 (58.6)	6 (57.8)	5 (59.3)	10 (56.11)
Japan	13 (54.3)	13 (51.8)	13 (54.5)	16 (52.7)
Kazakhstan	81 (26.7)	83 (24.7)	79 (28.6)	77 (28.56)
Uzbekistan	82 (26.2)	82 (25.3)	86 (27.4)	93 (24.54)
Kyrgyzstan	106 (20.2)	94 (21.1)	98 (24.5)	94 (24.51)
Tajikistan	111 (18.3)	104 (18.8)	103 (23.9)	109 (22.23)
Turkmenistan	-	-	-	-

Note: * – calculated based on indicators of the performance of government institutions, the quality of human capital, the availability of scientific research, infrastructure, development of the technology market, and the functionality of the business environment.
Source: compiled by the authors based on Global Innovation Index (2024).

In order to understand the meanings and concepts of the phenomenon under study as clearly as possible, it is necessary to analyse the main theoretical aspects of the sphere. Thus, the main and primary factor that forms the prerequisites for the development of the concept of new-style societies – the “digital society” – is the achievement of the highest possible level of technological and scientific development at a particular point in time (Deguchi, 2020). The concepts of “waves of innovation”, “technological patterns”, “technological breakthroughs”, as well as the practice of digitalization and digitalization contribute to the promotion of the idea of creating a “digital society” or “Society 5.0”, where humanity transitions into the digital space in a controlled and planned way by combining human needs and digital capabilities into a unique symbiosis of a new generation (Selvam et al., 2023).

Ideas for the formation of a digital society emerged almost simultaneously in many countries around the world, and a distinctive feature of this process was the fact that these ideas were based on already existing concepts (James, 2020). For example, in Germany, the concept of “Industry 4.0” became the basis, in Singapore – “RIE 2020”. Japan, which has been among the leaders in innovative development for a long time, is also developing plans for the digitalization of society based on already existing concepts (Okubo et al., 2022). The COVID-19 coronavirus outbreak and the subsequent limitations of the population in basic needs and demands have contributed to accelerating trends towards the use of new modern information technologies and digitalization tools. In connection with a kind of the highest point of human development (after the society of

gatherers and hunters, agrarians, industrialists, and information consumers) should become a “digital society” – the so-called “Society 5.0”.

Formation of “Society 5.0” in Japan

Unlike most countries, where the concept of a new society is mainly theoretical and is at the stage of discussion and search for common ground, in Japan the idea of “digital humanity” has taken real shape. Thus, the term “Society 5.0” (referring to the future highly intelligent and digital humanity) was first defined in the Basic Plan for the Development of Science and Technology for 2016-2021 (Ministry of Education, Culture, Sports, Science, and Technology, 2021; Rojas et al., 2021). The document stated that in the 21st century, it was necessary to empower humanity by ensuring economic well-being, social equilibrium through the integration of physical (human) and digital (virtual) factors. It was assumed that with the help of numerous various auxiliary elements (sensors, systems) it would be possible to receive and exchange information from person to person and from person to cloud services (databases).

The fundamental elements of interaction in such a society will be artificial intelligence, the Internet of Things, Big Data, robotics, 5G technology, unmanned vehicles, cashless financial and banking transactions (Piddubna and Gorobynskaya, 2023; Del Rio et al., 2021). The presence of all the above-mentioned elements in the environment of the modern population will mean its readiness for the transition to a qualitatively new level of development or the already accomplished fact of transformation and the emergence of a new social society of the model of the XXI century (Table-2).

Table 2
Factors contributing to the formation of “Society 5.0”

Information and communication tool	Characteristic
Internet of Things	Various instruments, sensors, and devices form new connections through the transfer of data from people to technology and vice versa, thus creating a unique Internet symbiosis
Cloud technologies	The ability to carry out various operations (primarily financial) by accessing a specific server, which provides the necessary resources for organizing these operations
Big Data	Collection, processing, analysis of large structured and unstructured arrays of digital information
5G technology	New opportunities in the field of mobile technologies and Internet communications
Artificial intelligence	Gradual intellectualization of robotic machines and tools with systematic training in their skills of calculation, analysis, forecast, followed by self-learning
Blockchain	Possibility of conducting free transactions between various financial entities
3D printing	Creation of a variety of real three-dimensional objects using a special computer program
Robotics	A universal programmed machine capable of performing functions previously assigned to it by the developer
A virtual reality	A technology that allows creating a visual image of objects of maximum realism, the perception of which occurs with the help of auxiliary tools

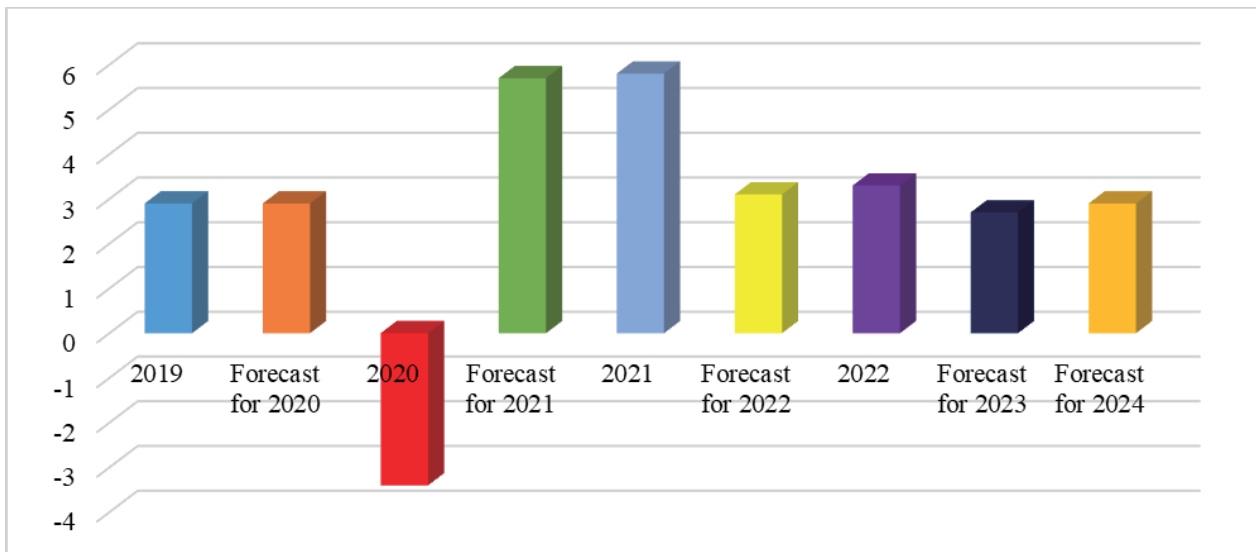
Source: compiled by the authors based on H. Okubo et al. (2022) and J. Cho et al. (2023).

Given all the obvious benefits of implementing the concept of “smart society” (e.g., formation of a modern economic system capable of withstanding crises; development of a socially mature society with the maximum number of services and facilities available) (He et al., 2022), the Japanese government has become actively engaged in the implementation of various components of this concept. Despite the presence of serious obstacles – excessive bureaucratization of government agencies, imperfect regulatory framework, reluctance of some people to accept and use new technologies, and general illiteracy of the population – the creators of the concept started its implementation.

However, due to the fact that the idea of creating a new “digital society” is associated with many controversial issues (preservation of physical and mental independence and uniqueness of a person, minimizing the growth of unemployment), it was rather doubly assessed in different public and government circles. Thus, while political elites perceived the idea of digitalization of society as an opportunity to increase the state’s economic growth indicators on the global stage (which have significantly decreased in recent years, in particular, due to the COVID-19 coronavirus outbreak; economic growth indicators are gradually returning to pre-pandemic levels (Figure 1), representatives of civil

society considered this idea to be an infringement on the freedom and independence of the human being as an individual, which may bring serious global problems in the future (Stein and Banks, 2023; Zosh et al., 2022).

E.G. Carayannis and J. Morawska-Jancelewicz (2022), and J. James (2020) suggested that further digitalization of society will bring only pleasure and joy, explaining their position by the fact that in this case people will have more free time, because almost all the work will be done for them by machines – robots, devices, artificial intelligence. At the same time, L. Piddubna and M. Gorobynskaya (2023), and also A. Tashiro and R. Shaw (2019) warn that in the case of an exodus to online services (as was the case during the coronavirus restrictions), the practice of real communication may undergo serious changes: practical skills and experience of face-to-face communication may be lost or at least severely deformed. In this case, the person will become socially incapacitated, which entails further problems of a more serious level, for example, economic ones. The paper proposes to consider the most obvious and most attractive, from the point of view of the creators of the concept of “Society 5.0”, the results of practical application of the components of this idea in real life. And also to assess their impact on the socio-cultural side of human life.

Figure 1*Global real gross domestic product growth since COVID-19, 2019-2024*

Source: compiled by the authors based on Global Real Gross Domestic Product (GDP) Growth after the Coronavirus (COVID-19) from 2019 with a Forecast until 2024 (2024).

The main achievement of the post-pandemic development of the state is considered to be the entry of medical services to a new, virtual level (Zosh et al., 2022; Lee et al., 2023): now most services (consultations, primary examinations) are conducted online with the use of auxiliary tools – video cameras, special sensors and so on. Whereas before the COVID-19 coronavirus outbreak, virtual doctor-patient communication was more of a private experiment, nowadays, such examinations and online education are becoming more and more widespread (receiving professional education remotely or online is becoming a widespread phenomenon, facilitated by the unprecedented growth in the number of relevant educational programmes and courses). From the point of view of social interaction of people with each other, the idea of transferring medical services to the virtual plane is not quite the right solution, because personal contact in this industry, as well as the ethical side of the issue plays an important role. The level of education also suffers, because Y. He et al. (2022) and J. Cho et al. (2023) proved the advantages of offline learning over virtual education.

From the previous point, the next element that emerges is medical technology and innovative treatments. Life prolongation, increasing the functioning time of certain organs, replacement of organs on a permanent basis, correction of genes by modifications at the cellular level – all this becomes possible

with the application of various artificial intelligence technologies, as well as other achievements of science and technology (Beltagui et al., 2020). However, in doing so, the moral and ethical side of the issue suffers, namely, does man have the right to interfere with what nature has created? Also, the use of these technologies, which is obviously an extremely expensive process, will increase the already huge gap between the poor and the rich in the context of the quality, duration, and conditions of their lives.

In relation to this example, it is important to emphasize a serious problem in Japan, which has become particularly acute in recent years – the problem of rapid depopulation, formed due to low birth rates and the rapid increase in the number of elderly people (Zosh et al., 2022). The insufficient number of able-bodied people, the uneven development of the economy in favour of supporting the elderly, and the accumulation of unresolved issues regarding children, youth and young families make the problem of population decline in Japan a major dilemma in the coming years. In this context, the creation of a new social society in which medical technology and new treatments will artificially maintain the longevity of the country's elderly population is creating a situation in Japan where a rapidly ageing society will reach a point of no return, and it will be impossible or extremely problematic to regain the previous figures.

The use of search algorithms in social networks and Internet browsers (Facebook, Google) based on the user's previous queries is also becoming particularly popular. The search is based on the collection and analysis of information about the person, based on their habits, food preferences, health status and so on. However, in this case, there is an explicit collection of confidential information, albeit in a rather convoluted way, and with the use of impersonal artificial intelligence. This also includes surveillance programmes (e.g. the Sharp Eyes surveillance system in China has been operating for several years and collecting all kinds of data, and the level of dissatisfaction with the system, which residents feel violates their right to privacy, is increasing) (Gershgorin, 2021).

The digitalization and informatization of certain production processes contributes to the optimization of work activities with the abolition of some specialities and with the introduction of algorithms for simplified actions (with the help of robots, sensors, systems). This situation is predicted to have a positive impact on the economic development of the state, however, the growth of unemployment among the population is evident, which is fraught with outbreaks of social discontent. Such areas as the creation and operation of unmanned transport (primarily taxis) and large-scale digitalization of agriculture will make it possible to achieve the set goals many times faster. Thus, Y. Lu (2023) stated that unmanned cars are a completely safe mode of transport, allowing to get to any place without problems, and digitalization of the agribusiness sector will allow creating more products in a short period (which became especially important in the period of pandemic isolation and problems with logistics in terms of delivery of products to shops and supermarkets). However, accidents involving unmanned vehicles are becoming more frequent, and products grown under the influence of robotics and with the addition of genetically modified components very often have pronounced allergenic effects. In both cases, unemployment rates are also rising, because these sectors can now do without the human involvement that often causes breakdowns and malfunctions.

Digitalization can be no less effective in political activities: the development of e-government, online monitoring of deputies and officials, and the openness and transparency of their activities on the Internet make them behave in the most correct and professional way possible. Due to this, so-called "horizontal ties" are created (Selvam et al., 2023),

where activities are concentrated not from top to bottom, but in one plane, on equal terms. But, it is worth noting that under such conditions, the level of competition between similar groups increases manifold, which hinders the rapid and qualitative process of political decision-making for the good of the state. Before the pandemic restrictions, the idea of equality in the context of the management of public affairs was in its original form – as a theoretical idea. Today, however, it is evolving, as demonstrated by the large-scale digitalization of the sector for the provision of various public services – registering a marriage, obtaining a variety of documents, opening bank accounts, and buying or selling a flat. The implementation of online services significantly reduces the time to perform these services – from the moment of application to the direct fulfilment of the requirements or request takes a record short time. (Nazarova and Rudenko, 2023) Although, there are cases where a personalized approach should be taken to some issues, taking into account the special circumstances; this cannot be done in an automated mode.

So, having considered the main elements that contribute to the development of a digital society, in terms of both positive effects and negative impacts, it is possible to summarize several groups of risks that arise in the creation of such a society. The group of problems of the social type includes:

- increasing unemployment among the local population (replacement of simple unskilled labour by robotic and automated processes);
- increasing the gap between the poor and the rich (the use of the results of medical achievements – gene technologies, modifications with organs and other manipulations – is expected to cost large financial investments, for which ordinary citizens simply do not have the means. Affluent representatives of mankind will continue to improve by modification, while the poor will remain in the same initially unfavourable positions, and the situation will worsen);
- transferring of the solution of issues of strategic importance to the competence of artificial intelligence (the solution of political disputes, socioeconomic challenges will depend on a virtual server, which may well become a kind of power centre, endangering traditional state institutions).

Cultural and humanitarian risks include:

- total social exclusion, which began in the process of isolation due to the COVID-19 coronavirus outbreak and continues to worsen even after it has ended);

- lack of clear boundaries between representatives of different genders, races, religions, sexual orientation (this factor has both positive and negative aspects: the erasure of boundaries contributes to the rapprochement of people, mutual understanding between them, but, at the same time, creates a threat of loss of personal qualities, firstly, national differences and cultural traditions).

- The next group of problems represents dilemmas of psychological direction:

- loss of the meaning of human existence (generalized: if it is possible to live a life, getting rid of all diseases, not having the need to work and receive serious education, then why to exist at all, what is there to live for?);

- complete loss of personal space and the concept of privacy as a right to private life (with the total introduction of all kinds of technologies of surveillance and control over people in social life, as well as in the Internet space, it becomes almost unrealistic to maintain a semblance of privacy).

Digital transformation in Kazakhstan

The key principles, basic concepts, and key tasks for the near future in the sphere of digitalization and large-scale informatization of Kazakhstan society and the state as a whole are outlined in Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 269 “On Approval of the Concept of Digital Transformation, Development of the Information and Communication Technologies and Cybersecurity Industry for 2023-2029” (2023), Strategy Kazakhstan 2050 (Address by

the President..., 2012), the 2030 Agenda Reducing All Forms of Violence (Bellamy, 2014) and a number of other individual legislative documents. They present the problem of the future transformation of the Republic, taking into account the new challenges and demands of modern humanity, and present ways of solving this problem through discussions, debates, as well as through reforms and renewals of various spheres and sectors, primarily the social and economic sectors. Also, the task of digitalization of all areas of the economic sector is indicated as a key factor in transforming the current humanity into a “digital society”, a new kind of society of the third millennium.

Responsible authorities in Kazakhstan have long been studying international experience in the introduction of digital technologies and information and communication systems to start the process of forming a “smart society” in the Republic. Among the most valuable and practical examples is the experience of Japan; some elements of the strategy for the development of a “digital society” have been adopted by Kazakhstani experts (Mukanov, 2023; Zhailauov et al., 2021). Strategy Kazakhstan 2050 (Address by the President..., 2012) plans to reform key areas of the economy, social and industrial spheres, create e-government, guarantee appropriate support for entrepreneurship, and more. Thanks to the reforms undertaken over the past time, Kazakhstan firmly holds a place among the first forty countries with a high level of digital competition and development of information technologies in various sectors of the economy and industry (Table 3).

Table 3

Overall level of digitalization by country, 2022-2023

Place (point)*	A country	Knowledge (point)**	Technologies (point)***	Ready for the future (score)****	Place in 2022 (point)*
1 (100)	USA	92.56	91	98.14	2/3 (99.81)
2 (98.1)	Netherlands	88.96	91.7	95.35	6 (97.85)
3 (97.4)	Singapore	92.11	94.67	87.11	4 (99.48)
4 (96.93)	Denmark	86.19	89.39	96.9	1 (100)
5 (96.24)	Switzerland	92.9	86.25	91.28	5 (98.23)
6 (94.8)	Republic of Korea	83.99	82.1	100	8 (95.20)
7 (94.12)	Sweden	90.55	85.83	87.68	2/3 (99.81)
8 (94.05)	Finland	83.91	87.95	92.01	7 (96.6)
9 (93.73)	Taiwan	78.35	93.31	91.23	11 (94.11)
10 (93.64)	Hong Kong	89.81	94.32	78.51	9 (94.36)

Continuation of the table

Place (point)*	A country	Knowledge (point)**	Technologies (point)***	Ready for the future (score)****	Place in 2022 (point)*
32 (75.43)	Japan	69.58	70.91	67.49	29 (76.84)
34 (71.84)	Kazakhstan	69.1	59.41	68.73	36 (73.03)

Note: * – includes points according to the following criteria: knowledge, technology, readiness for the future; ** – denotes the know-how necessary to discover, understand and create new technologies and includes: human talent, training and education, scientific concentration; *** – denotes the general context facilitating the development of digital technologies and includes: regulatory framework, financial capital, technological basis; **** – indicates the country's level of readiness to use digital transformation and includes: adaptive attitude, business flexibility, IT integration.

Source: compiled by the authors based on International Institute for Management Development (2022, 2023), M.J. Sá et al. (2021).

Studying the experience of Japan, in particular, analysing the Science, Technology, and Innovation Basic Plan (Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology, 2021), Astana paid special attention to some of the items that were decided to be implemented as a priority. Among them:

- transition to a fully digital state (transformation of all components of infrastructure – services, social assistance, entrepreneurship – in the context of innovative renewal of systems);

- actualization of human capital (combining human knowledge and skills and information and communication technologies into a fundamentally new toolkit);

- reforming the scientific and educational sector (formation of an ecosystem of innovations on the basis of the existing “education-science-business” link under state monitoring, as well as improving the quality of the educational process in higher education institutions);

- development of bi- and multilateral cooperation in the digital sector (expansion of contacts with China and Central Asian countries in the context of realizing the objectives of the Silk Road concept).

Analysing the achievements of Kazakhstan in recent years in terms of the implementation of the above tasks, we can say that this activity is carried out with rather variable success. There are both positive and negative consequences as a direct result of the adoption of certain reforms developed on the basis of the introduction of the Japanese experience of digitalization of the main spheres of activity (Turkyilmaza et al., 2021; Chereyeva et al., 2023).

In the area of legislative regulation, Astana has been quite successful in developing and supporting the direction of general digitalization of all sectors of the economy and industry. A variety of documents, legal acts, strategies, and plans contribute to a clearer understanding of the topic and the for-

mation of a vision of the future development of the country in the context of transformation (for example, the widely used in practice Concept of Digital Transformation, Information, and Communication Technology Industry Development and Cybersecurity for 2023-2029 from 28 March 2023). However, it is worth noting the fact that most of the documents were still adopted mainly before the COVID-19 coronavirus outbreak and no basic acts have been developed to date based on the new, post-pandemic circumstances and challenges, as was done by the Japanese government.

Due to the rather low and uneven level of digital literacy of the Kazakhstani population, it is extremely difficult to quickly and effectively introduce Internet technologies based on artificial intelligence into the sphere of social policy, as it was done in Japan (Zhailauov et al., 2021). The various ethical, psychological, and religious debates arising in the process about the future of man and his form in the digital transition and the creation of a symbiosis between living beings and robotic technology are already creating enough obstacles on the way to the creation of a new social society.

In Japan, strategies for the development of digital space and the formation of “Society 5.0” refer to tasks that require the involvement of all administrative actors, from large cities to remote villages (Mukanov, 2023). Tokyo forms the policy of digitalization at the national level, which acts as a basic and key vector for future evolution. In Kazakhstan, however, due to its geographical size, large distances, and conflict situations in border regions, the formation of certain areas of activity takes place at the level of individual regions – both within the country and within Central Asia. Therefore, the use of Japanese experience in this context is very problematic due to the difference in fundamental approaches.

The introduction of online medicine and virtual appointments and medical procedures will have highly controversial results (due to the aforementioned geographical remoteness of some areas and the lack of normal mobile and Internet connections, it will not be possible to use digital medicine services; this will endanger the health and lives of citizens); the use of new medical technologies and genetic engineering for human modification (this aspect contributes to the widening of the gap between the rich and the poor); real-time monitoring of the state of humanity (the replacement of the human factor with robotic technology will increase unemployment, forcing the population to seek alternative ways of earning a living, for example, in criminal activities); the use of new medical technologies and genetic engineering for human modification (this aspect contributes to the widening of the gap between the rich and the poor). The replacement of the human factor with robotic technology will increase unemployment, which will force the population to look for alternative ways to earn money, for example, in criminal activities); real-time monitoring of the health of the population (this may increase the risks of data leakage, as all information will be stored in cloud centres, servers with remote access, which, although they have a high level of protection, are still exposed to the risk of cyberattacks and hacking, despite all the efforts to protect the IT sector in the country (Muratbekova, 2022).

It is also worth noting the high level of patriotism and national ideas in Kazakhstan. Protection of identity and historical heritage, support for customs and traditions, and the desire to preserve religions and beliefs are characteristic features of the Kazakhstani population. In the context of globalization and digitalization, when the boundaries between gender differences, religious preferences, sexual orientation, and other factors are blurred in the virtual world, encroachment on the above-mentioned features can become a catalyst for the outbreak of protests and aggressive actions. This can significantly harm the state development and the rule of law, especially in the period of formation of e-government, which implies full transparency and maximum accountability to the citizens of their country. It should be added that this practice is quite successfully implemented, however, due to the rather high level of bureaucracy and the presence of corruption schemes, the process is often slowed down, various specially created obstacles appear in order to delay the moment of creating a transparent system of public administration (Amanbek et al., 2020).

So, as can be seen from the results of the analysis of the Japanese experience in the field of digitalization of society in the new civilizational conditions in the context of its use in the practice of public administration in Kazakhstan, we can say that Japan's experience is actively used by Astana. However, their efficiency and effectiveness depend on many factors and circumstances that create both positive trends and negative consequences. In connection with the growing popularity of the strategy "Society 5.0", the developers and ideologists of which are Japanese futurologists and economists, and through the prism of implementation of its individual components in the practical sphere of Kazakhstan society, in order to improve the quality and efficiency of implementation of these elements, the following recommendations are offered. Firstly, it is necessary to develop an effective and flexible legal and regulatory framework for the development of digitalization of the public sector, particularly in the economic sphere. The current main legislative documents (e.g. Strategy Kazakhstan 2050 (Address by the President..., 2012)), although acting as basic regulatory acts, do not address the main problem of development of the sphere after the outbreak of coronavirus infection COVID-19, which had a huge impact on the transformation of Kazakh society.

To further improve the scientific and technological base, the budget allocated to this sector should be revised upwards. Scaling up the volume of investments in the sphere of scientific and scientific-technical component will soon bring positive results – growth in the number of scientific works, practical experiments, development of prototypes of new technologies and information systems – which, in turn, will accelerate the transition of Kazakhstan's society to a new level of civilizational development. It is important to develop and actively operationalize the ethical side of the synergistic process of human-technology fusion. In the course of the planned evolution, it is essential to preserve one's individuality, preserve identity, identity, gender and religious differences, and maintain social skills. The development of certain codes of ethics and strategies for the digitalization of society will help to achieve this goal. In addition, ties with neighbouring countries should be systematically strengthened, primarily with the Central Asian states of Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. Interaction with them in the context of data exchange, protection of national and regional interests, study of useful experience, implementation of advanced technologies in the real economy and creation of

modern digital infrastructure will allow faster and more effective adaptation to new conditions and challenges of the modern information world.

Discussion

Studying the issues of digital renewal of various spheres of state and public administration through the prism of challenges and contradictions that arose before modern society after the outbreak of coronavirus infection COVID-19, using the Japanese experience as an example, the following conclusion was made. The issues of information-technological modernization and digitalization of public control and monitoring sectors are extremely important and urgent tasks for almost all democratic states not only to strengthen their positions in the international arena according to some ratings, but also to improve socio-political relations for further development of the country in the civilizational sense. Considering the works of scientists on the subject of digitalization of production and financial capacities of countries, it is concluded that the transformation of existing systems is necessary due to the accumulation of the latest technologies and mechanisms necessary for the subsequent evolutionary changes of mankind. Japanese researchers carefully considered the issues of changes in the country and the creation of “Society 5.0”, starting from the global challenges of the XXI century, in particular, calling pandemic restrictions a key factor contributing to the acceleration of the process of population transition to the new “digital society”. Experts from such countries as China, the United States of America and others focused on the problem of digitalization in the national context, summarizing the global nature of humanity’s transition to virtual space. Specialists from Kazakhstan particularly focused on the problem of digitalization of the Republic by studying the existing legal framework and practical application of the points of national strategies in this direction, calling them the basic elements of digital evolution of man. In general, the results and conclusions of scientists say that the importance of the process of renewal of the existing civilization process can hardly be overestimated and the prospect of creating a “Society 5.0” is logical and necessary for the population of the planet in order to more confidently confront new global challenges, such as the outbreak of COVID-19 coronavirus infection.

In this paper, the idea was voiced that in today’s world, digitalization, virtualization and being online all the time are becoming the norm, in line with cur-

rent and future expectations of humanity, increasingly influencing all spheres of social and governmental interaction. A similar idea was voiced by M. Sá et al. (2021), stating that, having initially a political-ideological form, the concept of “Society 5.0” now allows for various transformations of the process of forming a society in which digital technologies are increasingly used in the service of sustainable social and economic development.

The complex formation of the future “digital society” based on innovations, which are the result of the revolutionary development of scientific and scientific-technological potential of mankind, has been identified as one of the main conditions for the creation of the social society of the third millennium. A. Beltagui et al. (2020) also had similar beliefs, stating that future ecosystems of digital innovation determine the sector-wide dynamics of cooperation and competition between different actors of social interaction. At the same time, the authors argued that such ecosystems often begin to develop in isolation, from which state control can be ineffective.

The Japanese experience in the process of digital transformation of society was analysed in this paper because of the specific approach in the context of the desire to take advantage of technological achievements in order to finally solve the problems that currently threaten Japan – ageing of the nation, falling birth rates, and so on. The same view was held by C.N. Rojas et al. (2021), emphasizing the need to contribute to the country’s progress and to develop a framework for a better – renewed – society, especially in the wake of the COVID-19 coronavirus outbreak.

In the presented paper, it was emphasized that during the period of isolation restrictions during the COVID-19 coronavirus outbreak, virtual communication through social networks became the main tool to prepare society for the transition to a new level of global and civilizational development. Such an idea was also voiced by Y. Lee et al. (2023), who believed that this toolkit is one of the most successful technological achievements of mankind over the last hundred years. However, experts in their reflections called the presence of negative factors characterizing online communication as circumstances not worth serious worries about their solution.

The introduction of new technological tools, such as robotics, virtual reality, artificial intelligence and 5G technologies, and online communication, were considered in this paper as key factors, the presence and successful use of which is a sign of humanity’s readiness for its transition to a new

“digital society”. This was also the opinion of J.P. Stein and J. Banks (2023), saying that although public attitudes towards, for example, robots are mixed, the effectiveness of their use has long been proven. Although, given the increasing number of incidents from the widespread implementation of artificial intelligence technologies, especially in the transport and carriage of passengers and other goods, scientists did not consider accidents as a reason to stop the development of the field of automation of various sectors and directions.

Intelligent synergetic existence of a human being (physical aspect) and a machine (virtual aspect) is a way to solve many problems, including social and humanitarian issues. This thesis, which was presented in the paper, is in harmony with the ideas of H. Okubo et al. (2022), who called the concept of “smart society” the only possible option for the further transformation of the modern inhabitants of Japan, in particular, in the conditions of postpandemic development of the political and economic component of the state. At the same time, experts believed that in the case of the creation and full functioning of “Society 5.0” it is possible not to develop physical abilities of a person, focusing only on the mental state and mental attitude.

The policy steps taken by the Japanese government after facing the difficulties created by economic and social constraints during the COVID-19 coronavirus outbreak and acting as an important step towards the digitalization of the technological process in the country, became the key idea of this paper. This was the view of A. Tashiro and R. Shaw (2019) in the context of analysing the national documents and strategic concepts of the Japanese government against the background of the growth of new forms of social interaction in virtual space.

In the process of researching the issue of formation and development of the idea of creating “Society 5.0” by means of widespread digitalization of various branches of state and civil administration in the context of humanity’s adaptation to new conditions of existence after the COVID-19 coronavirus outbreak, using Japan as an example, a number of conclusions were made. Thus, considering the scientific works of some specialists – sociologists, political scientists, futurologists, as well as civil servants and analysts – it was determined that the issues of qualitative renewal of modern society are long overdue and are widely discussed at all levels of state and public administration in many countries

of the world. The main factor that contributed to the development of the concept of “Society 5.0”, in the context of studying this direction in Japan, was the rapid deterioration of the economic situation in the country – due to depopulation, population ageing and other related problems. However, due to several controversial issues – religious disputes, problems of national identity and identity, the search for ways to preserve mental health and social behaviour skills – the task of developing a “digital society” is seen as extremely controversial and ambiguous. Nevertheless, given the positive effect that is taking place in Japan, for example, in the direction of virtual medicine, robotisation of labour processes, and optimization of industrial production, it is possible for the Republic of Kazakhstan to move to a new level of civilizational development, provided a competent approach to the topic and taking into account national peculiarities and other differences.

Conclusions

Japan’s post pandemic digital transformation demonstrates that the development of a smart society isn’t limited to technological modernization alone, however also requires institutional adaptation, social readiness and cultural acceptance of digital innovations. The implementation of the Society 5.0 model revealed that digital technologies can significantly improve the efficiency of public administration, healthcare, education and economic management during periods of global instability.

At the same time, the Japanese experience illustrates that rapid digitalization may intensify social inequality, increase dependence on technological infrastructure and create new challenges related to cybersecurity and personal data protection. Therefore, the transition toward a digital society should be accompanied by balanced state policies aimed at preserving social stability and human-centered development.

The practical significance of the Japanese model lies in its potential applicability for other developing regions, including the countries of Central Asia. Japan’s experience demonstrates the importance of combining technological innovation with long-term strategic planning, investment in human capital and gradual institutional reforms. These approaches may serve as a useful framework for states seeking sustainable digital modernization in the post-pandemic era.

Authors' contribution:

Kuvatova Kh.R – conceptualization, writing the original draft, data collection and processing, preparation of tables, graphs, and visual materials. Contribution percentage: 50%.

Ashinova Zh.Ye – conceptualization, editing and revising the manuscript, scientific supervision and research coordination. Contribution percentage: 35%.

Ogihara Atsushi – scientific supervision and overall research guidance. Contribution percentage: 15%.

References

- Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation, N. A. Nazarbayev “Strategy Kazakhstan 2050: New Political Course of the Established State.” (2012). <https://policy.asiapacificenergy.org/sites/default/files/Presidential%20Address%20%27Strategy%20Kazakhstan-2050%27%20%28EN%29.pdf>
- Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2019). Economic policy for artificial intelligence. *Innovation Policy and the Economy*, 19, 139–159. <https://doi.org/10.1086/699935>
- Amanbek, Y., Balgayev, I., Batyrkhanov, K., & Tan, M. (2020). Adoption of e-government in the Republic of Kazakhstan. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 6(3), 46. <https://doi.org/10.3390/joitmc6030046>
- Bellamy, A. J. (2014). The 2030 agenda: Reducing all forms of violence. United Nations. <https://www.un.org/en/chronicle/article/2030-agenda-reducing-all-forms-violence>
- Beltagui, A., Rosli, A., & Candi, M. (2020). Exaptation in a digital innovation ecosystem: The disruptive impacts of 3D printing. *Research Policy*, 49(1), 103833. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2019.103833>
- Carayannis, E. G., & Morawska-Jancelewicz, J. (2022). The futures of Europe: Society 5.0 and Industry 5.0 as driving forces of future universities. *Journal of the Knowledge Economy*, 13(4), 3445–3471. <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00854-2>
- Chereyeva, B., Niyazov, M., Yesturlieva, A., & Bermukhamedova, G. (2023). Assessment of innovation activity of Kazakhstan regions. *E3S Web of Conferences*, 402, 09028. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202340209028>
- Cho, J., DeStefano, T., Kim, H., Kim, I., & Paik, J. H. (2023). What’s driving the diffusion of next-generation digital technologies? *Technovation*, 119, 102477. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2021.102477>
- Deguchi, A. (2020). From smart city to Society 5.0. In A. Deguchi et al. (Eds.), *Society 5.0: A people-centric super-smart society* (pp. 43–65). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-15-2989-4_3
- Del Rio, D. D. F., Sovacool, B. K., & Griffiths, S. (2021). Culture, energy and climate sustainability, and smart home technologies: A mixed methods comparison of four countries. *Energy and Climate Change*, 2, 100035. <https://doi.org/10.1016/j.egycc.2021.100035>
- Gershgorin, D. (2021). China’s “Sharp Eyes” program aims to surveil 100% of public space. *OneZero*. <https://onezero.medium.com/chinas-sharp-eyes-program-aims-to-surveil-100-of-public-space-ddc22d63e015>
- Global Innovation Index. (2024). World Intellectual Property Organization. https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/
- Global real gross domestic product (GDP) growth after the coronavirus (COVID-19) from 2019 with a forecast until 2024. (2024). Statista. <https://www.statista.com/statistics/1102889/covid-19-forecasted-global-real-gdp-growth/>
- He, Y., Yatsuya, H., Ota, A., & Tabuchi, T. (2022). The association of public trust with the utilization of digital contact tracing for COVID-19 in Japan. *Public Health in Practice*, 4, 100279. <https://doi.org/10.1016/j.puhip.2022.100279>
- International Institute for Management Development. (2022). IMD world digital competitiveness ranking 2022. <https://static.poder360.com.br/2022/09/Digital-Ranking-IMD-2022.pdf>
- International Institute for Management Development. (2023). IMD world digital competitiveness ranking 2023. https://www.imd.org/wp-content/uploads/2023/12/Digital_2023.pdf
- James, J. (2020). The smart feature phone revolution in developing countries: Bringing the Internet to the bottom of the pyramid. *The Information Society*, 36(4), 226–235. <https://doi.org/10.1080/01972243.2020.1776111>
- Kurmanov, N., Niyazov, M., Tolysbayev, B., Kirdasinova, K., Mukhiyayeva, D., Baidakov, A., Syrlybayeva, N., Satbayeva, A., Aliyev, U., & Seitzhanov, S. (2022). Digital divide of resource-based (oil and gas) and service-dominated regions. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 8(4), 184. <https://doi.org/10.3390/joitmc8040184>
- Lee, Y., Blebea, J., Janssen, F., & Domoff, S. (2023). The impact of smartphone and social media use on adolescent sleep quality and mental health during the COVID-19 pandemic. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 2023, 3277040. <https://doi.org/10.1155/2023/3277040>
- Lu, Y. (2023, September 2). Driverless taxis blocked ambulance in fatal accident, San Francisco Fire Dept. says. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2023/09/02/technology/driverless-cars-cruise-san-francisco.html>
- Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology. (2021). Science, technology, and innovation basic plan. https://www8.cao.go.jp/cstp/english/sti_basic_plan.pdf
- Mukanov, A. (2023). The main indicators of the State Program “Digital Kazakhstan.” *InterConf+*, 32(151), 25–38.
- Muratbekova, A. (2022). Japan’s cybersecurity: Perspectives for Kazakhstan. *Eurasian Research Institute*. <https://www.eurasian-research.org/publication/japans-cybersecurity-perspectives-for-kazakhstan/>
- Nazarova, G., & Rudenko, V. (2023). Digital maturity and digital transformation in human resources management: Stability vs development. *Development Management*, 21(3), 57–65. <https://doi.org/10.57111/devt3.2023.57>

Okubo, H., Shimoda, Y., Kitagawa, Y., Gondokusuma, M. I. C., Sawamura, A., & Deto, K. (2022). Smart communities in Japan: Requirements and simulation for determining index value. *Journal of Urban Management*, 11(4), 500–518. <https://doi.org/10.1016/j.jum.2022.08.001>

Piddubna, L., & Gorobynskaya, M. (2023). Digital transformation as a factor of changes in the organizational behaviour of international companies. *Development Management*, 21(4), 25–36. <https://doi.org/10.57111/devt/4.2023.25>

Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 269 “On Approval of the Concept of Digital Transformation, Development of the Information and Communication Technologies and Cybersecurity Industry for 2023–2029.” (2023). <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269>

Rojas, C. N., Peñafiel, G. A. A., Buitrago, D. F. L., & Romero, C. A. T. (2021). Society 5.0: A Japanese concept for a superintelligent society. *Sustainability*, 13(12), 6567. <https://doi.org/10.3390/su13126567>

Sá, M. J., Santos, A. I., Serpa, S., & Ferreira, C. M. (2021). Digital literacy in digital Society 5.0: Some challenges. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 10(2), 1–9. <https://doi.org/10.36941/ajis-2021-0044>

Selvam, A., Aggarwal, T., Mukherjee, M., & Verma, Y. K. (2023). Humans and robots: Friends of the future? A bird’s eye view of biomanufacturing Industry 5.0. *Biotechnology Advances*, 68, 108237. <https://doi.org/10.1016/j.biotechadv.2023.108237>

Stein, J. P., & Banks, J. (2023). Valenced media effects on robot-related attitudes and mental models: A parasocial contact approach. *Human-Machine Communication*, 6, 155–182. <https://doi.org/10.30658/hmc.6.8>

Tashiro, A., & Shaw, R. (2020). COVID-19 pandemic response in Japan: What is behind the initial flattening of the curve? *Sustainability*, 12(13), 5250. <https://doi.org/10.3390/su12135250>

Turkyilmaz, A., Dikhanbayeva, D., Suleiman, Z., Shaikholla, S., & Shehab, E. (2021). Industry 4.0: Challenges and opportunities for Kazakhstan SMEs. *Procedia CIRP*, 96, 213–218. <https://doi.org/10.1016/j.procir.2021.01.077>

Zhailaouov, Y., Abzalbek, E., & Zhumanova, B. (2021). Industry digitalization opportunities in Kazakhstan: Post-industrial services and human resources. *Economic Annals-XXI*, 191(7–8(1)), 147–156. <https://doi.org/10.21003/ea.V191-12>

Zosh, J. M., Strouse, G. A., Myers, L. J., Xu, C., Stuckelman, Z. D., McClure, E., Troseth, G. L., & Barr, R. (2022). Virtual grandparenting: Identifying barriers to supportive video chat between grandparents and grandchildren. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 2022, 9454654. <https://doi.org/10.1155/2022/9454654>

Information about authors:

Kh.R. Kumatova – PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kumatova.khanymay1@gmail.com).

Zh.Ye. Ashinova – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: ashinova@kaznu.kz).

Ogihara Atsushi – PhD, Professor, Waseda University (Saitama, Japan, e-mail: aogi@waseda.jp).

Авторлар туралы мәлімет:

Х.Р. Қуатова – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан, e-mail: kumatova.khanymay1@gmail.com).

Ж.Е. Ашинова – т.ғ.к., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан, e-mail: ashinova@kaznu.kz).

Огихара Ацуси – PhD, профессор, Васада университеті (Сайтама, Жапония, e-mail: aogi@waseda.jp).

Сведения об авторах:

Х.Р. Қуатова – PhD-докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: kumatova.khanymay1@gmail.com).

Ж.Е. Ашинова – кандидат исторических наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: ashinova@kaznu.kz).

Огихара Ацуси – PhD, профессор, Университет Васэда (Сайтама, Япония, e-mail: aogi@waseda.jp).

Received January 21, 2026

Accepted May 19, 2026

МРНТИ 05.41.17

<https://doi.org/10.26577/JOS202611725>**М.Г. Шолахов**

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: muri777@mail.ru

КОЛОНИАЛЬНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И СОПРОТИВЛЕНИЕ СТЕПИ: ЖАНГИР-ХАН И ШАХИН ГИРЕЙ В СРАВНИТЕЛЬНОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ РЕФОРМ ЯПОНИИ, КИТАЯ И КОРЕИ

Цель статьи – выявить специфику и пределы модернизационных программ последнего крымского хана Шахин-Гирея и Жангир-хана Внутренней (Бөкей) Орды через их сопоставление с модернизационными курсами эпохи Мэйдзи в Японии, Движением самоусиления в Китае и реформами в Корее (Кабо, Кванму). На основе сравнительно-исторического анализа показано, что при внешнем сходстве риторики «обновления» и «просвещения» реформы степных правителей реализовывались в принципиально иных условиях ограниченного суверенитета и колониального давления. Для Японии модернизация выступала инструментом укрепления самостоятельной державы, тогда как Шахин-Гирей и Жангир-хан вынужденно проводили «колониальную модернизацию», встроенную в рамки османской и российской имперских систем и ограниченную зависимым статусом их владений. Особое внимание уделяется социальной базе реформ, структуре элитной поддержки и причинам сопротивления – от ногайско-татарской знати и крымского населения до казахских восстаний против Жангира. Цель исследования – выявить особенности и ограничения «колониальной модернизации» в степном пространстве и формы социально-политического сопротивления на основе сравнительного анализа реформ Жангир-хана и Шахин-Гирея с модернизационными процессами в Японии, Китае и Корее. Практическая значимость исследования состоит в уточнении сравнительных критериев анализа «поздневосточных» модернизаций, что может быть использовано при разработке учебных курсов по истории реформ и колониальных трансформаций, а также при подготовке обобщающих работ по истории Крымского ханства, Казахской степи и Восточной Азии. Делается вывод, что реформы степных правителей представляли собой не «несостоявшуюся копию» восточноазиатских модернизаций, а специфическую стратегию выживания и адаптации к имперскому порядку, требующую пересмотра бинарных схем «успешной» и «неуспешной» модернизации.

Ключевые слова: Жангир-хан, Букеевская Орда, казахская степь, Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, реформы, эпоха Мэйдзи.

M.G. Sholakhov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
e-mail: muri777@mail.ru

Colonial Modernization and Steppe Resistance: Jangir Khan and Şahin Giray in a Comparative Perspective on Reforms in Japan, China, and Korea

The aim of this article is to identify the specific features and limits of the reform programs of Şahin Giray, the last Crimean khan, and Jangir Khan of the Inner (Bökey) Horde by comparing them with the modernization trajectories of Meiji Japan, China's Self-Strengthening Movement, and Korea's reforms (Gabo and Gwangmu). Using a comparative historical approach, the article demonstrates that, despite a shared rhetoric of "renewal" and "enlightenment," steppe reforms unfolded under fundamentally different conditions of constrained sovereignty and colonial pressure. Whereas in Japan modernization functioned as a strategy for strengthening an independent state, Şahin Giray and Jangir Khan were compelled to pursue a form of "colonial modernization," embedded within Ottoman and Russian imperial frameworks and limited by the dependent status of their polities. Particular attention is paid to the social bases of reform, patterns of elite support, and sources of resistance – from Nogai-Tatar elites and Crimean society to Kazakh uprisings against Jangir Khan. The aim of the study is to identify the features and limitations of "colonial modernization" in the steppe, as well as the forms of socio-political resistance, through a comparative analysis of the reforms of Jangir Khan and Şahin Giray alongside modernization processes in Japan, China, and Korea. The practical significance of the study lies in refining comparative criteria for analyzing "late Eastern" modernizations; the findings may be used in designing university

courses on reform and colonial transformation and in preparing synthetic studies on the histories of the Crimean Khanate, the Kazakh steppe, and East Asia. The article concludes that steppe reforms were not a “failed copy” of East Asian modernizations but a distinctive strategy of survival and adaptation within an imperial order, requiring a reassessment of binary notions of “successful” versus “unsuccessful” modernization.

Keywords: Zhangir Khan, Bukey Horde, Kazakh steppe, Isatay Taymanuly, Makhambet Otemisuly, reforms, Meiji era.

М.Г. Шолахов

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
e-mail: muri777@mail.ru

Отарлық модернизация және дала қарсылығы: Жәңгір хан мен Шахин Гирей Жапония, Қытай және Корея реформаларымен салыстыру

Мақаланың мақсаты – Қырым хандығының соңғы ханы Шахин-Гирей мен Ішкі (Бөкей) Орда ханы Жәңгірдің жаңғырту бағдарламаларының ерекшеліктері мен шектеулерін Жапониядағы Мэйдзи дәуірі, Қытайдағы «Өзін-өзі күшейту» қозғалысы және Кореядағы (Кабо, Кванму) реформалармен салыстырмалы-тарихи талдау негізінде айқындау. Зерттеу нәтижелері «жаңару» мен «ағарту» ұғымдарының сыртқы ұқсастығына қарамастан, дала билеушілерінің реформалары шектеулі егемендік пен отарлық қысым жағдайында жүзеге асқанын көрсетеді. Жапонияда модернизация ұлттық мемлекетті нығайтудың тиімді құралына айналса, Шахин-Гирей мен Жәңгір хан Осман және Ресей империяларының ықпалында қалыптасқан тәуелді саяси кеңістікте әрекет етіп, «отарлық сипаттағы модернизацияны» іске асыруға мәжбүр болды. Зерттеуде реформалардың әлеуметтік негізіне, элиталық қолдау тетіктеріне және қарсылық факторларына айрықша назар аударылады. Ноғай-татар ақсүйектерінің ұстанымдары, Қырым қоғамындағы наразылық көріністері, сондай-ақ Жәңгір ханға қарсы бағытталған қазақ көтерілістері жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Жәңгір хан мен Шахин-Гирей жүргізген реформаларды Жапония, Қытай және Кореядағы модернизациялық үдерістермен салыстырмалы тұрғыдан талдау арқылы дала кеңістігіндегі «отарлық модернизацияның» ерекшеліктері мен шектеулерін, сондай-ақ оған қарсы әлеуметтік-саяси қарсылық формаларын айқындау. Зерттеудің практикалық маңызы – «кейінгі Шығыс» кеңістігіндегі модернизациялық үдерістерді салыстырмалы талдаудың теориялық-әдіснамалық өлшемдерін нақтылауында. Алынған нәтижелерді реформалар тарихы мен отарлық трансформацияларды оқытуға арналған курстарды әзірлеуде, сондай-ақ Қырым хандығы, Қазақ даласы және Шығыс Азия тарихына қатысты жинақтаушы еңбектер дайындауда қолдануға болады. Қорытындыда дала билеушілерінің реформалары Шығыс Азиядағы модернизациялық үдерістердің «сәтсіз көшірмесі» емес, империялық жүйе жағдайында өмір сүру мен бейімделудің өзіндік стратегиясы болғаны негізделеді. Осыған байланысты «сәтті» және «сәтсіз» модернизация туралы бинарлы үлгілерді қайта қарастыру қажеттігі айқындалады.

Түйін сөздер: Жәңгір хан, Бөкей Ордасы, қазақ даласы, Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, реформалар, Мэйдзи дәуірі.

Введение

Предлагаемая статья «Колониальная модернизация и сопротивление степи: Жангир-хан и Шахин Гирей в сравнительной перспективе реформ Японии, Китая и Кореи» исходит из того, что реформы Шахин-Герей и Жангира-хана представляют собой особый тип «колониальной модернизации степных обществ», который до сих пор почти не сопоставлялся с восточноазиатскими моделями. Цель работы – рассмотреть, во-первых, как реформы Мэйдзи, китайское Движение самоусиления и реформы в Корею (Кабо, Кванму) задают рамку ожиданий относительно «успешной» и «неудачной» модернизации. Во-вторых, каким образом проек-

ты Шахин-Герей и Жангира-хана вписываются в эту рамку и чем принципиально от неё отличаются; в-третьих, почему именно в кочевых и полукочевых обществах имперской периферии реформатор сталкивается с особенно сильным внутренним сопротивлением – от ногайских войск в Крыму до казахских восстаний против Жангира – и постфактум оказывается демонизирован как «изменник» или «анти-народный» правитель. В центре анализа находятся четыре взаимосвязанных проблемных блока: 1) стартовые структурные условия реформ – оседлое аграрное общество Японии и Кореи, кризисная империя Цин, кочевая степь Крыма и Внутренней Орды; 2) степень политического суверенитета и характер колониального давления (японская

«опережающая модернизация», полукOLONиальный статус Цин и Кореи, вассальная зависимость Крымского ханства от Порты и протекторат России над Внутренней Ордой); 3) социальная база и элитный «носитель» реформ – мэйдзийская олигархия, разобщённые китайские реформаторы, корейские гаехва-мыслители, одинокие фигуры Шахин-Гирея и Жангира; 4) конфигурация сопротивления и последующая символическая «расплата» реформаторов в исторической памяти соответствующих обществ. Статья опирается на сравнительный анализ историографической традиции (прежде всего работ по японской, китайской и корейской модернизации, а также исследований о Шахин-Гирее и Жангире), привлечение опубликованных источников (имперские документы, переписка, поэтические тексты, в частности Махамбета) и дискурсивный анализ образов этих правителей в российской, турецкой и казахской историографии. Тем самым предпринята попытка вписать «колониальную модернизацию степи» в более широкий евразийский контекст обсуждений об успехах и провалах модернизации в длинном XIX веке.

Материалы и методы

Материальной основой исследования послужил комплекс разноплановых источников, включающий опубликованные документы Российской империи (указные акты, переписка ведомств, донесения пограничной администрации, рапорты о состоянии Букеевской Орды), османские и российские нарративы о Крыму и Шахин-Гирее, делопроизводственные материалы о ликвидации Крымского ханства, а также мемуарные и описательные свидетельства современников (записки врачей, чиновников, военных, корреспондентов «Северной пчелы» и др.). Существенное место занимают труды отечественных и зарубежных исследователей по истории Букеевской Орды, казахской степи, Крымского ханства и восточноазиатских модернизаций, представленные на русском, казахском, английском и турецком языках. Для реконструкции восприятия реформ на уровне общества привлекаются материалы по восстанию Исатая Тайманұлы и Махамбета Өтемісұлы, народные предания, поэтические тексты и устная историческая традиция.

Методологически работа опирается на сравнительно-исторический подход, позволяющий сопоставить реформаторские практики Шахин-

Гирея и Жангир-хана с модернизационными курсами эпохи Мэйдзи в Японии, Движения самоусиления в Китае и реформ в Корее. Используются элементы истории понятий и интеллектуальной истории для анализа дискурса «просвещения», «обновления» и «цивилизации» в имперском контексте, а также методы политико-антропологического и постколониального анализа для выявления особенностей «колониальной модернизации» в условиях ограниченного суверенитета. В рамках контекстуального анализа сопоставляются уровни и формы элитной поддержки реформ, каналы трансляции европейских знаний, механизмы сопротивления (от придворной знати до степной общины). Биографический и просопографический подходы применяются к фигурам Шахин-Гирея и Жангир-хана, что позволяет увязать их личные образовательные траектории и интеллектуальные ориентации с проводимой ими политикой.

Обзор литературы

Во-первых, используется корпус российской и казахстанской литературы по Букеевской Орде, Крымскому ханству и казахским восстаниям. К этому кругу относятся работы по социальной и политической истории Внутренней Орды и биографии Жангир-хана (Ivanov, 2001), исследования по феномену «пришлых служилых групп» и ногай-казахской среде (Ishmuhambetov, 2017), труды о восстании Исатая Тайманұлы (Riazanov, 1991), а также статьи, посвящённые военным и административным реформам последнего крымского хана Шахина (Шахина) Гирея (Sheikhumerov, 2018; Oreshkova, 2008). В этот же блок условно включаются российско-язычные работы о Шахин-Гирее и его образе в национальной памяти (Sinyugyl, 2001).

Во-вторых, привлекается турецко-татарская и шире мусульманская историографическая традиция, в которой фигура Шахин-Гирея трактуется преимущественно в оценочных категориях «изменника» и «европеизированного» правителя и где его казнь на Родосе интерпретируется как моральная расплата за «предательство» (Sinyugyl, 2001). Это позволяет сопоставить нормативные национальные нарративы с более аналитическими подходами российской и западной историографии.

Важным опорным пластом выступает восточноазиатская, прежде всего японская и китайская литература по модернизационным про-

цессам XIX века. Японская школа представлена как работами, написанными на русском языке и посвящёнными мусульманским и тюркским движениям (Uyama, 2018), так и исследованиями по биографии Сайго Такамори и мятежу Сацума (Ravina, 2004; Nishida, 2012). Китайская и синологическая традиция представлена трудом Liao (2006), сопоставляющим модернизацию Цин и реставрацию Мэйдзи, а также сравнительной работой Tian (2025) о Движении самосушения и реформах Мэйдзи. Отдельный блок составляет западная англоязычная литература по международно-политическим аспектам восточноазиатской модернизации. Неореалистскую интерпретацию успеха реставрации Мэйдзи и ограниченности китайских реформ дают Naum и Motin (2025), опирающиеся, в частности, на анализ внешнеполитического поведения Цин у Wojciuk (2021). Эти работы позволяют осмыслить модернизацию как ответ на внешнее давление и конкуренцию великих держав, а не только как внутренний реформаторский процесс.

Используется литература о Корее и корейской модернизации, включая синтетическое изложение истории Кореи и обсуждение реформ Кабо и Кванму в евразийском сравнительном контексте (Шолахов, 2025), а также исследования по истории Алаш-Орды и стратегии тюрко-татарских элит (Уяма, 2018), что позволяет вписать казахский и крымско-татарский материал в более широкий контекст постколониальных и национально-освободительных движений.

Таким образом, историографическая база статьи складывается из нескольких взаимосвязанных корпусов: российско-казахстанских исследований по степной истории, турецко-татарских работ о Крыме, восточноазиатских (японских и китайских) исследований по модернизации и западной англоязычной литературы по международным отношениям и сравнительной модернизации. Это сочетание позволяет рассматривать реформы Жангир-хана и Шахин-Гирей не изолированно, а в поле общемировых дискуссий о «успешной» и «колониальной» модернизации.

Реформы Крымской и Букеевской Орды

Анализ сравнения реформ Мэйдзи и Жангира показывает, что народы исходно имели разную ментальность и отличались природно-географическими условиями. Император Мэйдзи проводил преобразования в обществе с уже высокой

степенью оседлости и развитой государственной инфраструктурой, тогда как Жангир-хан действовал в условиях преобладания кочевого уклада и слабой фискальной и кадровой базы. Жангир столкнулся с куда большими трудностями, чем реформаторы Мэйдзи: у него не было массовой городской среды, подготовленных администраторов и постоянных источников дохода, на которых опиралась японская модернизация. Казахская модернизационная практика представляла собой многоступенчатый процесс, где даже частичная седентаризация воспринималась как серьёзный успех. Простое освоение зимовочных домов и переход отдельных родов к полuosедлости уже считались значимыми достижениями в контексте степной экономики и социальной структуры.

Жангир первым во Внутренней Орде задал образец обустройства постоянного жилья, побудив старшин оседать на зимовках: по преданию, толчком стал брак с Фатимой (1824), после чего он добился высочайшей выплаты до 10 тыс. руб. (1826) и в Рын-Песках уже осенью 1826 г. поставили первый деревянный дом; в 1827-1828 гг. появился большой дом с флигелями – пример, подхваченный другими султанами и приведший к формированию Ханской Ставки (Китары) (Ivanov, 2001: 35). Несмотря на это, экономическая база оставалась пастбищно-скотоводческой, поэтому создание полностью оседлого государства было нереалистично. Развитие ставков шло медленно: быстрый рост отмечен с 1342 г., к 1346 г. насчитывалось около 89 домов (в т. ч. 41 – простых киргизов) и примерно 1000 зимовочных домов и землянок; зимой кочующих практически не было – их корректнее считать полuosедлыми (Ivanov, 2023: 39). По свидетельству Железнова, многие казахи отвергали оседлость и пытались откочевать за Урал, но были удержаны силой; юрту они не желали менять на избу или землянку и связывали оседлость с крестьянской и воинской обязанностью (Ivanov, 2023: 39 Не совпадают). Вамбери отмечал отторжение городского быта у степняков и сочувствие к тем, «кто не имеет монгольских черт лица» (Vambery, 2006: 225). Жилищный проект Жангир-хана оставался символическим шагом к оседлости и наталкивался на фискальные и кадровые ограничения, дефицит инженерной подготовки и низкую привлекательность для кочевого общества.

Naum и Motin (2025) предлагают неореалистскую интерпретацию, согласно которой успех

реставрации Мэйдзи объясняется давней слабостью Японии, побуждавшей к быстрой имитации западных передовых практик и к консолидации элит на основе конфуцианской лояльности (Наум & Motin, 2025: 924). В целом реформы Джангира были адаптивными в колониальной рамке: они опирались на децентрализованную меритократию и не имели объединяющей идеологии, подобной конфуцианству, что делало их менее эффективными по сравнению с централизованной, идеологически ориентированной реставрацией Мэйдзи. Это подчёркивает, как культурные основы формируют траектории модернизации, что контрастирует с позицией Ляо, сосредоточившего внимание на внутренних факторах и подчёркивающего встроенное господство Китая как причину задержек; при этом Наум и Motin опираются на выводы Wojciuk (2021), согласно которым комплекс превосходства замедлил реакцию Китая до 1900 года (Наум & Motin, 2025: 924; Wojciuk, 2021). Авторы также отмечают, что режим Мэйдзи гармонизировал элиты посредством ритуалов – например, Присяги (Charter Oath) 1868 года – чего, по их оценке, не наблюдалось в Китае (Наум & Motin, 2025: 924). Как и в Китае, реформы Джангира были постепенными и во многом «поверхностными», не приведя к индустриализации. Они сосредоточивались на административных и образовательных мерах, направленных на обеспечение лояльности колонизатору, но не охватывали «полный спектр» преобразований, реализованных в Мэйдзи. Возражения в адрес тезиса о «талантливых и дальновидных личностях» в Японии объясняют причину провала: Джангир, как и ряд китайских лидеров (например, Ли Хунчжан), мог быть дальновидным реформатором, однако действовал фактически в одиночку, без широкой поддержки олигархии. В следующей фазе анализа подчёркивается преемственность Японии, выраженная победами в войнах, тогда как Китай испытывал «фрустрацию» из-за этнических конфликтов и неэффективного лидерства. Для Джангира сопоставимый этап наступил после 1845 года, когда ханство было упразднено Россией. В этом смысле можно утверждать, что структурные условия делали задачу Жангир-хана не менее, а во многом и более сложной, чем у реформаторов Мэйдзи: японские элиты модернизировали уже оседлое общество, тогда как Жангир должен был одновременно решать проблему перехода от кочевого образа

жизни к оседлому и выстраивать новые административные практики в колониальном контексте Российской империи. Поэтому корректнее сопоставлять его не столько с императором Мэйдзи, сколько с Алиханом Букейхановым, который также пытался модернизировать казахское общество, находящееся под имперским давлением и переживавшее болезненный переход от кочевания к оседлости. Помимо букеевского Жангир-хана аналогичные попытки предпринимал и последний крымский хан Шахин-Гирей, который так же наткнулся на сильное сопротивление, но, в отличие от Жангира, проводил ещё и военные реформы. Ногайцы, жившие в кочевой и полукочевой среде, также поднимали против него восстания. Иная ситуация сложилась у ногай-казахов Букеевской Орды. Ногайские авторы подчёркивают, что такие группы, как ногай-казахи и ногайцы-карагаши, ранее представляли собой особые этносоциальные общности, а теперь превратились в субэтнические единицы в составе западной (букеевской) части казахов (Ishmukhambetov, 2017: 20). Потомки этих групп до сих пор живут в тех же районах, «храня память и традиции» (Ishmukhambetov, 2017: 20). Они владели вместе с султанами до трети земельных угодий ханства, полученных именно как награду за службу, и выступали «главной опорой власти хана», практически единственными, кто защищал Джангира во время восстания Исатая Тайманова (Ishmukhambetov, 2017: 25). Сами ногайцы вне Букеевской Орды представляли массовые конфедерации орд (Едиган, Буджак, Джембойлук и др.), с собственной знатью, мирзами и сильной военной традицией. Они не были «малой служилой группой при дворе», а почти равноправным партнёром/клиентом крымского хана. Экономика крымских ногайцев держалась на набегах, продаже пленников, кочевом скотоводстве. Попытки крымских ханов и османского центра ограничить их набеги, упорядочить налоги или частично осадить их шли вразрез с интересами ногайской знати – отсюда постоянные бунты, переходы под руку России, массовые миграции. В отличие от Букеевской Орды, где ханство было уже встроено в российскую имперскую систему и выступало посредником между степью и империей, Крым долго оставался политическим центром сам по себе, и ногайцам было из чего выбирать: усиливать своего мирзу, ориентироваться на Порту, на Москву/Россию, мигрировать в иные степи. Их

зависимость от конкретного Гиреевского хана была гораздо слабее, чем зависимость бугеевских ногай-казахов от Джангира.

Реформы, проводимые под колониальным давлением, как правило, не приводили к долгосрочному успеху, поскольку они часто навязывались извне, усугубляли социальное неравенство, провоцировали сопротивление и в итоге способствовали распаду колониальных систем или революциям, не достигая целей метрополий в стабилизации и модернизации; вместо этого такие реформы стимулировали националистические движения и борьбу за независимость, как видно на примерах из истории Азии, Африки и Америки. Например, реформы Джангир-хана в Бугеевской Орде (1823–1845) включали административную и образовательную модернизацию – создание школ по российскому образцу и централизацию власти для адаптации к имперскому влиянию, но они были ограничены зависимостью от России и не привели к полной независимости, лишь частично улучшив управление в условиях колониального гнета. Сравнивая с Вьетнамом под французским колониализмом в XIX веке, где навязанные извне школы для элиты усугубили неравенство и социальные противоречия, не предотвратив будущие восстания и революцию 1954 года, мы видим аналогичную неудачу в достижении стабильности. В Корее Gabo Reforms (1894-1896) под японским давлением фокусировались на централизации власти и модернизации, но привели к полной аннексии в 1910 году, подчеркивая, как колониальное давление подрывает суверенитет. В Египте реформы Мухаммеда Али (1805-1849) под османским и британским влиянием продвигали образование и торговлю для независимости, добившись краткосрочного экономического успеха в хлопковой индустрии, но были ограничены внешним контролем, приведя к оккупации 1882 года и не обеспечив долговременной автономии. Аналогично, реформы Алихана Бугейханова в Алаш-Орде (1917-1920) включали образовательные и земельные изменения – равноправие казахов и русских, переход к оседлости и продвижение казахского языка для национального самосознания, но были подавлены большевиками, не достигнув полной реализации из-за революционного хаоса и имперского давления. Сравнение с Вьетнамом показывает, как культурное возрождение под гнетом в итоге привело к революции 1954 года, а не к немедленному успеху реформ.

В Корее модернизация для независимости была подавлена Японией, аналогично судьбе Алаш-Орды. В Египте акцент на равноправие и экономический рост оказался успешнее в краткосрочной перспективе, но все равно ограничен британским вмешательством. Другие исторические примеры подтверждают эту тенденцию: в американских колониях британские реформы, такие как Sugar Act 1764 года и Quartering Act 1765 года, направленные на реформирование имперской системы и сбор налогов, вместо стабилизации вызвали массовое сопротивление, бойкоты и в итоге Американскую революцию 1775-1783 годов, приведя к потере колоний для Британии. В Индии британские реформы XIX века, включая земельные и образовательные изменения, усугубили эксплуатацию и способствовали росту национализма, кульминацией которого стала независимость в 1947 году, а не укрепление колониального контроля. Таким образом, реформы под колониальным давлением чаще всего обрекались на неудачу, превращаясь в катализатор для деколонизации и независимости, а не в инструмент устойчивого развития.

Шахин Гирей предпринял попытку радикальной реформы крымского войска, стремясь заменить традиционное ополчение и ханскую гвардию регулярной армией европейского образца, ориентированной на Петербург (Sheikhumerov, 2018: 65). Уже в 1776 г., находясь на Кубани, он сформировал первый отряд из примерно 800 добровольцев-бешлеев из кубанских ногайцев, вооружённых за счёт русского командования; именно этот отряд стал ядром его «армии новой модели» (Sheikhumerov, 2018: 65). После провозглашения Шахина ханом в 1777 г. была введена рекрутская повинность: по одному воину с пяти дворов, причём община обязана была полностью его снарядить; планировалось довести численность бешлеев до 12 тыс., однако к 1778 г. в распоряжении хана было лишь около тысячи бешлеев и примерно столько же сейменов (Sheikhumerov, 2018: 66). Шахин-Гирей показан как правитель, который первым из мусульманских элит принял «европейский вызов» и попытался провести комплекс реформ: централизованное управление, новая «вертикаль власти», превращение беев в служилое сословие, административное деление, строгая финансовая отчётность, перепись населения, создание регулярной армии европейского образца, благоустройство столицы (Orechikova: 2008; 123). Его реформы

трактуются как ранний, но неудачный старт европеизации: общество не было готово, «ему недоставало общественной симпатии», то есть подготовленности среды к восприятию реформ (Orechkova, 2008; 125). Из-за противостояния народного поэта Махамбета с Жангир-ханом образ последнего приобрёл устойчиво негативный оттенок в казахской среде. Подобный механизм демонизации правителя прослеживается и в отношении Шахин-Гирея. Турецкий историк характеризует его следующим образом: «Шахин Гирей хан – четвертый сын Ахмед-Гирея, 49-й правитель Крымского ханства, пораженный и изумленный Европой и Россией знаменитый щёголь. Изменник Родины, казнён на острове Родос, достоин презрения» (Sinyugyl: 2001; 39). Казнь Шахин-Гирея в 1787 г. никак не связана с османским династическим братоубийственным каноном, фактически утратившим действие уже в XVII в. с утверждением системы «кафеса» и принципа старшинства в династии. Для Порты он выступал не династическим конкурентом, а политически опасным лицом, ассоциированным с утратой Крыма, пророссийской ориентацией и возможной консолидацией крымских изгнанников; его устранение было актом превентивной политической репрессии, а не реализацией династической братоубийственной практики. При этом нельзя исключать, что сам Шахин-Гирей до конца сохранял надежду на османскую поддержку и возможность возвращения Крыма.

Таким образом, ханы, имевшие доступ к европейскому образованию и искренне воспринимавшие идеи реформ, пытались донести их до широких масс своего народа, но именно эта опережающая модернизационная позиция часто вызывала непонимание и отторжение со стороны традиционной среды. Как и в случае с Шахин-Гиреем, чья опора оказалась ограниченной, тогда как решающими противниками стали ногайские отряды, поддержанные османскими эмиссарами, противником реформ Жангира выступали прежде всего сами казахские подданные. Возможно, здесь проявляется специфическая политическая культура кочевых обществ, ещё не прошедших через собственный опыт европейской модернизации и потому склонных воспринимать реформы «сверху» как угрозу традиционному укладу и автономии, а не как путь к усилению ханской власти и укреплению государства. Хотя некоторые турецкие источники называют Шахина Гирея предателем, столь однозначная характери-

стика представляется спорной. Его возвращение в Крым вряд ли можно свести к сознательному и холодно просчитанному изменничеству: осознав свои ошибки, он покинул Россию, вернулся под власть Османской империи и в итоге был там казнён. На раннем этапе им во многом двигали юношеский максимализм и искренняя вера в возможность реформировать ханство. Главной же ошибкой Шахина стала ставка на опору на европейские государства, тогда как для России было заведомо невыгодно появление на её южных рубежах модернизированного Крымского ханства, усиленного за счёт европейских новшеств. Одной из предпосылок реформ было само стремление к знаниям и науке Шахина-Гирея и Жангир-хана. Как отмечалось, во время визита в Петербург Шахин-Гирей встретился с Екатериной II, которая в письме к Вольтеру описала его как двадцатипятилетнего калга-султана, очень умного, стремящегося к образованию, «самого любезного татарина», красивого, пишущего стихи, любознательного и любимого при дворе; он не пропускал спектаклей и по воскресеньям ездил в Смольный смотреть танцы воспитанниц (Solovev, 1851: 841–842). Хан Жангир, по свидетельству профессора Фукса, ещё не слишком свободно говорил по-русски, но отличался чистым произношением и достаточно порядочно писал на нашем языке; родным для него был татарский язык, однако он также владел персидским и арабским. Фукс подчёркивал, что хан, хотя и учился и воспитывался в доме Андреевского, своим образованием обязан самому себе и всего достиг путём самообразования (Ivanov, 2001: 9-10). Казанский корреспондент «Северной пчелы» писал, что удивительно встретить в степи человека столь образованного и знакомого с европейскими науками, причём именно благодаря самообразованию (Ivanov, 2001: 9). Хан был в большей степени учёным, чем воином. Фукс отмечал, что хан был крепкого сложения, с бледным цветом лица, приятными глазами и красивой наружностью, а Терещенко добавлял, что его руки были столь белы и нежны, что им могли бы позавидовать некоторые красавицы (Ivanov, 2001: 15). В отличие от Шахина-Гирея и Жангир-хана, которые сами стремились к европейскому образованию и лично формулировали реформаторские проекты, император Мэйдзи не был «просвещённым монархом» в таком же смысле; интеллектуальными двигателями реформ в Японии выступали прежде всего лидеры

олигархии Мэйдзи – Окубо, Кидо, Ито и др., тогда как сам Мэйдзи играл роль сакрального и политического символа. Ито Хиробуми был одним из наиболее образованных реформаторов эпохи Мэйдзи. В молодости он изучал западные науки в Великобритании, обучаясь в University College London, где знакомился с основами конституционного строя и современной экономики. Позже, уже как признанный государственный деятель, он был удостоен ряда почётных степеней зарубежных университетов, в том числе почётной степени доктора Йельского университета (Denis, 2002: 133).

В Китае Движение самоусиления оставалось инициативой внутри старой династической «аристократии»: его целью было прежде всего «восстановление традиционного порядка империи» и, опираясь на западную дипломатию и военную технику, нейтрализация внутренних восстаний и внешнего давления, вследствие чего «полный спектр реформ не мог быть применён ко всей стране» (Liao, 2006: 72-73). Реставрация Мэйдзи, напротив, рассматривается как в целом успешная модернизация, чьи экономические, политические и военные результаты существенно превосходили китайские. Ключевая причина состояла в более глубоком характере реформ и ориентации не на спасение старого режима, а на строительство нового национального государства, соответствующего «требованиям времени» (Tian, 2025: 36).

Напротив, Мэйдзийская реставрация была революцией против сёгуната: власть формально возвращена императору, а реально сконцентрирована в руках образованной элиты из двора, бывшего сёгуната и доменов, которая имела «больше пространства и гибкости» для проведения беспрецедентно широких преобразований (Liao: 2006; 73-81). В Китае реальная власть принадлежала вдовствующей императрице Цыси, сосредоточенной на балансе Манчжуров и Ханьцев и династическом выживании; реформы допускались ею «пассивно» и в рамках сохранения традиционного порядка (Liao: 2006; 73). Подобные реформы были предприняты и в Корее принцем Сохёном. Сохён-принц важен как один из первых корейских мыслителей, пытавшихся ввести в Корею европейские знания и науку; его судьба стала трагическим символом слишком рано рождённой модернизационной мечты. В этом он сопоставим с ханом Жангиром Бөкейской Орды: оба были открыты внешнему

миру, тянулись к знаниям и стремились изменить своё общество, но столкнулись с непониманием и сопротивлением традиционной элиты, что завершилось для них преждевременной смертью. При этом ситуация Кореи и Цин отличалась от отношений Казахской степи и Российской империи: Цин рассматривала Корею прежде всего как вассала и не стремилась к полной аннексии, разделяя с ней общий конфуцианский идеологический горизонт, тогда как между казахами и русскими разрыв в религии, культуре и философии был значительно глубже (Sholakhov, 2025: 110). С одной стороны, мы не можем исходить из чрезмерно евроцентричной оптики и ранжировать реформы по степени их «европейскости», признавая подлинной модернизацией лишь те проекты, которые максимально воспроизводят западные образцы. Для японских, корейских, китайских, крымско-татарских и казахских элит заимствование европейских институтов всегда переплеталось с местными традициями, поэтому корректнее говорить не о том, чьи реформы были «более европейскими», а о том, как в каждом случае сочетались внешние заимствования и внутренние структуры общества.

В Японии же, по Ляо, ключевым ресурсом был не только институт императорской власти, но и националистическая мобилизация общества: «вся японская общественность проявляла агрессивность в погоне за новым знанием», тогда как Цинский Китай отличали «социальная и психологическая инерция» (Liao: 2006; 80-81).

Разница легитимности чингизидов и японских императоров. Легитимность казахских чингизидов была династической (кровь Чингисхана), но зависела от признания и поддержки живых родов степи, то есть её можно было оспорить на практике. Легитимность японского императора была сакрально-космической (потомок богини солнца и носитель священных регалий), и потому считалась принципиально недискуссионной внутри японского политического воображения. Спорили не с императором, а за право говорить от его имени. Позиция Жангира хана по прочности была слабее, чем позиция японского императора: казахский хан зависел от текущей лояльности родов и мог утратить легитимность при обвинении в злоупотреблении властью, тогда как императорская власть в Японии обладала сакральной неприкосновенностью и могла быть политически переоформлена современными реформаторами эпохи Мэйдзи без разрушения

самого института. В суннитской правовой традиции вооружённый мятеж против мусульманского правителя в целом запрещён, потому что смута (*fitna*) считается хуже несправедливого правления; исключение допускается только при явном отпадении правителя от ислама. В казахской степи 1830-х годов эта модель почти не действовала: исламская принадлежность декларировалась, но шариатская аргументация (фикх, авторитет улемов, богословское оправдание мятежа) была слабо встроена в кочевую политическую культуру. Казахи оценивали хана прежде всего по критерию справедливости и защиты интересов рода, а не по религиозно-юридическому статусу как «мусульманского правителя». Поэтому выступление Исатая Тайманұлы и Махамбета Өтемісұлы против Жангира хана оправдывалось как ответ на латифундизм, а не как религиозно санкционированный мотив. Как отмечали русские наблюдатели, ханы у казахов избирались народом и не были наследственными (Ivanov, 2001: 19).

Разница с реформами Мэйдзи и Джангира

Элитарная коалиция и бюрократический ресурс. Реформы Мэйдзи реализовала мощная группа (альянс Сацума–Тёсю–Тоса–Хидзэн). Такие деятели, как Окубо, Кидо, Ито, Ямагата, объединились на единой платформе и быстро создали централизованное правительство и новые ведомства. В Букеевской Орде вокруг Жәңгіра было мало устойчивого, образованного и функционально разнообразного управленческого корпуса. С местными султанами и старшинами часто возникали конфликты интересов.

Социальная поддержка и легитимность. В Японии императорский институт стал общенациональным символом единства. Несмотря на столкновения с самураями, горожане-торговцы и сельские общины быстро почувствовали повседневные выгоды модернизации (дороги, почта, школы, рынок). В Букеевской Орде рост налогов, давление на пастбища, земельные споры, недоверие к «чужим муллам» и новому порядку отдаляли народ от Жангира. Реформы объяснялись «сверху», тогда как их «низовое» присвоение было слабым.

Финансовая база и характер налогообложения. Правительство Мэйдзи перевело земельный налог в денежную форму, ввело единую валюту

и государственные банки, привлекало внешние займы и технологии, субсидировало мануфактуры. В Букеевской Орде, где преобладало кочевое и полукочевое хозяйство, денежные поступления были нестабильными, рынок – неглубоким, а увеличение фискальной нагрузки напрямую било по уровню жизни, усиливая политическое недовольство.

Политический суверенитет и колониальные ограничения. Япония и до Мэйдзи была способна принимать решения как самостоятельное государство; после 1868 г. проводила реформы в рамках собственного конституционного порядка. Букеевская Орда зависела от административно-правовой системы Российской империи. Хотя ханская власть получила «временную» автономию, кадровые, финансовые и вопросы безопасности оставались под контролем российских чиновников. Поэтому инициативы Жангира не могли развиваться в полную силу.

Военная реформа. Япония ввела всеобщую воинскую повинность, опиралась на современное вооружение и артиллерию, упразднила самурайскую ренту и создала единую армию. В Букеевской Орде содержать регулярные дисциплинированные войска было политически и финансово невозможно; функции безопасности зависели от колониальной администрации.

Образование и подготовка кадров. В эпоху Мэйдзи проводились массовое начальное обучение, развитие технических школ, отправка студентов за рубеж и приглашение иностранных специалистов (ойятой-гайкокудзин) – всё это стало системной политикой. Жангир начал развивать школы, медицину, торговую инфраструктуру, но масштаба и темпа не хватало. Свободное привлечение внешних специалистов также было ограничено. В отличие от Японии Мэйдзи, у Жангира не было возможностей опереться на широкие корпуса британских, португальских и др. инструкторов. В реформах он главным образом ориентировался на казанско-татарскую интеллигенцию – мулл и учителей. Однако татарская среда того периода не имела собственного государства и была ограничена имперскими религиозно-образовательными институтами; поэтому её влияние проявлялось в основном в просвещении и исламской архитектурно-строительной сфере (мечети, медресе) и не сформировало самостоятельной государственной доктрины. В более поздней мусульманской историографии подобная связка власти, образования

и моральной реформы получит артикулированную форму джадидизма; в раннем же XIX веке Жангир-хан, действуя в рамках колониального режима и кочевого общества, фактически предвосхищал отдельные элементы этой программы, оставаясь, однако, «неосознанным» предтечей, а не идеологом модернистского ислама.

География и внешняя среда. Островная Япония, ощущая внешнее давление, принимала внутренние решения в сравнительно безопасном пространстве, самостоятельно регулируя морскую торговлю и таможенную политику. Степная Букеевская Орда граничила с Россией напрямую. С точки зрения имперской логики требовался не «усиливающийся союзник рядом», а «контролируемый рубеж». Поэтому казахам не предоставляли широких возможностей для глубокого политико-военного обновления.

Юридическое оформление и институционализация реформ. Япония превратила изменения в правовую норму через Клятвенную хартию 1868 г., министерства 1870-х гг., Конституцию 1889 г., Парламент 1890 г. В Букеевской Орде нововведения чаще оставались на уровне административных распоряжений и не закреплялись высокой правовой гарантией; доминировала правовая иерархия империи.

Эффект «успех подпитывает успех». Победы Японии в войнах с Китаем (между годами 1894-1895) и Россией (1904-1905) подтвердили правильность курса модернизации и подали налогоплательщикам и предпринимателям сигнал о его практической выгоде. В Букеевской Орде восстания 1836-1838 гг. были подавлены силой, что ещё более усилило недоверие к реформам.

В Букеевской Орде реформа носила локальный, «внутриордынский» характер и не могла превратиться в общеказахский модернизационный проект. Во-первых, сама Букеевская Орда занимала ограниченное пространство между Волгой и Жайыком и охватывала лишь часть родов Младшего жуза; значительная часть казахского населения оставалась вне её юрисдикции, продолжая жить по обычаям степи и под иным административным режимом. Поэтому любые институциональные новшества Жангира – школа, суд, налоговая система, попытки оседания – распространялись только на эту «экспериментальную» территорию, а не на весь Младший жуз, тем более не на Средний и Старший жузы.

Во-вторых, казахское общество в первой половине XIX века сохраняло жузовую и родоплеменную раздробленность, а в самом Младшем жузе продолжали действовать другие ветви чингизидов и султанские линии. Политический авторитет Жангира как хана Внутренней Орды не превращался автоматически в признанное лидерство над всеми казахами Младшего жуза. В отличие от Японии Мэйдзи с одним императорским центром, здесь не было единой «национальной» сцены, на которой можно было бы запустить общеказахскую программу реформ – каждая группа ориентировалась на своих родовых старшин, султанов и российскую администрацию, а не на Жангира как общенациональную фигуру.

В-третьих, его военная опора была крайне узкой. Он не имел в распоряжении массовой народной армии или самурайского сословия, как японское правительство Мэйдзи, а опирался на ограниченный контингент «служилых» – пророссийски настроенных старшин и небольшой отряд вооружённых людей, содержащихся при ханской ставке и частично на средства империи. Такая военная слабость исключала радикальные реформы «сверху» против воли традиционной знати: любое серьёзное давление на родовые структуры грозило бунтом, который хан не мог подавить собственными силами.

Наконец, юридический статус Букеевской Орды как образования внутри границ Российской империи делал реформы Жангира зависимыми от воли Петербурга и Оренбурга. Россия рассматривала Внутреннюю Орду скорее как зону управляемого эксперимента и буфера, чем как ядро будущего казахского государства. Это усиливало локальный, а не общеказахский характер его преобразований: они были встроены в имперскую колониальную политику и не могли перерасти в масштабный национальный проект даже при наличии модернизационных замыслов самого хана.

Маньчжурский опыт

Цинская власть, будучи маньчжурской по происхождению, легитимировалась внутри Китая через конфуцианскую государственную ортодоксию и связанные с ней институты, прежде всего классическую бюрократию, экзаменационную систему и ритуальную модель «правильного» правления. Это обеспечивало ей более плотную и институционально оформленную

идеологическую инфраструктуру признания по сравнению с кочевыми обществами, где легитимность традиционно строилась иначе, через генеалогию, военную харизму, договорные отношения с родоплеменной знатью и нормы степного адата, а также исламские основания власти у крымских татар. Поэтому отличие заключается не в том, что у казахов или крымских татар «не было легитимной идеологии», а в том, что их легитимационные режимы были менее унифицированы и меньше опирались на единую письменную ортодоксию и централизованный бюрократический аппарат, чем конфуцианский канон поздней империи.

Как известно, маньчжуры в определённой степени были родственны монгольским и (в более широком евразийском контексте) тюрко-монгольским степным популяциям, включая казахов. Подобно тому как чингизиды, оказавшись в тюркской (в том числе крымской) среде, сумели институционализировать свою верховную власть, маньчжурская элита выработала собственные принципы легитимации и государственного строительства, оформив их в рамках империи Цин.

Некоторые генетические исследования показывают, что правящая династия Айсинь Гьоро, при её маньчжурской (тунгусской) культурно-языковой идентичности, по отцовской линии относится к Y-хромосомной гаплогруппе C3b1a3a2-F8951. Эта линия рассматривается как «сестринская/братская» по отношению к ветви C3*-Star Cluster (в актуальной номенклатуре – C3b1a3a1-F3796, ранее нередко связывавшейся с Чингисханом) и при этом существенно отличается от доминирующей среди тунгусоязычных популяций гаплогруппы C3c-M48. Анализ вариативности внутри C3b1a3a2-F8951 позволяет предположить раннее перемещение предков клана Айсинь Гьоро из среднего Приамурья с последующим закреплением на юго-востоке Маньчжурии; в таком прочтении происхождение клана может восходить к древним забайкальским популяциям и быть тесно связано с генеисом современных даурских (монгольских) групп (Lan-Hai Wei, 2005: 407–411).

Инициированная императором Гуансю и поддержанная учёными реформаторами Кан Ювэем и Лян Цичао, кампания «Сто дней реформ» продолжалась около ста дней и выразилась в серии императорских указов. Их содержание сводилось к перестройке государственного

управления, реформе экзаменационной системы, модернизации армии, стимулированию промышленного и образовательного развития, а также внедрению отдельных элементов конституционного правления (Kwong, Luke, 2000: 663–695). Это встретило жёсткое сопротивление со стороны старших маньчжурских князей, великих советников и провинциальных губернаторов, которые воспринимали меры вроде пересмотра экзаменационной системы и ликвидации синекур как угрозу существующему социально политическому порядку (Harris, Lane, 2018: 209–308). По мере обострения конфликта между императором Гуансю и вдовствующей императрицей Цыси часть реформаторов стала рассматривать возможность её насильственного отстранения от власти (Eckel, Paul, 1948: 280). Согласно более поздним свидетельствам, Тань Сытун обращался к Юань Шикаю с предложением устранить Жунлу, установить контроль над тяньцзиньским гарнизоном и затем выступить на Пекин с целью ареста Цыси (Wright, 1958: 240). Однако Юань ранее обещал поддержать Жунлу и, вместо того чтобы устранить его, предпочёл раскрыть ему сведения о готовящемся заговоре (Eckel, Paul, 1948: 281), что позволило Цыси и её фракции организовать государственный переворот (Kwong, Luke, 2000: 663–694).

22 сентября 1898 года при поддержке консервативных кругов и военных сил, связанных с Юань Шикаем и Жунлу, Цыси осуществила дворцовый переворот и сосредоточила власть в своих руках (Eckel, 1948: 282). Император Гуансю был изолирован и оставался под домашним арестом на острове Интай до смерти в 1908 году. Реформаторские указы были в основном свёрнуты, а ключевые сторонники реформ, известные как «Шесть джентльменов Усю», казнены; одновременно были восстановлены прежние ведомственные структуры и должности, а деятельность ряда газет, общественных объединений и школ ограничена или приостановлена.

Как отмечает Jung, в политической практике вдовствующей императрицы Цыси важное место занимали консультации и аудиенции: она окружала себя советниками и нередко выслушивала прогрессивно настроенных чиновников, демонстрируя стиль управления, при котором учитывались различные позиции, включая те, с которыми она не была полностью согласна (Jung, 2013: 270). Вместе с тем отношения между Цыси и её племянником, императором

Гуансюем, характеризовались глубокой напряжённостью. По оценке исследователя, Гуансюй занимал по отношению к императрице конфронтационную позицию, обусловленную не только политическими разногласиями, но и личной неприязнью; расхождения в их взглядах и убеждениях проявлялись с самого начала совместного правления (Jung, 2013: 283). Цыси, как правило, поддерживала умеренные и ограниченные реформы постольку, поскольку они усиливали управляемость и обороноспособность империи, а значит укрепляли и её собственные позиции во власти. В этом смысле реформы выступали для неё не проектом политической либерализации, а инструментом сохранения режима. В Букеевской Орде сходная логика проявлялась в иной институциональной форме. Реформы Жангир хана, затрагивавшие распределение пастбищ и усиливавшие административно-фискальный контроль, становились удобным объектом политической мобилизации, поскольку напрямую задевали интересы родовой верхушки и широких слоёв кочевого общества. В этом контексте фигуру чингизида Кайыпгали Ишимова можно интерпретировать не только как носителя «антиреформаторской» позиции, но и как политического актора с прагматическими целями, стремившегося устранить Жангир хана и перераспределить власть. Апелляция к массовым настроениям и риторика защиты традиционных прав выступали инструментом легитимации борьбы, то есть сопротивление могло быть направлено не против модернизации как таковой, а против конкретного режима управления и ресурсного распределения, ассоциированного с ханской администрацией и внешней опорой. В историографической интерпретации Кайыпгали Ишимов может рассматриваться как отдельный политический противник Жангир хана, стремившийся использовать социальное недовольство реформами и перераспределением пастбищ в собственных целях. В этом контексте он выступал не только участником конфликта, но и одним из подстрекателей, усиливших радикализацию протеста и подталкивавших Исатая Тайманұлы к открытому противостоянию ханской администрации.

«Сто дней реформ» 1898 г. в империи Цин и реформы эпохи Мэйдзи в Японии (с 1868 г.) сопоставимы как проекты ускоренной модернизации, инициированные верховной властью в условиях внешнего давления, однако различаются по политическим предпосылкам, институ-

циональной обеспеченности и результативности. Китайская программа, связанная с императором Гуансю и кругом учёных реформаторов, носила характер краткосрочной кампании нормативных указов, нацеленных на перестройку управления, реформу экзаменационной системы, модернизацию армии, развитие образования и промышленности и ограниченное заимствование конституционных элементов; при этом она не опиралась на устойчивую коалицию поддержки внутри правящей элиты и столкнулась с жёстким сопротивлением консервативных групп, что сделало реформу политически уязвимыми и привело к их быстрому свёртыванию после дворцового переворота. Японская модернизация, напротив, разворачивалась как длительный и последовательный процесс институциональной трансформации, закреплённый централизацией власти, созданием новых управленческих механизмов, перестройкой военно-фискальной системы и формированием общегосударственных институтов образования и армии; наличие большего пространства суверенного маневра и более прочной внутренней консолидации элит позволило Японии не ограничиться декларациями, а добиться устойчивой институционализации реформ. В итоге различие между двумя кейсами определяется не столько декларативными целями модернизации, сколько различной способностью политического режима обеспечить воспроизводство реформ через устойчивые институты и согласование интересов элит в условиях внешнего давления.

Реформы Чосон

В книге «Краткая история Кореи» автор описывает судьбу принца Сохёна, который в течение восьми лет находился в империи Цин в статусе заложника. В Китае он познакомился с западно-европейскими миссионерами иезуитами, заинтересовался европейской культурой и искусством и пришёл к выводу, что Корея заметно отстаёт от более развитых государств, вследствие чего вынашивал планы реформ. Король Инчжо, отец принца, видел, что сын существенно изменился, однако, согласно изложению источника, придворные тайно расправились с Сохёном; при осмотре тела фиксировались следы насилия. В 1645 году принц был убит, и тем самым королевство утратило потенциальную возможность для более раннего реформаторского поворота. В

сравнительной перспективе Сохён и Жангир хан демонстрируют сходство как правители и наследники, ориентированные на преобразования и обновление страны. Вместе с тем отношения Кореи с империей Цин и казахских обществ с Российской империей не тождественны: Корея выступала вассалом Цин при сохранении внутренней автономии и общей идеологической рамки, тогда как взаимодействие казахов с Россией сопровождалось более глубокой религиозной, культурной и философской дистанцией (Шолахов, 2025: 109–110). Иногда корейские правители сами выступали сдерживающим фактором модернизации. Так, Тэвонгун, с одной стороны, инициировал ряд внутренних преобразований, направленных на укрепление власти монарха, ограничение влияния янбанской аристократии и частичную реорганизацию военной сферы; фактически он стремился к обновлению государства в рамках традиционного порядка, не принимая радикальной вестернизации. С другой стороны, его политическая линия, опиравшаяся на традиционализм и недостаточную адаптацию к технологическим и военно-организационным изменениям эпохи, способствовала сохранению стратегического отставания, что в перспективе усилило уязвимость Кореи и завершилось аннексией Японией в 1910 году (Шолахов, 2025: 117).

Позднее, в 1897 году, Чосон провозгласил себя Тэхан Чегук, то есть Корейской империей, позиционируя этот шаг как попытку совместить конфуцианскую легитимационную традицию с программой модернизации. Однако, как отмечается в работе, реальный ресурсный и военно-политический потенциал Кореи оставался недостаточным для статуса «империи» в строгом смысле, и провозглашение империи носило во многом символический характер. В данном отношении этот акт сопоставим с условной ситуацией, при которой казахские политические элиты объявили бы своё государство «Великим Улусом Джучи» или «Золотой Ордой», апеллируя прежде всего к престижной традиции и статусной риторике (Шолахов, 2025: 123). Если фиксировать **главное сходство**, то для Кореи конца XIX века, в Букеевской Орде и Крымско-го ханства при Шахин Гирее общим определяющим фактором выступало **внешнее давление**, которое задавало вынужденный характер реформ. Во всех трёх случаях модернизационные меры были, прежде всего, реакцией на измене-

ние международной обстановки и асимметрию сил, а не результатом внутренне созревшей, автономной программы развития. Поэтому реформы разворачивались в условиях ограниченного суверенного манёвра и постоянно соотносились с интересами более мощных внешних акторов, что повышало конфликтность и снижало устойчивость институционализации.

Предпосылки восстаний против реформ

В казахской степи восстание Исатая и Махамбета подорвало символический статус хана как безусловно справедливого арбитра, но не уничтожило сам институт ханской власти немедленно. В Японии поражение Сайго, наоборот, укрепило центральное правительство Мэйдзи и легитимировало демонтаж сословной военной элиты. Восстание Исатая Тайманұлы во Внутренней Орде (1836-1838) представляло собой преимущественно народный, антифеодальный и частично антиколониальный протест кочевых сообществ против ханско-служилой верхушки и имперской администрации, тогда как мятеж Сайго Такамори (Сацумское восстание 1877 г.) был выступлением обедневшего самурайства против национального центра Мэйдзи и радикальной модернизации, ликвидировавшей их сословный статус и закрепившей переход Японии к современному национальному государству. Рязанов отмечал, что одной из главных причин выступления Исатая стало назначение тестя, Карауылқожи Бабажанова, не имевшего казахского происхождения. Несмотря на эти протесты, хан этого не учёл (Riazanov, 1991: 14). Карауылқожа был сартом по происхождению и вызывал раздражение назначением старшиной Адаевского уезда. К 1838 г. Исатай уже был готов предпринять решительные шаги именно против него. Также он усиливал поборы с казахов и присваивал ресурсы. Исатай писал, чтобы Карауылқожа не объявлял себя правителем и не увеличивал поборы (Riazanov, 1991: 19-20). Источники подтверждают, что 29 ноября 1826 г. Исатай выступал главным представителем при бухарском посланнике, а в 1828 г. как старшина рода Бериш на урочище Уяла принёс присягу верности посредством клятвенной записи. Подобных «позитивных» эпизодов было немало, однако именно эти зафиксированы в архивах (Riazanov, 1991: 15). Сайго Такамори происходил из знатного самурайского клана

Сацума, сформировавшегося в среде воинской аристократии южной Японии, тогда как Исатай Тайманұлы принадлежал к роду Беріш Младшего жуза, чьи представители в казахской памяти и устной традиции выделяются исключительной храбростью. Хотя многие представители дома Сацума последовали за Сайго Такамори, его младший брат Сайго Дзюдо остался верен императору Мэйдзи (Nishida, 2012: 4). В роду Беріш не было единого мнения о том, поднимать ли восстание против Джангира. Часть беришевских биев – Себеков и Жанбыршы (Шомбал би) – занимали биевские должности при ханском дворе и верно служили Джангиру.

В трактовке Генса, возглавлявшего Оренбургскую комиссию, восстание Исатая объясняется прежде всего не фискальными мерами и злоупотреблениями местной элиты, а особенностями коллективного восприятия – «слуховым» характером коммуникации и психологией толпы. Аналогичный акцент делает сенатор Энгель, подчёркивая определяющее значение «нелепых слухов» и указывая на султанов, их целенаправленно распространявших, таких как Кайп-Галий и Чука Нуралиев (Riazanov, 1991: 4-5). Одной из ключевых предпосылок восстаний, таким образом, выступала повышенная чувствительность кочевых сообществ к слухам, стремительно размывавшим доверие к власти; подобный механизм мобилизации прослеживается как в Букеевской Орде, так и в Крымском ханстве времён Шахин-Гирея. Казахи и ногайцы имели схожую ментальность и образ жизни, при этом часть групп находилась в относительном удалении от ханского двора. Ногай-казахи как служилый род не выступили против Жангир-хана, поскольку их статус был институционализирован при дворе, где они ощущали благосклонность хана и опирались на его покровительство. Напротив, казахи, жившие вне ханской орды, были гораздо более чувствительны к слухам и настроениям степи. Аналогичную ситуацию можно наблюдать у ногайцев при крымском хане Шахин-Гирее, когда удалённые от двора группы оказывались более уязвимыми к слуховой мобилизации и антидворцовым настроениям. В случае Сайго Такамори мы наблюдаем иную конфигурацию центра и периферии, чем в Букеевской Орде и при Шахин-Гирее. Если для казахов и ногайцев характерен контраст между лояльными «дворовыми» служилыми группами и более уязвимыми к слуховой мобилизации периферийными общинами, то сацумские самураи выступили не

столько жертвами слухов, сколько провинциальной элитой, утрачивавшей статус и материальные привилегии в результате централизованных реформ Мэйдзи. Восстание Сайго было обусловлено прежде всего социально-статусным и экономическим кризисом самурайского сословия, а не «слуховой стихией» кочевого общества, что подчёркивает различие механизмов мобилизации в японском и степном контекстах.

Сайго Такамори погиб утром 24 сентября 1877 года в последнем бою на холме Сирояма под Кагосимой: во время решающей атаки пуля прошла навылет через тазовую область, тяжело ранив его (Ravina, 2004: 4). Согласно легенде, он, будучи смертельно раненым, совершил сэппуку и был обезглавлен товарищем, однако данные вскрытия (отсутствие ран на животе при тяжёлом ранении бедра и таза) показывают, что он физически не мог самостоятельно выполнить ритуал и умер именно от огнестрельного ранения (Ravina, 2004: 4). В конце Исатай был убит в бою, сражаясь против пяти наседавших; по словам подполковника Геке, он «умер по вине своей храбрости» (Riazanov, 1991: 97). Исатай сознательно шёл на смерть, понимая неизбежность гибели, и, связанный давней присягой Джангиру, не стремился лично поднимать на него руку. Таким образом, Сайго Такамори в японской истории и Исатай Тайманұлы в истории Казахской степи выступают как схожий тип лидеров: бывшие опоры существующего порядка, которые в условиях социального кризиса и колониального/централистского давления возглавляют «внутреннее» восстание против несправедливой власти, доводят борьбу до последнего, заведомо проигранного сражения и после гибели превращаются в ключевые символы национальной памяти. В Крымском ханстве не возникло харизматического военного лидера, сопоставимого с Сайго Такамори или Исатай Тайманұлы. Протест носил более рассредоточенный и комплексный характер. В военной сфере Шахин-Гирей пытался проводить более терпимую политику, привлекая еврейское и христианское население к службе вместе с мусульманами. Однако эти реформы встретили резкое неприятие со стороны ногайско-татарской знати и значительной части простого народа, видевших в межрелигиозной интеграции угрозу своим привилегиям и нарушению законов ислама (Akhiezer, 2023: 656).

Разница в годах между этими событиями: если считать от начала восстания Исатай (1836) до Сацумского восстания (1877), то она со-

ставляет 41 год. Если ориентироваться на пик или середину событий Исатая (1837), то разница – 40 лет.

В сравнении Японии, Букеевской Орды, Крымского ханства и Цин исход реформ во многом определялся тем, кто контролировал организованное насилие и способен ли реформаторский центр удержать коалицию элит. В Японии антиреформистское сопротивление (включая Сайго Такамури) оказалось слабее центра, поскольку государство консолидировало военную инфраструктуру и не позволило оппозиции создать устойчивую альтернативную силовую вертикаль. В Букеевской Орде Жангир хан, не располагая автономной армией и опираясь на внешнюю инфраструктуру принуждения, оставался структурно уязвимым перед внутренней оппозицией. В Крымском ханстве реформы Шахин Гирея также ограничивались слабой управляемостью военной силы и сопротивлением традиционных групп, усугублённым внешним принуждением. В Цин аналогичный механизм проявился в придворной борьбе, где реформы 1898 г. были сорваны, поскольку ключевые силовые ресурсы и элитная коалиция оказались на стороне консерваторов.

Реформаторский курс Османа II потерпел неудачу во многом из-за просчёта в силовом балансе. Стремясь ограничить влияние янычар и перестроить военную систему, он вступил в прямую конфронтацию с корпусом, который оставался наиболее организованной и политически влиятельной вооружённой силой в столице. При этом султан не располагал достаточными альтернативными военными ресурсами и не успел создать опору в виде новой лояльной силы, способной нейтрализовать янычарское сопротивление. В результате инициатива реформ оказалась структурно уязвимой и была сорвана при активном участии янычар.

Как и отмечал турецкий историк Осман II, по-видимому, одним из первых османских правителей ясно осознал преторианский характер янычарского корпуса и рассматривал его как структурное препятствие модернизации и централизации власти. В рамках мер по ограничению их политической субъектности он распорядился закрыть кофейни, служившие важными местами корпоративной коммуникации и координации, и параллельно разрабатывал проект формирования новой, лично лояльной армии на основе секбанов и других контингентов из Анатолии, Месопотамии, Египта и туркменских групп (Ozgen

2002: 1). В рассматриваемых случаях ключевым фактором уязвимости реформ выступает конфигурация силовых ресурсов. Военные преобразования Османа II затронули интересы янычарского корпуса как институционализированной военно-политической корпорации, обладавшей автономной организацией и способностью коллективного давления на центр; при этом султан не располагал сопоставимой по эффективности альтернативной лояльной силой, что ограничивало его возможность нейтрализовать лидеров сопротивления и обеспечивать принудительное проведение реформ.

Зачинщики восстаний, в частности кочевые ногайские группы, представляли собой одну из наиболее боеспособных и мобильных военных сил Крымского ханства. По своей политико-военной роли их можно сопоставить с янычарами в Османской империи, поскольку они выступали ключевым ресурсом вооружённой мобилизации и фактической опорой силового баланса. Шахин Гирей не сумел заручиться их устойчивой поддержкой, и дефицит лояльной, организованной военной опоры существенно ослабил его позиции, сделав реформаторский курс уязвимым перед сопротивлением.

Антиреформистские настроения среди аристократии и привилегированных групп во многом объяснялись рациональным страхом утраты экономических оснований их статуса. Нововведения угрожали сложившимся механизмам распределения ресурсов и рент, включая должностные доходы, налоговые привилегии и доступ к земельным и административным преимуществам, поэтому реформы воспринимались как риск подрыва финансовой стабильности и социально политических позиций элиты. В отличие от «дворцовой аристократии» империй, в Букеевской Орде сопротивление порождали не столько страхи потери синекур, сколько угрозы привычным режимам распределения ресурсов в степном обществе. Административные нововведения, фискальные практики и перераспределение пастбищ воспринимались как вмешательство в традиционные права общин и родовой знати на землю и кочевые маршруты. Поэтому антиреформистская реакция здесь выражалась, прежде всего, конфликтом вокруг доступа к пастбищам, налогообложения и усиления контроля ханской администрации, то есть борьбу за экономическую и статусную устойчивость, но в специфически кочевом, а не бюрократическом формате.

Иностранное вмешательство нередко выступало катализатором восстаний, особенно когда население воспринимало «чужаков» как силу, вмешивающуюся во внутренние дела и нарушающую привычные механизмы легитимности. В Букеевской Орде подобный фактор мог усиливать протестные настроения среди байулы (байулинских) родов, если внешние акторы и их представители ассоциировались с давлением на ханскую власть и перераспределением ресурсов. Сходная зависимость прослеживается и в египетском материале. Как отмечается в исследовательской литературе, в 1870-е годы влияние европейских держав в Египте заметно возросло, поскольку хедив Исмаил был вынужден включать европейских министров в состав правительства (Steppat, 1993: 180-185). При этом сам Исмаил получил образование в Париже (Супо, 2019 :3), что предполагает его более тесное знакомство с европейскими политическими и культурными практиками. В сравнительной перспективе подобная «европейская социализация» характерна и для ряда восточных правителей, включая Шахин Гирея и Жангир хана. Следовательно, обращение к европейскому опыту и культурным образцам могло становиться одним из факторов, подталкивавших правящие элиты к реформам, тогда как углубление внешнего влияния одновременно усиливало социальную напряжённость и порождало основания для антиправительственной мобилизации.

Государственный долг вырос при хедиве Исмаила долг дорос с 3 миллионов фунтов стерлингов до примерно 90 миллионов фунтов стерлингов в стране с населением 5 миллионов человек и годовым доходом казны около 8 миллионов фунтов стерлингов (Langer, 1950: 355). Образовательные реформы привели к росту расходов на образование более чем в десять раз, расширению сети начальных и средних школ и созданию технических и профессиональных училищ. Возобновились образовательные миссии в Европу, что способствовало формированию западно-образованной элиты. В 1871 году была учреждена Национальная библиотека (Cleveland, 2013: 88-89). Как отмечает Юджин Роган, парадокс заключался в том, что египетская модернизация задумывалась как путь к независимости от османского и европейского господства, но каждая новая уступка делала правительство всё более уязвимым для европейского вмешательства (Rogan, 2011: 101). Во второй половине XIX века ключевым тормозом стала финансовая зависимость.

Реформы и инфраструктурные проекты при Исмаиле привели к долговому кризису, после чего иностранный контроль над финансами стал институциональным.

Букеевская Орда также располагала ограниченной экономической базой, поэтому реформаторские программы Жангир хана не могли приобрести «грандиозный» масштаб. Дефицит фискальных ресурсов, слабая инфраструктурная и инженерная обеспеченность и зависимость от внешних административно торговых каналов объективно сдерживали глубину и темпы преобразований, сводя их преимущественно к локальным административным мерам. В целом экономический потенциал Орды оставался сравнительно низким и, по своему масштабу, мог быть сопоставим с более ранними региональными политическими образованиями степного пояса, включая Сибирское ханство. Отсутствие устойчивой финансовой базы, слабость экономики и дефицит подготовленных кадров выступали ключевыми структурными ограничителями реформ. Даже при максималистских установках правителей и высоких амбициях преобразований, реализация реформ сталкивалась с нехваткой материальных, институциональных и человеческих ресурсов, что неизбежно сокращало масштаб и устойчивость предпринимаемых мер. Также у Крымской ханской власти не было достаточной финансовой базы для содержания и реформирования аппарата управления и войска, кадровый ресурс для «новых» институтов был узким, а главное, Шахин Гирей не обладал устойчивой автономной силовой опорой, способной принудительно провести реформы вопреки сопротивлению традиционных элит. В результате максималистская реформаторская программа зависела от внешнего покровительства и поддержки, что одновременно подрывало её легитимность и облегчало мобилизацию противников. Таким образом, реформы Шахин Гирея столкнулись с классическим разрывом между амбициями модернизации и дефицитом финансовых, кадровых и силовых ресурсов, без которых институционализация преобразований становилась крайне уязвимой.

Вторая волна реформы

В этом смысле более корректно сопоставлять Жангира не столько с императором Мэйдзи, сколько с Алиханом Букейхановым, который также пытался модернизировать общество, нахо-

дившееся под колониальным давлением и переходившее от кочевого к оседлому образу жизни. Если Шахин-Гирей и Жангир-хан условно воплощают «первую волну» имперской модернизации, инициированной сверху в рамках ханской власти, то фигуры Исмаила Гаспринского и Алихана Букейханова можно интерпретировать как «вторую волну» модернистов, действовавших уже в координатах имперской политической системы и опиравшихся на печать, партийную организацию и сетевые формы национальной мобилизации. В рамках настоящего исследования Исмаил Гаспринский рассматривается как своего рода «второй Шахин-Гирей» – не в династическом, а в идейном смысле, как наследник реформаторской линии, пытавшийся совместить лояльность империи с программой обновления мусульманского общества. Тем самым линия обновления в Крыму проявляется не только как попытка административно-военной централизации XVIII века, но и как переход к «мягкой» модернизации через образование и публичную сферу в конце XIX – начале XX века.

Казахская интеллигенция периода Октябрьской революции была сравнительно более сплочённой, хотя и внутри неё существовали маргинальные оппоненты, например руководители партии «Үш-Жүз». При царизме казахи имели низкий правовой статус «иностранцев» и меньший опыт участия в имперской политике, чем татары. Татары, используя более длительный опыт вовлечённости в имперские институты, добились культурной автономии и умели артикулировать свои интересы на международной арене, однако их репутация «панисламистов» вызывала настороженное и зачастую негативное отношение со стороны белогвардейцев. Казахские деятели, несмотря на пренебрежительное отношение и стереотипы в их адрес, проявляли большую гибкость и способность к переговорным стратегиям как с Советской властью, так и с белыми (Ууама, 2018: 270-271), что отличает их модель политического поведения от крымско-татарской и задаёт иной контекст для «второй волны» модернистов степи.

В османско-турецком кейсе модернизационная линия оформляется как последовательность государственных и интеллектуальных проектов. В XIX веке её ядром стали реформы Танзимата и последующие преобразования, направленные на централизацию управления, унификацию права, перестройку фиска и армии и модернизацию об-

разования. В конце XIX – начале XX века модернизационная повестка усиливается через конституционные проекты и политическую мобилизацию младоосманов и младотурок, а после 1923 года получает радикальную институциональную фиксацию в реформаторской программе кемалистской республики. В сравнительной перспективе это показывает, что там, где модернизация опиралась на устойчивую государственную инфраструктуру и долгую последовательность институтов, она имела больше шансов закрепиться, тогда как в Крыму и степных автономиях реформаторские импульсы чаще переносились в культурно-образовательную сферу, как у Гаспринского, из-за ограничений суверенитета и ресурсов.

Заключение

В заключение проведённое исследование позволяет интерпретировать реформаторскую деятельность Шахин-Гирея и Жангир-хана не как «несостоявшуюся копию» восточноазиатских модернизаций, а как специфический вариант колониальной модернизации степных обществ. В отличие от Японии эпохи Мэйдзи, где реформы опирались на сохранявшийся политический суверенитет и относительно консолидированную элиту, Крымское ханство и Букеевская Орда действовали в условиях жёстких имперских ограничений, асимметричного суверенитета и структурной зависимости от османского и российского центров. Это предопределяло фрагментарный характер модернизационных инициатив, ориентированных не на создание самостоятельного национального государства, а на выживание и адаптацию в рамках имперского порядка. При этом реформы не сводились к простому «проводничеству» колониальной политики, а отражали попытку степных правителей построить свои общества в новую политико-экономическую конфигурацию, сохраняя элементы прежней легитимности. Сравнение с восточноазиатскими кейсами показывает, что ключевым ресурсом «успешной» модернизации выступала не только интенсивность реформ, но и наличие институциональной и символической базы, позволявшей сочетать мобилизацию элит, национальный дискурс и внешнеполитический манёвр. В Крымском ханстве отсутствие харизматического военного лидера масштаба Сайго Такамори или Исатая

Тайманулы, а также конфессионально нагруженный характер реформ Шахин-Гирея делали протест менее централизованным, но более уязвимым к кризису легитимности. В Букеевской Орде, напротив, фигура Жангир-хана стала одновременно носителем модернизационного проекта и мишенью для накапливавшегося социального и этнополитического недовольства, что проявилось в восстании Исатая и Махамбета. В обоих случаях реформы, проводимые «сверху» в колониальном контексте, неизбежно сталкивались с ограниченностью ресурсной базы, сопротивлением традиционных элит и недоверием значительной части населения.

Реформы Жангира и Шахин-Гирея в определенной мере функционировали, но общество осознало их значение слишком поздно, закрепив за правителями субъективный образ «предателей». Лишь позднее казахи и крымские татары получили возможность критически переосмыслить собственные оценки и ошибки в отношении этих фигур.

Сопоставление «первой волны» ханской модернизации с «второй волной» интеллектуальных модернистов начала XX в. (Исмаил Гаспринский, Алихан Букейханов и др.) демонстрирует преемственность, но не тождество этих проектов. Если Шахин-Гирей и Жангир-хан действовали в логике династического реформаторства, сочетая традиционную легитимность с заимствованием имперских институтов, то позднейшие деятели опирались уже на инструменты печати, партийной политики и национальной мобилизации, переосмысляя саму модель суверенитета и место мусульманских обществ в имперском пространстве. В этом контексте степные модернизационные эксперименты XVIII–XIX вв. предстают не как «исторический тупик», а как важное звено долгой траектории политического и интеллектуального поиска, соединяющей ханские реформы с проектами национального самоуправления начала XX в. и требующей дальнейшего изучения в рамках широких евразийских сравнительных исследований.

Таблица 1

Параметр	Букеевская Орда Жангир хан	Крымское ханство Шахин Гирей	Япония Мэйдзи	Китай поздняя Цин	Корея конец XIX 1910
Условия модернизации	Ограниченный суверенитет в имперской среде	Кризис автономии и сильное внешнее давление	Сохранение независимости и расширение суверенного маневра	Сильное внешнее давление и внутренний кризис институтов	Сильное внешнее давление и быстрое сокращение автономии
Масштаб реформ	Преимущественно локальный и административный	Централизованный и программный, но ограниченный	Общегосударственный и долгосрочный	Общегосударственный но политически уязвимый	Общегосударственный по замыслу, но слабо закрепляемый
Ресурсная база	Слабая экономика и дефицит кадров	Ограниченная фискальная база и кадровый дефицит	Более высокая способность мобилизации ресурсов	Существенные ресурсы, но неравномерная управляемость	Ограниченные ресурсы в сравнении с внешними акторами
Силовая опора реформ	Нет автономной армии опора на внешнюю инфраструктуру принуждения	Слабая монополия на принуждение дефицит лояльной боеспособной опоры	Создание новой армии и централизация контроля	Исход зависит от контроля над армией и придворной коалиции	Военная опора ограничена и подвержена внешнему контролю
Источники сопротивления	Социально ресурсный конфликт пастбища налоги контроль	Традиционные элиты и боеспособные группы антицентрализация	Самурайская оппозиция, но проигрыш центру	Консервативные элиты и силовые группы дворцовая борьба	Внутренняя фракционность и внешнее принуждение
Конфликтность реформ	Высокая из-за перераспределения ресурсов и легитимности	Высокая из-за раскола элит и зависимости от внешней опоры	Контролируемая после консолидации центра	Высокая 1898 срыв затем частичное продолжение	Высокая на фоне потери суверенитета

Параметр	Букеевская Орда Жангир хан	Крымское ханство Шахин Гирей	Япония Мэйдзи	Китай поздняя Цинь	Корея конец XIX 1910
Итог	Умеренные преобразования при высокой уязвимости	Реформы не закрепились и быстро подорваны сопротивлением	Устойчивая институционализация модернизации	Частичная модернизация при политическом срыве	Модернизация не предотвратила аннексию
Вывод	Слабая ресурсная и силовая база ограничивает реформы и усиливает сопротивление	Без консолидации элит и лояльной силы реформы нестабильны	Суверенный маневр и контроль над армией повышают устойчивость реформ	Коалиция элит и силовой баланс определяют исход реформ	Внешнее давление решающим образом ограничивает результаты

Благодарность

Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования

Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования (BR28713777, «Новые источники по истории и географии Казахстана: анализ, перевод и ввод в научный оборот»).

References

- Akhiezer, G. (2023). The Crimean Khan Şahin Giray (1777–1783): The first modernizer of the Islamic world and his image in imperial and minority perspectives. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 66(5–6), 656–676.
- Cleveland, W. L., & Bunton, M. (2013). *A history of the modern Middle East* (5th ed.). Boulder, CO: Westview Press. pp. 88–89.
- Cuno, K. M. (2019). Ismā'īl Pasha. In K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas, & E. Rowson (Eds.), *Encyclopaedia of Islam, THREE*. Leiden: Brill. p. 3.
- Denis C. Twitchett, & John K. Fairbank (Eds.). (2002). *The Cambridge History of China* (Vol. 11). Cambridge: Cambridge University Press. p. 133. 784 p.
- Eckel, P. E. (1948). *The Far East since 1500*. New York: Harcourt, Brace and Company. pp. 278–280.
- Harris, L. J. (2018). The Return of the Empress Dowager Cixi, 1898. In *The Peking Gazette* (pp. 299–308). Leiden: Brill.
- Haym, A., & Motin, D. (2025). Best practices and elite belief: International competition and state modernization in Qing China and Meiji Japan. *Journal of East Asian Studies*, 25(1), 1–25.
- Ishmukhambetov, R. V. (2017). Fenomen prishlykh sluzhilykh grupp v Bukeevskoi Orde kazakhov (nachalo XIX – nachalo XX veka) [The phenomenon of incoming service groups in the Bukey Horde of the Kazakhs (early 19th – early 20th centuries)]. *Kaspiiskii region: politika, ekonomika, kul'tura*, 3(52), 20–26.
- Ivanov, I.S. (2001) Dzhanger, khan Vnutrenney Kirgizskoy ordy [Zhangir, the Khan of the Internal Kirghiz Horde]. In: Kul'kenov, M. (ed.) *Bukeevskoy Orde 200 let. Izdanie iz 6 knig* [The Bukeev Horde is 200 years old. In 6 books]. Book 2. Almaty: Izdatel'stvo Ælke.
- Kwong, L. S. K. (2000). Chinese Politics at the Crossroads: Reflections on the Hundred Days Reform of 1898. *Modern Asian Studies*, 34(3), 663–695.
- Langer, W. L. (1950). *European alliances and alignments, 1871–1890*. New York: Alfred A. Knopf. p. 355.
- Liao, C.-Y. (2006). A comparative analysis of the differences between Chinese and Japanese modernization in the mid-late nineteenth century, with particular regard to the idea of “rich nation and strong army” (Master's thesis). University of Canterbury.
- Nishida, H. (2012). Deck officers, in the cradle era. Archived 4 December 2012. Retrieved 14 July 2011.
- Oreshkova, S. F. (2008). Krymskoe hanstvo v 70-e gody XVIII veka [The Crimean Khanate in the 1770s]. *Voprosy istorii*, 7, 121–127.
- Ravina, M. (2004). *The last samurai: The life and battles of Saigō Takamori*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Ravina, M. (2004). *The Last Samurai: The Life and Battles of Saigō Takamori*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Rogan, E. (2011). *The Arabs: A history*. London: Penguin Books. p. 101.
- Riazanov, A. F. (1991). Vosstanie Isataia Taimanova (1836–1838 gg.): ocherk po istorii natsional'nogo dvizheniia kazakhskogo naroda [The uprising of Isatay Taimanov (1836–1838): An essay on the history of the national movement of the Kazakh people]. Alma-Ata: Altyn-Orda.
- Sheikhmerov, A. A. (2018). Voennaia reforma poslednego krymskogo khana Shakhina Gireia (1777–1782 gody) [The military reform of the last Crimean khan Shakhin Giray (1777–1782)]. *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya “Istoricheskie nauki”*, 2(18), 65–69. <https://doi.org/10.25513/2312-1300.2018.2.65-69>
- Sholakhov, M. (2025). Koreianyñ qysqa tarihy [A short history of Korea]. Aktobe: “Akzhar–ABK” baspahanasy.

- Sinyugyl, A. M. (2001). Poslednii krymskii khan Shagin-Girei [The last Crimean khan Shagin-Girei]. *Gasyrlar avazy – Ekho vekov*, 3–4. Retrieved 15 November 2025 from <https://cyberleninka.ru/article/n/posledniy-krymskiy-han-shagin-girey>
- Solovev, S. M. (1851–1879). *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen* [History of Russia from the earliest times] (29 vols.). St Petersburg: Tovarishchestvo “Obshchestvennaia pol’za”.
- Tian, Y. (2025). A comparison of the Westernization Movement and the Meiji Restoration and their successes and failures. *Arts, Culture and Language*, 1(1), 25–36. <https://doi.org/10.61173/t3f6w648>
- Steppat, F. (1993). Mişr. In C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, & Ch. Pellat (Eds.), *The Encyclopaedia of Islam* (2nd ed., Vol. VII: *Mif-Naz*). Leiden: E. J. Brill. pp. 180–185. ISBN 978-90-04-09419-2.
- Uyama, T. (2018). Politicheskaia strategii Alash-Ordy vo vremia grazhdanskoi voyny: sravnenie s natsional’no-kul’turnoi avtonomiei tiurko-tatar [The political strategy of Alash-Orda during the Civil War: A comparison with the national-cultural autonomy of the Turko-Tatars]. Novosibirsk: Izdatel’stvo Sibirskogo otdeleniia RAN.
- Wei, L.-H., Yan, S., Yu, G., Huang, Y.-Z., Yao, D.-L., Li, S.-L., Jin, L., & Li, H. (2017). Genetic trail for the early migrations of Aisin Gioro, the imperial house of the Qing dynasty. *Journal of Human Genetics*, 62(3), 407–411.
- Wojciuk, A. (2021). Balancing is in the eye of the beholder: Explaining the critical case of China’s non-response to Western balancing (1840–1900). *Chinese Journal of International Politics*, 14(4), 530–560.
- Wright, M. C. (1958). Review of *The Last Stand of Chinese Conservatism: The T’ung-Chih Restoration, 1862–1874* (by Mary Clabaugh Wright). *American Political Science Review*, 52(1), 240.

Сведения об авторе:

Шолахов Мурат Гарифоллаевич – PhD-докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, младший научный сотрудник Научного института Улуса Джучи (Астана, Казахстан, e-mail: muri777@mail.ru).

Information about author:

Murat G. Sholakhov – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Junior Research Fellow, Jochi Ulus Research Institute (Astana, Kazakhstan, e-mail: muri777@mail.ru).

Автор туралы мәлімет:

Шолахов Мурат Ғарифоллаұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты, Жошы ұлысы ғылыми институтының кіші ғылыми қызметкері (Астана, Қазақстан, e-mail: muri777@mail.ru).

Поступила 17 ноября 2025 года
Принята 19 мая 2026 года

3-бөлім
ШЫҒЫС ДЕРЕКТАНУЫ

Section 3
ORIENTAL SOURCE STUDIES

Раздел 3
ВОСТОЧНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Қ. Сарқытқан* , Д. Мәсімханұлы , С.К. Әмірбекова

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: kaster012@mail.ru

ИБН ХАУКАЛДЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МҰРАСЫ: АРАБ КАРТОГРАФИЯЛЫҚ (БАЛХИ) МЕКТЕБІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ ЖӘНЕ ЕДІЛ-КАСПИЙ МАҢЫНЫҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Тарих пен география – уақыт пен кеңістікті зерттеу мен түсіндірудің негізгі ұғымдары ретінде адамзат өркениетінің іргетасын қалыптастырған маңызды салалар болып табылады. Бұл екі философиялық концепцияның қиылысында дамыған мәдени және ғылыми мұралардың бірі – тарихи карталар болып саналады. Тарихи карталар тек өткен оқиғалар мен феномендердің құнды дереккөзі ғана емес, сонымен қатар ортағасырлық мұсылман қоғамының кеңістіктік қабылдауы мен дүниетанымдық парадигмасын айқын көрсететін көрнекті құралдар болып табылады. Мұндай карталар арқылы зерттеушілер тарихи кезеңдердің географиялық түсініктерін, саяси құрылымдарын және мәдениетаралық байланыстарын тереңірек талдай алады. Аталған мақалада ортағасырлық ислам картографиясының «алтын діңгегі» саналатын «Балхи мектебінің» қалыптасуы мен оның көрнекті өкілі Ибн Хаукалдың географиялық мұрасы қарастырылады. Зерттеудің негізгі өзегі – Әбу Зайд әл-Балхи негізін қалаған мектептің ғылыми дәстүрі мен оның Ибн Хаукал мен Әбу Ысқақ әл-Истахри еңбектеріндегі сабақтастығын айқындау. Мақаланың ауқымдылығы мен мақсат-міндеттеріне байланысты тарихи-генетикалық әдіс қолданылды. Бұл әдіс арқылы араб картографиясының шығу тегі мен эволюциялық дамуын зерттеуге мүмкіндік туды. Сонымен қатар салыстырмалы талдау және деректанулық сараптама әдістері арқылы «Китаб әл-Мәсәлик уә-л-Мәмәлик» және «Сурат ал-акалим» сияқты іргелі еңбектердегі мәтіндік деректер мен карталық кескіндер өзара салғастырылды. Пәнаралық тәсілді қолдану география, тарих, мәдениеттану және философия ғылымдарының түйіскен нүктесіндегі бұл мәселені кешенді қарастырып, картаны тек географиялық құрал емес, мәдени-танымдық феномен ретінде бағалауға мүмкіндік берді. Оның үстіне, мақалада араб географтарынан өзге елдердің ғалымдарының, шығыстанушылары мен тарихшыларының еңбектері салыстырмалы түрде сараланды.

Түйін сөздер: Ибн Хаукал, Балхи мектебі, ислам картографиясы, әл-Истахри, «Китаб ал-масалик уә-л-мамалик», Еділ-Каспий халықтарының этнографиясы, «Сурат ал-акалим».

K. Sarkytkan*, D. Masimhanuly, S.K. Amirbekova

Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kaster012@mail.ru

The Geographical Legacy of Ibn Hawqal: Continuity of the Arab Cartographic (Balkhi) School and the Historical-Geographical Image of the Volga-Caspian Region

History and geography, as fundamental concepts for studying and interpreting time and space, have played a crucial role in shaping the foundation of human civilization. One of the cultural and scientific legacies that emerged at the intersection of these two philosophical concepts is the field of historical maps. Historical maps are not only valuable sources of information about past events and phenomena but also prominent tools that reflect the spatial perception and worldview paradigm of medieval Muslim society. Through such maps, researchers can analyse in depth the geographical understanding, political structures, and intercultural connections of historical periods. This article examines the formation of the “Balkhi School,” considered the golden foundation of medieval Islamic cartography, and the geographical legacy of its prominent representative, Ibn Hawqal. The primary focus of the study is to identify the scientific tradition of the school founded by Abu Zayd al-Balkhi and its continuity in the works of Ibn Hawqal and Abu Ishaq al-Istakhri. Given the scope and objectives of the article, a historical-genetic method was employed. This approach allowed for the study of the origins and evolutionary development of Arab cartography. In addition, through comparative analysis and source-based examination, textual data and cartographic images from foundational works such as Kitab al-Masalik wa al-Mamalik and Surat al-Aqalim were compared. The interdisciplinary approach enabled a careful consideration of

be evaluated not only as geographical tools but also as cultural-cognitive phenomena. Furthermore, the article comparatively analysed the works of international scholars, orientalists, and historians alongside Arab geographers.

Keywords: Ibn Hawqal, Balkhi School, Islamic cartography, al-Istakhri, Kitab al-Masalik wa al-Mamalik, ethnography of the Volga – Caspian peoples, «Surat al-Aqalim».

К. Сарқытқан*, Д. Масимханулы, С.К. Амирбекова

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

*e-mail: kaster012@mail.ru

Географическое наследие Ибн Хаукаля: преемственность арабской картографической (Балхской) школы и историко-географический образ Волго-Каспийского региона

История и география, как основополагающие концепции изучения и интерпретации времени и пространства, сыграли решающую роль в формировании фундамента человеческой цивилизации. Одним из культурных и научных наследий, возникших на стыке этих двух философских понятий, является область исторических карт. Исторические карты являются не только ценными источниками информации о событиях и явлениях прошлого, но и важными инструментами, отражающими пространственное восприятие и мировоззренческую парадигму средневекового мусульманского общества. Посредством таких карт исследователи могут глубоко анализировать географические представления, политические структуры и межкультурные связи исторических периодов. В данной статье рассматривается формирование «Балхской школы», считающейся золотым фундаментом средневековой исламской картографии, и географическое наследие ее видного представителя Ибн Хаукаля. Основное внимание в исследовании уделено выявлению научной традиции школы, основанной Абу Зайдом аль-Балхи и ее преемственности в трудах Ибн Хаукаля и Абу Исхака аль-Истахри. Учитывая масштаб и задачи статьи, был применен историко-генетический метод. Данный подход позволил изучить истоки и эволюционное развитие арабской картографии. Кроме того, посредством сравнительного анализа и источниковедческой экспертизы были сопоставлены текстовые данные и картографические изображения из таких фундаментальных трудов, как «Китаб аль-масалик ва-ль-мамалик» и «Сурат аль-акалим». Междисциплинарный подход позволил тщательно рассмотреть проблему на стыке географии, истории, культурологии и философии, что дало возможность оценить карты не только как географические инструменты, но и как культурно-познавательные феномены. Кроме того, в статье проведен сравнительный анализ работ зарубежных ученых, востоковедов и историков наряду с трудами арабских географов.

Ключевые слова: Ибн Хаукаль, Балхская школа, исламская картография, ал-Истахри, «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик», этнография народов Волго-Каспийского региона, «Сурат ал-акалим».

Кіріспе

Ислам мемлекеттерінің аумақтық шекаралары кеңейіп, саяси-мәдени ықпалы күшейген сайын мұсылман қоғамында тек өз өңірін ғана емес, шалғай жатқан аймақтарды да тануға деген ғылыми әрі танымдық қызығушылық айрықша арта түсті. Х ғасырда мұсылман географтарының еңбектері математикалық география және сипаттамалық бағытында дамыды. Математикалық география астрономия, күнтізбе, уақытты өлшеу және картографияны негіз етсе, сипаттамалық бағыт, бүгінгі тілмен айтқанда – елтану бағытын ұстанды. Сондықтан сол дәуір үшін география ғылымы ислам әлеміндегі жаратылыстану ғылымдарының ішіндегі шоқтығы биік сала болып қалыптасты. Әрине, оның бастауында грек-

рим әлемінің географиялық білімін игеру және оны жалғасты дамыту мақсаты тұрды. Алайда ортағасырлық мұсылман әлемінде (шамамен 800–1450 жж.) қалыптасып-дамыған география ғылым әр өлкеде түрліше деңгейде қалыптасты. Осы үрдіс саяхатшылардың, жаһангездердің және географ-ғалымдардың ролін бұрынғыдан да маңызды етті. Өйткені дәл солардың сапар жазбалары мен карталары арқылы әртүрлі елдер мен халықтардың тарихы, географиялық орны мен табиғи-климаттық ерекшеліктері, әлеуметтік-саяси құрылымы, экономикалық жағдайы мен мәдени болмысы жөнінде баға жетпес деректер сол дәуірдің ғылыми айналымына енді. Тіпті қазіргі күнге жеткендері ғылыми зерттеулердің маңызды тарихи материалдары ретінде пайдаланылып келеді.

Материалдар мен әдістер

Араб географтарының тарихи-географиялық, елтану және картографиялық мұраларын зерттеу кешенді әрі көпсалалы әдіснамалық ұстанымды талап етеді. Осыған байланысты зерттеу барысында тарих, география, тіл білімі және мәдениеттану салаларының теориялық тұжырымдары мен ғылыми жетістіктері негізге алынды. Жиналған деректерді жан-жақты талдау мен жүйелеу зерттеудің негізгі қағидаттарының бірі болып табылады. Зерттеудің теориялық негіздері айқындалғаннан кейін жұмыстың мақсат-міндеттеріне сәйкес зерттеу әдістері іріктеліп алынды. Атап айтқанда, *тарихи-деректанулық әдіс* – жазбаша дереккөздер мен ғылыми әдебиеттерді талдау және сұрыптау мақсатында қолданылды. *Тарихи-салыстырмалы талдау әдісі* ортағасырлық ислам картографиясы мектептерінің өзара сабақтастығын және көрнекті өкілдерінің ғылыми мұрасын салыстыра зерттеуге мүмкіндік берді. Картографиялық деректерді талдауда карталардағы шартты белгілер мен бейнелеу тәсілдерінің ерекшеліктерін діни, саяси және мәдени контекст аясында қарастыру үшін *мәдени-контекстуалды әдіс* пайдаланылды. Аталмыш әдістер қойылған мақсатқа жетуге мүмкіндік береді.

Талқылау

Ибн Хаукалдың географиялық мұрасын және оның Балхи мектебімен сабақтастығын зерттеу ортағасырлық мұсылман географиясы мен картографиясының теориялық-әдіснамалық негіздеріне сүйенуді талап етеді. Осы бағыттағы іргелі зерттеулердің қатарында араб географиялық әдебиетінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін кешенді түрде қарастырған И. Ю. Крачковскийдің еңбегі (Крачковский, 2004) ерекше орын алады. Ғалым араб географиясының жанрлық жіктелуін, оның ішінде «Китаб әл-Мәсәлик уә-л-Мәмәлик» (ауд. «Жолдар мен патшалықтар кітабы») дәстүрінің ғылыми маңызын айқындап, Ибн Хаукал еңбектерін ислам географиялық ойының классикалық үлгісі ретінде бағалайды.

Ортағасырлық мұсылман дүниесіндегі география ғылымының жалпы дамуын өркениетаралық салыстыру тұрғысынан қарастырған R. W. Brauer еңбегі (Brauer, 1992) зерттеудің теориялық негізін кеңейте түседі. Автор мұсылман географиясын жаратылыстану ғылымдарының дамуы аясында талдап, кеңістікті танудағы мә-

дени және ғылыми факторлардың рөлін көрсетеді. Бұл тұжырымдар Ибн Хаукал карталарының дүниетанымдық сипатын түсіндіруде маңызды. Балхи мектебінің теориялық негіздері мен оның ислам географиясындағы орны Клиффорд Эдмунд Босворттың еңбегінде (Bosworth, 1989) жүйелі түрде сипатталады. Автор Китаб әл-Мәсәлик уә-л-Мәмәлик дәстүрін жеке ғылыми мектеп ретінде қарастырып, оның өкілдері арқылы қалыптасқан картографиялық және елтанулық үлгілердің Ибн Хаукал шығармашылығында жалғасын тапқанын көрсетеді. Сонымен қатар, Әбу Зайд әл-Балхи тұлғасына арналған М. Бадри зерттеуі (Badri, 2013) Балхи мектебінің философиялық және әдіснамалық қырларын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Ибн Хаукалдың негізгі дереккөзі болып табылатын «Китаб әл-Мәсәлик уә-л-Мәмәлик» еңбегінің араб тіліндегі түпнұсқасын М.Ж. де Гойе жариялаған нұсқасы (Goeje, 2019) зерттеудің деректік базасын құрайды. Бұл еңбек арқылы Еділ-Каспий өңірінің географиялық сипаттамасы, халықтар құрамы және сауда жолдары жөніндегі мәліметтер тікелей талданды.

Еділ-Каспий маңы мен Шығыс Еуропаның тарихи-географиялық бейнесін ашуда Б.Н. Заходердің (1962) Каспий өңіріне қатысты деректер жинағы, В. В. Бартольдтың түркі халықтарының тарихына арналған зерттеулері (1929), сондай-ақ Қазақстан тарихының көптомдық басылымы (Қозыбаев, Байпақов, Алдажұманов, Қошанов, 2010) маңызды теориялық және тарихи контекст ұсынады. Бұл еңбектер Ибн Хаукал мәліметтерін салыстырмалы талдауда пайдаланылды. Сондай-ақ, Русь, бұлғарлар және Еділ бойындағы аймақтарға қатысты мәліметтерді нақтылау мақсатында Кеңес тарихи энциклопедиясы, Д.В. Мокотинаның Арса қаласына арналған зерттеуі (2008) және М.О. Ахметзяновтың (2026) Орта Поволжьеңің тарихи географиясы жөніндегі еңбегі қолданылды. Бұл деректер Ибн Хаукал мәліметтерінің тарихи шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді. Қосымша контекст ретінде В.Н. Деминнің еңбегі (2000) және Тереза Джек (2020) зерттеуі пайдаланылып, Ибн Хаукалдың кеңістікті қабылдауы мен мәдениаралық қатынастарға көзқарасы жан-жақты қарастырылды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері

Ислам әлемінің география және картография саласындағы дамуы жыл санауымыздың 800 жылдардан бастап 1000 жылдықтың бастапқы

кезеңдеріне дейін Бағдат қаласында барынша бастау алып дамығанын көреміз. Бұл мемлекеттік қолдаудың нақты айтқанда, Аббас әулетінің ғылымға барынша көңіл аударуымен байланысты. Ғылымның мемлекет тарапынан қаржыландырылуы – грек, парсы, үнді еңбектерін араб тіліне көптеп аударуға себеп болды. Бұл жағдай география, астрономия, медицина, картография қатарлы ғылым салаларының дамуына әкелді. Соның арқасында қалалық өркениет яғни сауда, мәдениет, білім орталықтары қалыптасып түрлі аймақтан келген білімпаздар Бағдат қаласында шоғырланып, ғылыми жұмыспен айналысты. Ал Бағдаттың 1000 жылдықтан соң біртіндеп, ғылыми әлеуетінің азаюы көптеген себептерге байланысты. Соның ішінде Аббас әулетінің билігінің әлсіреуі, саяси тұрақсыздық пен аймақтардың бөлшектенуіне бастап, орталықтанған басқарудың төмендеуіне жетелеген саяси факторлар мен бірге сауда жолдары өзгерісі, қалалардың маңызының төмендеуі сынды экономикалық себептің де ықпалы болды. Оған рационал ғылымдарға қызығушылықтың азайып, діни мектептерде (медреселерде) теологияның басым орынға өтуі де интеллектуалдық өзгерістерге бастады. Алайда бұл өзгерістер біртіндеп, уақыт озған сайын айқындала бастады. Соңында Хулагу хан әскерінің 1258 жылы қаланы жаулап алуы кітапханалар, соның ішінде Байт әл-Хикма секілді ғылым ордаларының күйреуіне әкелді.

Бағдат өркениетімен ілесе, бой көтерген ғылым ордасы Парсы және шығыс аймақтар болды. Оған ілесе, әсіресе Бағдаттың күйреуінен соңғы кезеңде өркениет аймағы – мұсылман әлемінің батысы – Мағриб өлкесіне ауысты. Мағриб – Африканың Солтүстік-Батыс бөлігіндегі араб-мұсылман өркениетінің маңызды орталықтарының бірі саналатын тарихи-географиялық аймақ. Егер қазіргі әкімшілік бөлініспен қарастыратын болсақ, Марокко, Алжир, Тунис, Ливия және Мавритания мемлекеттерін қамтиды. Тіпті, Андалусияныда осы аймаққа жатқызады. Өйткені бұл термин – мұсылман әлемінің батыс аймағының жалпы атауы саналады. Осы Андалусия арқылы мұсылман өркениеті, ғылымы мен техникалық жетістіктері Батыс Еуропа елдеріне қанат жая бастады. Бұл өркениет сабақтастығының ішінде Йемен аймағы да бар. Ол басты ошақ саналмаса да, өзіндік мәдени және рухани қолтаңбасымен құнды. Йемен – Араб түбегінің оңтүстігінде, батысында Қызыл теңіз, оңтүстігінде Аден шығанағымен оралып жатқан, тарихы бай, табиғаты құнарлы аймақ. Сондықтан Йемен

жері Орта ғасырларда сауда мен мәдениет орталығының бірі ретінде дамыды. Бұл ғылым мен білім, техникалық өркениет қай жерге жетсе сол жерде экономикалық, саяси және мәдени құндылықтардың өркен жаятынын көрсетеді.

Ислам өркениетінің «Алтын дәуірі» аталған осы кезеңдерде араб-мұсылман ғалымдары өз жерінен тыс, Кавказ өңірі мен Орталық Азия даласына ерекше назар аударды. Бұл аймақтар стратегиялық орналасуымен, этникалық және мәдени алуандылығымен, сондай-ақ Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды тораптарымен айрықша қызығушылық тудырды. Осындай мақсат аясында көптеген ғалымдар біздің аймақтарға арналған зерттеу еңбектерін жазып қалдырды. Солардың ішіндегі зерделі саяхатшылардың көрнекті өкілдерінің бірі – Абул-Қасым Мұхаммед ибн Хаукал әл-Нисиби болды. Ол ғылым тарихында Ибн Хаукал деген есіммен кеңінен танылған ғалым әрі жаһангез еді.

Ибн Хаукалдың нақты туған жылы белгісіз, алайда зерттеушілер (Гизбулаев, 2022; De Goeje, 2019; және т.б.) оны шамамен X ғасырдың алғашқы ширегінде, яғни 920 жылдар шамасында дүниеге келіп, шамамен 978 жылдан кейін қайтыс болған деп есептейді. Себебі ғалымның қаламынан туған соңғы еңбектер осы жылдан кейін кездеспейді. Туған жері – Парсы елінің Истахр қаласы (қазіргі Иранның оңтүстігіндегі Фарс провинциясында). Оның «әл-Истахри» деген есімі осы қаланың атына байланысты берілген. Шамамен 951–957 жылдар аралығында өмірден озған деген аңыз бар. Нақты айтқанда Хижра жыл санауы бойынша 346 жыл, бұл біздің заманымыздың 957 жылына сәйкес келеді (Bosworth, Clifford Edmund, 1989). Ол да өмірінің көп бөлігін саяхатпен өткізіп, ислам әлемінің картасын жасауға арнаған деседі. Анығы Әбу Ысқақ әл-Истахридің жасы да, білім-тәжірибесі де Ибн Хаукалдан үлкен болған. Сондықтан ол екеуі арасындағы қарым-қатынасты біз өз тарапымыздан «ұстаз-шәкірт» немесе «жақсы достық» қарым-қатынас деп бағалай аламыз.

Ғалымның жастық шағы Нисибин, Мосул және Бағдат сияқты сол дәуірдің ірі мәдени әрі сауда орталықтарында өтті. Бұл кезеңде ол сауда-саттықпен айналысып, әртүрлі елдерден келген саудагерлермен, керуен басшыларымен тығыз қарым-қатыната болды. Осындай ортада жүріп, саяхатшылардың әңгімелерін тындап, география мен елтануға қатысты жазба деректерді зерделей жүріп, алыс аймақтар мен мемлекеттер туралы мол мағлұматқа ие болды (Великий

путешественник..., 2024; De Goeje, 2019; және т.б.). Алғашқы сапарларының бірінен Бағдатқа оралған ол ойламаған жерден 951 жылы ортағасырлық араб картографиясы мен географиясының ең көрнекті өкілдерінің бірі – Ибрахим бин Мұхаммед әл-Истахримен кездеседі (Гизбулаев, 2022). Бұл кездесу оның өмірінің ғылыми бағытқа бұрылуына зор серпін берді. Әл-Истахримен танысып, бірлесе жұмыс істеуі Ибн Хаукалдың ғылым жолындағы шұғылалы кезеңінің басталуы болды. Сондықтан Ибн Хаукалдың еңбектерінде тек қана бір ғалымның емес, бірнеше буын ғалымдар еңбегінің жиынтығы сақталған деп айтуға болады.

Ибн Хаукалдың географиялық-картографиялық мұрасы мазмұны мен қамту ауқымы жағынан аса бай болып табылады. Оның еңбектерінің ішінде қазіргі Қазақстан аумағына тікелей қатысты деректер ерекше орын алады. Атап айтқанда, ғалымның Каспий теңізі маңы мен Еділ өзені бойына жасаған сапарлары барысында қалдырған жазбалары мен карталары құнды тарихи дереккөз ретінде бағаланады. Бұл еңбектерде бүгінгі Орталық Азияның бірқатар өңірлері мен қалалары, сондай-ақ сол кезеңдегі Русь жерінің Еділ бойындағы бұлғарлармен, хазарлармен және басқа да халықтармен саяси, экономикалық және мәдени байланыстары жөнінде маңызды мәліметтер кездеседі. Саяхатшы, географ, зерттеуші әрі тарихшы ретінде ислам географиясының дамуына елеулі үлес қосқан Ибн Хаукалдың еңбектері ортағасырлық Еуразия кеңістігінің географиялық, этникалық және экономикалық тарихын зерттеуде бүгінгі күнге дейін өзектілігін сақтап келеді. Ибн Хаукал болды 966 жылы өзінің ең танымал еңбегі «Сурат әл-Ард» («Жердің бейнесі» немесе «Жердің суреті») атты кітабын жазып аяқтады. Ал 977 жылы бұл еңбекті толықтырып, кеңейтілген нұсқасын, яғни екінші бөлімін жариялады. Аталған шығарма автордың өз көзімен көріп, тікелей бақылау арқылы жинақтаған деректеріне, сондай-ақ отыз жылға жуық уақытқа созылған саяхаттарының нәтижесінде түзілген сапар жазбаларына негізделді. Осы тұрғыдан алғанда, «Сурат әл-ард» тек теориялық географиялық еңбек қана емес, эмпирикалық байқауларға сүйенген ғылыми зерттеу ретінде құнды деп бағалауға болады.

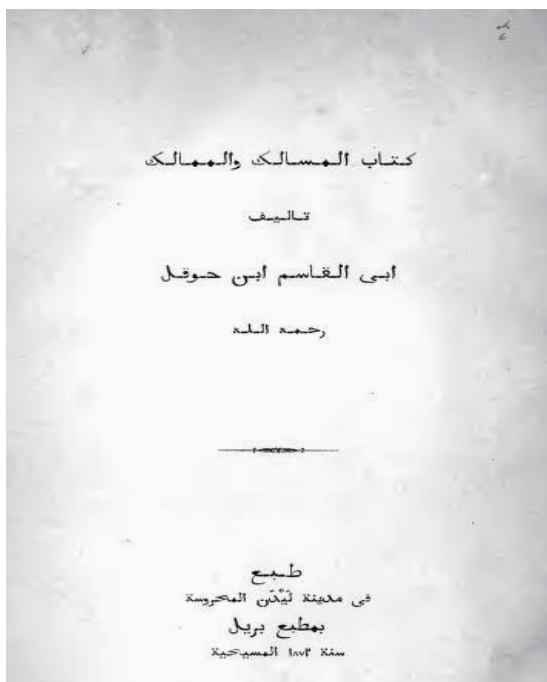
Құрылымдық жағынан алғанда, екі негізгі бөлімнен тұратын бұл еңбек мазмұны мен қамту ауқымы жағынан мұсылман елдері туралы энциклопедиялық сипаттағы іргелі туындыға айналды. Оның бірінші бөлімі ислам әлемінің батыс аймағын жүйелі түрде сипаттауға арналған. Атап айтқанда, мұнда Араб түбегі, Парсы шығанағы аймағы, Солтүстік Африка өңірі және Иберия түбегіндегі мұсылман елдері кеңінен қарастырылады. Әрбір аймаққа сол өңірдің табиғи-географиялық ерекшеліктерін, саяси-әкімшілік құрылымын, экономикалық әлеуетін және мәдени болмысын ашып көрсететін егжей-тегжейлі сипаттамалармен қатар, арнайы әзірленген карталар қоса берілген. Бұл ерекшелік еңбектің ғылыми құндылығын арттырып, оны ортағасырлық ислам географиясының ең кемел туындыларының қатарына қосты.

Еңбектің екінші бөлімі ислам әлемінің шығыс бөлігіндегі мұсылман елдерін жүйелі түрде сипаттауға арналған. Атап айтқанда, онда Иран, Әзірбайжан, Хорасан, Каспий маңы және Батыс Түркістан өңірі жан-жақты қарастырылады. Автор бұл аймақтардың табиғи-географиялық ерекшеліктерін, саяси-әкімшілік құрылымын және экономикалық әлеуетін ғана емес, сонымен қатар олардың этникалық құрамын, тарихи дамуын және аймақаралық байланыстарын да кеңінен қамтып қарастырған. Мәселен, оғыздар, қарлұқтар, кимақтар, қырғыздар, тоғыз-оғыздар мен хазарлар туралы құнды тарихи-этнографиялық мәліметтер берілген. Олардың қоныстанған аумақтары, көші-қон бағыттары, сондай-ақ Ұлы Жібек жолының негізгі тармақтары мен өзге де халықаралық сауда жолдары егжей-тегжейлі көрсетіледі. Сонымен бірге, Исфиджаб, Тараз, Сауран, Суткент, Фараб, Кедер, Шаухар сияқты маңызды қалаларға, сондай-ақ Каспий мен Арал теңіздеріне, Итиль (Еділ) мен Сырдария өзендеріне қатысты нақты географиялық сипаттамалар ұсынылады. Бұл деректер Орталық Азия мен оған іргелес аймақтардың ортағасырлық географиясын зерттеуде аса маңызды болып табылады.

Ибн Хаукалдың бұл мақалада қарастырылып отырған еңбегі Нидерланд Корольдігінің Лейден қаласында 1873 жылы жарық көрген. Осы кітаптың мұқабасы мен оның авторы туралы жазба төмендегі суретте (сурет-1) бейнеленген.

1-сурет

Ибн Хаукалдың жетекші авторлығында жарық көрген «Жолдар мен патшалықтар кітабы» (De Goeje, 2019)

والممالك المسالك كتاب
تأليف
حوقل ابن القاسم ابي
الله رحمه
طبع
المحروسة ليدن مدينة في
بريل بمطبع
المسيحية سنة 1873

«Жолдар мен патшалықтар кітабы»

Автор: Әбу Қасым Ибн Хаукал

(Алла оған рақымын берсін).

Басылым: Лейден қаласы, Брилл баспасы, 1873 жыл
(христиандар жыл санауы бойынша).

Кітаптың осы қалада жарық көруінің өзіндік себебі бар. Бұл қалада Еуропаның ең көне әрі жетекші ғылыми орталықтарының бірі – Лейден университеті (1575 ж. құрылған) орналасқан. Университетте шығыстану, арабтану, исламтану салалары сонау ерте дәуірден дамығандықтан әлемдік деңгейде Шығыс қолжазбаларының араб, парсы, түрік тілдеріндегі сирек қорлары жинақталған. Осы себепті Лейден ХІХ–ХХ ғасырларда еуропалық шығыстану ғылымының ірі орталығына айналды. Жоғарыда атап өткен И.Ю. Крачковский бастаған көптеген арабтанушы ғалымдар Лейден кітапханасы мен архивінде тұрақты түрде жұмыс істеген. Бұны айтып отырғанымыз – біздің отандық зерттеушілер үшін арнайы құлақтандыру сипатындағы ақпарат беру болып саналады.

Ибн Хаукал мұрасының көпқырлылығы мен оның ортағасырлық картаграфиядағы күрделі рөлі бір ғылыми мақала шеңберінде толық қамтылуына мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты, біз автордың «Жолдар мен патшалықтар» еңбегіндегі барлық деректерді талдауды мақсат етпей, тек Орталық Азия аймағының кеңістіктік құрылымын сипаттайтын жекелеген аспектілермен шектелеміз. Бұл тәсіл өңірлік тарихи географияның өзекті мәселелерін нақтырақ зерделеуге

мүмкіндік береді. Мысалы оның дүниежүзі картасына назар салайық (сурет-2). Дүниежүзілік карта (солтүстік төменде, ал оңтүстік жоғарыда орналасқан).

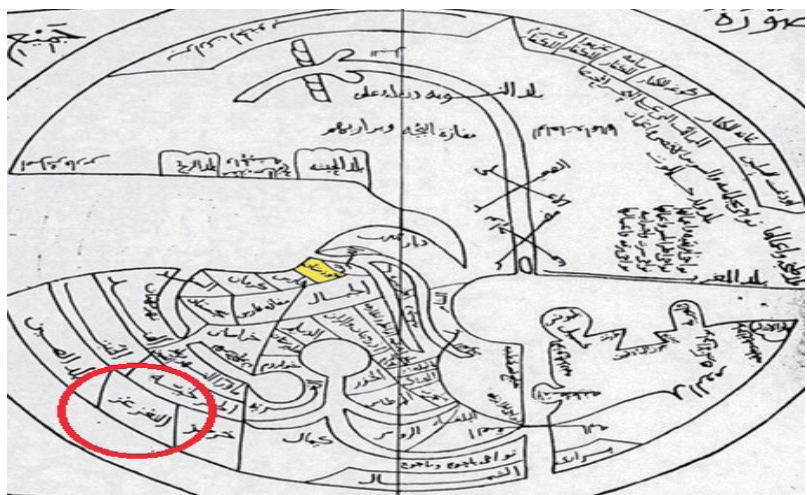
Картаны жақсы түсінуі үшін оның ағылшын тіліндегі нұсқасында қоса беріп отырмыз. Ағылшын тіліндегі нұсқасы негізінде араб тіліндегі картадағы жер атауларын салыстыра тауып алуға болады. Мәселен, араб тіліндегі қызыл мен сары мен боялған тұстарын ағылшын тіліндегі нұсқаға қарап, олардың «Тоғыз оғыз» және «Хузестан» деген елді-мекендер екенін түсінеміз. Осындағы Хузестан жері бүгінгі таңда Иранның оңтүстік-батыс аймағының экономикасының «локомотиві» болып табылатын маңызды өңірі. Онда мұнай, газ өндіру, өңдеу, химия, металлургия, азық-түлік, тоқыма, былғары, кеме жасау, энергетика, көлік, сауда, ауыл шаруашылығының сан түрі өркендеген. Демек тарихта суы мол, жері құнарлы болған аймақ. Сол үшін де картадан орын алып отыр. Бұл картадан өзімізге таныс біраз аймақтарды көруге болады. Мәселен, Мауераннахр, Хорасан, Қарлұқ, Қырғыз, Қимақ және тағы басқа да ежелгі түрік мемлекеттерінің қоныстары. Сондай-ақ Русь жерінде анық көруге болады. Оның айналасында Бұл-

ғар, Печенек, Хазар және Буртас елдерін көреміз. Осының ішінде Русьқа ең жақын тұрғаны – Буртас елі. Бұл ел туралы ортағасырлық

араб тарихшылары мен саяхатшыларының еңбектері бар. Сол негізде бұл халық туралы нақты мәліметке ие бола аламыз.

2-сурет

Дүниежүзілік карта (өуелгі араб тіліндегі нұсқа) (De Goeje, 2019)

Ибн Хаукалдың ғылым жолына түсуіне әсер еткен Әбу Ысқақ әл-Истахри (IX–X ғ.) «Балхи мектебінің» негізін қалаушылардың бірі болатын¹. Әбу Ысқақ әл-Истахридің басты еңбегі «Китаб әл-Мәсәлик уә-л-Мәмәлик» («Жолдар мен Патшалықтар кітабы») болып табылады. Кітаптың басты картографиялық құндылығы – 21 картадан тұратын жиынтық. Оның ішінде бір әлем картасы қамтылған. И.Ю. Крачковский (1883–1951) «Арабская географическая литература» атты еңбегінде Ибн Хаукалдан мынадай сөздерді келтіреді: «Әбу Исхак әл-Фариси (Истахри) Үндістан картасын сызғанда қате жіберді, бірақ Парсы картасын керемет салды. Мен бұған дейін Әзірбайжан картасын бейнелегенмін, ол бұл картаны мақұлдады және әл-Джазираны да жақсы деп бағалады. Бірақ ол бейнелеген Египет дұрыс емес болып шықты, оның үстіне Мағриб карталарында да қателік көп болды. Ол менен кітаптағы қателескен жерлерін түзетуімді сұрады, мен оның авторлығындағы бірнеше жұмысын түзеттім, бірақ содан кейін бұл кітапты бөлек құрастыруды, оны қайта қарап, карталарды қосып, толықтырып тисті түсіндірме жазуды ұйғардым» (Крачковский, 2004). Осы

сөздерден Ибн Хаукалдың Әбу Ысқақ әл-Истахри карталарын реттеп, толықтырғанын түсінуге болады.

Осы тұста мына бір маңызды ғылыми мәселеге тоқталып өткен орынды деп білеміз. Ол – әртүрлі кезеңдерде өмір сүрген екі ғалым еңбектерінің атауының бірдей болып келуі, яғни олардың Китаб әл-Мәсәлик уә-л-Мәмәлик деген ортақ атаумен белгілі болуы. Сонда «олар бір тақырыпты (мазмұны жағынан бірдей) еңбектер жазды ма, әлде кейінгісі алдыңғысының еңбегін пайдаланып кеткен бе?» деген күмәнді сұрақ туындауы мүмкін. Алайда бұл құбылысты жеке-леген авторлық ұқсастық немесе плагиат тұрғысынан емес, сол заманға тән ғылыми-теориялық және әдіснамалық дәстүрлер аясында қарастырған жөн. Нақтырақ айтқанда, сол дәуірдегі ғылыми ортада «Китаб әл-Мәсәлик уә-л-Мәмәлик» атауы белгілі бір жеке еңбектің ғана емес, тұтас бір ғылыми бағыттың, зерттеу саласының ортақ атауы ретінде орныққан атау. Басқаша айтқанда, бұл атау ортағасырлық ислам ғылым жүйесіндегі география-елтану жанрын білдірді. Түсінікті болу үшін қазіргі ғылыми көзқараспен салыстыра қарасақ, «Китаб әл-Мәсәлик уә-л-Мәмәлик» атауы «Дүниежүзі географиясы», «Елтану» немесе «Географиялық атлас» секілді стандартталған жанрлық сипаттағы атаулармен мәнделес. Аталмыш ғылыми дәстүр аясында Ибн

¹ Балхи мектебі – X ғасырда ислам картографиясында төңкеріс жасаған, география ғылымының ерекше бағытын қалыптастырған мектеп. – авт.

Хордадбек, әл-Балхи, әл-Истахри және Ибн Хаукал секілді көрнекті ғалымдар өз еңбектерін дәл осы атаумен немесе осы бағытта жазған. Олардың әрқайсысы бір ғылыми парадигмаға сүйене отырып, өз дәуірінің саяси, экономикалық және географиялық болмысын сипаттауға ұмтылған болатын.

Қорыта айтқанда, «Китаб әл-Мәсәлик уә-л-Мәмәлик» жанры – ортағасырлық ислам әлеміндегі мемлекеттік басқару жүйесі мен халықаралық сауда қатынастарының практикалық қажеттіліктерінен туындаған, жол қатынасы, әкімшілік бөлініс, сауда бағыттары мен елдердің сипаттамасын қамтыған ғылыми-анықтамалық сала болды. Бұл еңбектер сол дәуірдегі билік өкілдері мен саудагерлер үшін ғана емес, кейінгі ұрпақ зерттеушілері үшін де аса құнды дереккөз қызметін атқарып келеді.

Тарихи деректерде және Ибн Хаукалдың географиялық сипаттамаларында Итил деп аталатын өзен ол – Еділ (Волга) өзенінің ортағасырлық атауы. Картада ол Каспий теңізіне солтүстіктен құятын негізгі су жолы ретінде көрсетілген. Сонымен бірге оның еңбегінде Итил – Хазар қағанатының астанасы болған ірі қала екені айтылады. Өзен екі бөліктен тұрған: батыс бөлігі (патша сарайы орналасқан) «Итил» деп, ал шығыс бөлігі «Хазаран» деп аталған. Қазіргі таңда бұл – Ресейдің Астрахань облысының аумағы. Біздің ойымызша, Итил аталуында орыс тілінің әсері болуы мүмкін. Өйткені сөздің оқылуы біздің тіліміздің үндестік ерекшелігіне сай келмейді. Ол әсілінде «Еділ» деген таза түркілік топонимнен шыққан сөз болуы мүмкін. Ол туралы Ә. Қоңыратбаев, Т. Жанұзақовтардың пікірінше, «Еділ» сөзінің түбірі көне түркі тіліндегі «еділ/етел/ітіл» формаларынан бастау алған, ал мағынасы көне түркі тіліндегі «үлкен өзен» не-

месе «кең жайылған су» деген ұғымды білдірген. Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде бұл өзен «Етіл» деп көрсетілген. Қашқари оны «қыпшақ даласындағы өзен» деп сипаттаған.

Ибн Хаукал, Русьтар хазарлар және Руммен (Византия) үнемі сауда жасап отырған. Ал ішкі бұлғарлар саналатын христиандар мен мұсылмандар дәл осы біздің заманымызда Русь халқының (кесірінен) бұлғарлардан да, бұртастардан да, хазарлардан да ештеңе қалмады, тек олардың бытырап кеткен азғантай бөлігі ғана қалды, русь халқы тіпті олардың соңынан қуғын салды. Қашқандардың мақсаты мен үміті өз аймақтарына жақын маңда қалу болды. Маған жеткен мәлімет бойынша, олардың көпшілігі Ширваншах әміршісі Мұхаммед ибн Ахмад әл-Азидің (981–991 жылдары билік құрған) қолдауымен Итил мен Хазаранға оралды. Ол оларға (босқындарға) өз жауынгерлерімен және адамдарымен көмектесті, ал олар өздеріне тұруға берілетін жер телімі үшін бағынышты болуға келісіп, шарт жасасуды өтінді. Бұл мәтінен X ғасырдың соңында рустардың шапқыншылығынан кейін қаланың қатты қирап, халқының тоз-тоз болып кеткенін түсінеміз. Соның салдарынан археологтар оның нақты орнын ұзақ уақыт іздеп, соңғы жылдары Астрахань маңындағы «Самосделка» қалашығын Итильдің қалдығы болуы мүмкін» деп болжап отыр.

Ибн Хаукалдың бұл мәліметі, Зар заман ақындарының бірі де бір егейі саналатын Мұрат Мөңкеұлы «Еділді тартып алғаны, етекке қолды салғаны» деп төгілетін «Үш қиян» жырының басы олар өмір сүрген XIX ғасырда емес, X ғасырдан басталып кеткенін айқындайды. Ал енді Ибн Хаукалдың Каспий теңізіне байланысты зерттеулерін қарастырып көрейік:

میرغو مزاراوخو ناجرچ نیبی تلا قزاقملا ضعبو ناجرچو ناتسربطو ملیدلا ضعبو میقرشد نأف رزخلا رحب اماو رزخلا رحب
 لکاذی نادامو ملیدلاو لیجلا میبونجو میوک مایس قیحانب قیزغلا قزاقم میلامشو قیزغلا قزاقم ضعبو رزخلا دلابو ریرسلا دودحو نارلا
 سورلا رهند نم میلا لخدید اما لا طلاتخلااو قداملا بئش لء ضرلا ماجو لء ی تلا راحبلا نم عی شبل لاصتا له سید رحبلا اذهو
 طیحمل رحبلا ی لا تخینیطسقا ضرا نم جراخلا ی لا نم ی ضفت قیعبشبل ل صتم و هو ل تاپ فور عملما

Араб тіліндегі қолжазбаның аудармасы былай: Хазар теңізіне келсек, ол шығыс жағынан Дайламның кейбір жерлері мен Табаристан, Журжан мен Хорезмнің арасындағы өзге де аймақтармен шектеседі. Батыс жағынан Ран, Серир шекаралары және Хазар елі және ғұздардың (оғыздардың) шекаралас жерлерінің бір бөлігі-

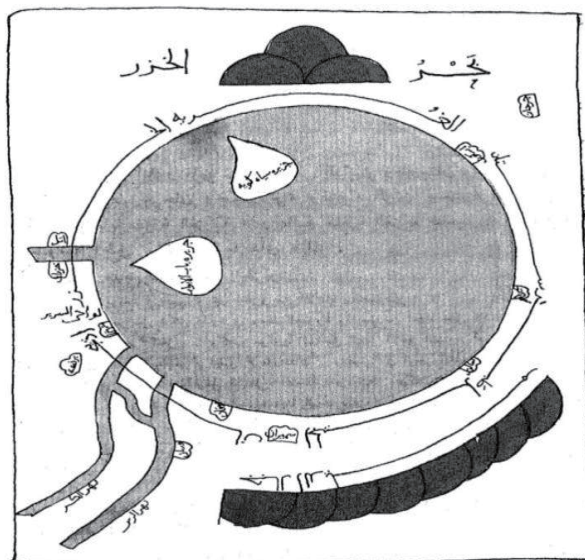
мен шектеседі. Солтүстігінде түріктердың даласымен жалғасады. Ал оңтүстігінде ал Казвин аймағы – Әзірбайжан мен Дайлам жағындағы соған жақын жерлер шекараласады. Бұл теңіз осылайша толық қоршалған, әрі бетіндегі басқа теңіздердің ешқайсысымен байланыспайды. Ол тұйық теңіз болып табылады, толысу мен қай-

ту (тасу-қайту) құбылысы жоқ. Оған тек Итиль (Еділ) деп аталатын өзен құяды. Ол Константинополь жерінен сыртқа шығатын тармақ арқылы Мұхит теңізіне шығатын жолмен (Жерорта теңізіне) баратын су жолымен жалғасқан. Егер

бір адам осы теңізді айналып шыққысы келсе, ол өзендер мен бөгеттерге, өткелдерге тап болады да соңында әу бастағы жеріне қайта оралар еді. Бұл теңіз тұзды теңіз болып саналады (сурет-3).

3-сурет

Хазар теңізінің картасы (De Goeje, 2019)

Ал енді Хазар теңізі туралы Ибн Хаукалдың жазбасынан үзінді келтірейік (4-сурет): «...Онда (Хазар теңізінде) Құлзым (Қызыл) теңізі мен басқа теңіздердегідей толысу да, қайту да болмайды. Оның түбі қараңғы, өйткені түбі лайлы әрі батпақты болып келеді. Парсы теңізінің түбі ақ тасты болғандықтан суы мөлдір келеді, ал бұл теңізде (Хазарда) олай емес. Бұл теңізден балықтан басқа ештеңе шықпайды. Ол мұсылман жерлерінен Хазар еліне қарай созылып жатыр және ол Ран, әл-Джил (Гилян), Табаристан және Джурджан аралығында орналасқан. Онда (теңізде) басқа теңіздердегідей адамдар тұратын аралдар жоқ. Тек біреуі ғана бар, ол – Сиях-Кух (Қаратау) аралы. Ол жерде тұщы су, ағаштар мен аңқұстар бар. Онда ислам дәуірінде ешкім қоныстанбаған еді. Оған жақын жерде Баб әл-Абуабқа (Дербент) тиесілі тағы бір арал бар, ол жерде марена (боюу тамыры) өседі. Оны Бердаа маңынан

келген адамдар жинап алып кетеді. Абаскуннан Хазар жағына қарай оң жақ жағалаумен жүргенде, елу фарсах жердегі Дехистан деп аталатын жерден басқа ешбір ауыл не қала кездеспейді. Бұл жерде кемелер дауыл кезінде паналайтын ыңғайлы айлақ бар. Ол жерде аңшылықпен айналысатын көптеген адамдар тұрады. Мен ол жерде Сиях-Кухтан келген оғыз (түркі) тайпаларынан басқа ешкім тұрақты тұрмайтынын білемін. Олар өз араларындағы жанжалдан кейін бөлініп шығып, осы жерді мекен еткен. Онда жайылымдар мен тұщы су көздері бар. Егер Абаскуннан сол жақ жағалаумен Хазарға қарай жүрсең, Баб әл-Абуаб пен Хазар арасындағы шағын аймақтардан басқа ешбір елді мекен жоқ. Абаскуннан шыққанда Джурджан, Табаристан, Дайлам және әл-Джил шекараларымен өтіп, Ран шекарасына кіресің. Одан әрі Мукан арқылы Баб әл-Абуабқа жетесің...» (De Goeje, 2019).

4-сурет

Хазар теңізі туралы Ибн Хаукалдың жазбасынан үзінді (De Goeje, 2019)

۲۷۷

ولا مد له ولا جزر مظلم قعره بخلاف بحر القلزم وغيره لان قعره طين آجن
 آسنه وبحر فارس يتبين في *كثير من بقاعه ارضه لصفو ما تحته من
 الحجارة البيض ولا يرتفع من هذا البحر شيء سوى السموك وبركب فيه
 للتجارة من اراضى المسلمين الى ارض الخزر وهو فيما بين الران والكيل
 وطبرستان وجرجان، وليس فيه جزيرة مسكونة فيها عمارة كما في غيره جزائر
 فيها سكان ومياه ومدن وألدى فيه من الجزائر فيها اشجار ومياه ولم يسكنها
 في الاسلام احد منها جزيرة سياه كويه^د وهى كبيرة بها عيون وانهار واشجار
 وغياض ودواب وحش^ه، واليهما جزيرة حدو الكر *تعرف بجزيرة الباب وهى
 كبيرة ايضاً فيها غياض واشجار ومياه ويرتفع منها القوة ويخرج اليها من
 نواحي بردعة منتجع القوة وطالبوها ويحمل اليها دواب من نواحي بردعة¹⁰
 وسائر المواضع القريبة اليها فتسرح فيها لتسمن^{هـ}

ومن آبسكون الى الخزر عن اليمين على شط البحر لا قرية ولا مدينة
 سوى موضع من آبسكون على خمسين فرسخاً يسمى دهستان كالقرية فيها
 قوم قلّة وثى ماتهم غور وماء البحر بهذه الناحية قصير القعر وهى دخلة فى
 البحر فيرسون فيها السفن فى هيجان البحر ويقصد هذا البحر¹⁵ خلف
 عظيم من النواحي فيقيمون به للصيد ولا اعلم غيره مكاناً يقيم به احد الا
 سياه كويه فانه تقيم به طائفة من الاتراك وهم قريبو العهد بالمقام به لاختلاف
 وقع بين الغزاة وبينهم فانقطعوا عنهم واتخذوه داراً ومأوى وفيه مرعى ولهم
 عيون وهذا المكان عن يمين هذا البحر من آبسكون¹⁶ ومن آبسكون
 على اليسار الى الخزر عمارة متصلة الا شيئاً يسيراً بين باب الابواب والخزر²⁰
 وذلك انك اذا اخذت من آبسكون على حدود جرجان وطبرستان والديلم
 والكيل تدخل فى حدود الران واذا جرت موقان الى ناحية باب الابواب
 على مسيرة يومين من بلاد شروان شاه وعمله ثم الى ناحية سمندر اربعة

سياه كويه P. ut vulgo. التجار. P. et I. اكثر. P. أسف. L. *
 Cum nostro facit Edrisi. وحسن. L. * Ex P. addidi. Nomen autem
 exstat in mappis. Cf. supra p. ۲۴۹, 8, ubi videtur legendum (vid. ann. ۵) جزيرة
 وجزيرة I. الموضع. I. * L. اذ; vid. ad I., p. ۲۱۹. Conjectura
 supplevi.

Осы ғылыми жазбадағы негізгі географиялық атауларға түсініктеме берер болсақ: Ран (Ar-Ran) – Қазіргі Әзірбайжан аумағындағы тарихи Арран аймағы; Әл-Джил (Al-Jil) – Қазіргі Иранның Гилян провинциясы; Табаристан (Tabaristan) – қазіргі Иранның Мазандаран провинциясы; Джурджан (Jurjan) – Каспийдің оңтүстік-шығысындағы тарихи аймақ, қазіргі Иранның Горган қаласы маңы; Абаскун (Abaskun) – Орта ғасырлардағы Каспийдің оңтүстік жағалауындағы ең ірі портты қала (қазір су астында қалған деп есептеледі); Сиях-Кух (Siyah-Kuh) – Парсы тілінен аударғанда «Қара тау», қазіргі Маң-

ғыстау түбегімен немесе соған жақын аралдар болуы мүмкін; Баб әл-Абуаб – қазіргі Дағыстандағы Дербент қаласы. Осы географиялық аймақтардың немесе қалалардың қазіргі атауымен салыстыратын болсақ, Каспий теңізінің шекарасын батысындағы Дербент қаласынан бастап, оңтүстікке қарай Әзірбайжанның тарихи Арран аймағы (Кура өзенінің орта ағысы мен Аракс өзенінің орта және төменгі ағысының солтүстігіндегі жазық алқап). Бүгінгі күнде Гянджа, Мингечивир және Барда қалалары қоршаған және олардың айналасындағы аумақтан оңтүстіктегі Иранның Гилян, Мазандаран және

Горган қалаларымен қоршалған Каспий теңізінің оңтүстік және оңтүстік-шығыс бөлімін және одан шығысқа қарай Қазақстанның Маңғыстау түбегіне дейінгі тұтас Каспий теңізінің аумағын көрсетеді. Одан ары түріктер мекені деп тұжырымдаған. Осылайша Каспий теңізінің солтүстігінен бастап батысы, оңтүстік-батысы және шығысына дейінгі алқабын қазіргі географиялық тұрғыда дұрыс шамалай білген.

Ибн Хаукал халифаттың біртұтас мемлекет ретінде ыдырап, аймақтық державалардың күшейген кезеңінде ғұмыр кешті. Алайда, оның кезеңі ислам өркениетінің дәурендеп тұрған кезі деп айтуға болады. Соның нәтижесінде ол кептеген елдерді аралап, өзінің саяхатын жасай алды. Мәселен, Ибн Хаукал 363/973 жылы Сицилия аралына барған, ол кезде бұл арал Фатимид халифатының провинциясы болған². Саяхатшы аралдың географиясы мен рельефіне ғана қызықпаған, сонымен қатар оның тұрғындарын және олардың дәстүрлерін сипаттауға тырысқан. Сол тұрғыда ол сицилиялықтарды және олардың діни әдет-ғұрыптарын сынаған. Ол былай деп жазды: «Олардың бекіністерінде, шөлейт жерлерінде және ауылдарында тұратын көпшілік тұрғындары – «муша‘мидун». Олар мұсылман ерлердің христиан әйелдерімен некелерінен туғандар. Мұндай некеден туған ұл балалар әкесіне «муша‘мидун» деп тіркеледі (аралас некеден туған ұл балалар), ал қыздар аналарымен бірге христиан әйелдерге айналады. Олар намаз оқымайды, тазалық рәсімдерін орындамайды, садақа бермейді және қажылыққа бармайды. Кейбіреулері Рамазан айында ораза ұстайды, сол кезде «**жыныстық ластанудан (төсек қатынасынан)**» кейін жуынуды орындайды (Jäckh, 2020). Осы сынаудың өзінен автордың мұсылман мәдениеті мен шариғаттан білімі бар азамат екенін көрсетеді. Сондықтан мұсылмандық өнеге мен тәрбие оның еңбектерін көрініс тауып отырды. Бұдан бөлек, сол дәуірдегі араб Балхи мектебінің картографиялық үлгісі – геометриялық дәлдіктен гөрі, схемалық бейнелеуге басымдылық беретінін ескерсек, өз картасында теңізді дөңгелек немесе сопақша, төртбұрышты етіп бейнелеуі, өзендерді түзу немесе қатаң сызықтармен көрсетуі, ал өзеннің теңіз ішіне ендей кіруін бейнелеу арқылы нысанның «күйылу

нүктесін» ерекшелеп көрсетудің стильдік тәсілі болуы да мүмкін.

Ол кезеңдегі картографтардың көбі Арал теңізін жеке су айдыны ретінде емес, Каспийдің бір шығанағы немесе соған өте жақын жатқан «көл» деп есептеген. Ортадағы сызық өзендердің Каспийге жету жолындағы ортақ сағасын немесе екі өзен ағып келіп қосылатын ортақ дельталық аймақты бейнелеуі мүмкін. Тіпті Арал теңізінің символикалық шекарасы деп атауға да келеді.

Қорытынды

Тарихи карталар – тарих пен географияны тоғыстырған маңызды әрі сенімді дереккөз ғана емес, уақыт пен кеңістікті зерттеу мен түсіндірудің негізгі құралдарының бірі. Ол халықтар мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Тарихта христиан дүниесінің өзіндік картографиялық дәстүрі қалыптасқандай, ислам әлемінде де ерекше қолтаңбасы бар картография дамыды. Бұл, әсіресе, ортағасырлық мұсылман қоғамының географиялық кеңістікті қабылдауы мен дүниетанымын айқындайтын маңызды құбылыс ретінде көрініс тапты. Аталған карталар арқылы қазіргі зерттеушілер тарихи дәуірлердің географиялық жағдайын, саяси құрылымын, шаруашылығын және мәдениетін кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік алады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ортағасырлық ислам картографиясының «алтын діңгегі» саналатын Балхи мектебінің қалыптасуы және оның көрнекті өкілі Ибн Хаукалдың географиялық мұрасы ерекше маңызға ие. Бұл ғылыми дәстүрдің бастауында Әбу Қасым Мұхаммед ибн Хурдадбех пен Қадама ибн Жафар әл-Катибтың еңбектері тұр. Аталған бағыт Әбу Зайд әл-Балхи мен Әбу Ысқақ әл-Истахридің еңбектерінде дамытылып, кейін Ибн Хаукал шығармашылығында жалғасын тапты. Осылайша, Ибн Хаукал еңбектерінде бірнеше буын ғалымдарының ғылыми сабақтастығы көрініс табады.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» (BR24993132) тақырыбындағы бағдарламалық нысаналы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

² 909–1171 жж. өмір сүрген орта ғасырлардағы Солтүстік Африка, Мысыр және Таяу Шығыс аймағында билік жүргізген қуатты шииттік мемлекет. Мемлекет аты Мұхаммед пайғамбардың қызы Фатима есімімен байланысты аталған. – *авт.*

Авторлардың үлесі:

Қастер Сарқытқан – концептуализация, бастапқы қолжазбаны жазу, деректерді жинау және өңдеу, кестелер, графиктер мен визуалды материалдарды дайындау. Үлес пайызы: 40%.

Дүкен Мәсімханұлы – концептуализация,

қолжазбаны редакциялау және қайта қарау, ғылыми жетекшілік және зерттеуді үйлестіру. Үлес пайызы: 40%.

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова – техникалық бөліктер мен зерттеудің жалпы бағытын айқындау. Үлес пайызы: 20%.

Әдебиеттер

- Ахметзянов М.О. (2026). О некоторых письменных источниках по исторической географии Среднего Поволжья XI–XIII вв. – <http://tashlar.narod.ru/text/ahmetzanov-yuvari.htm>
- Бартольд, В. В. (1929). Очерк истории Туркменского народа. – Б.м. – С. 3–73.
- Демин В.Н. (2000). Загадки Урала и Сибири (от библейских времен до Екатерины Великой). – М.: Вече. – 544 с.
- Жуков Е.М. (1967). Новгород // Советская историческая энциклопедия. – Т. 10. – Стб. 264.
- Заходер Б.Н. (1962). Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. – М.: Издательство восточной литературы. – 280 с.
- Крачковский И.Ю. (2004). Арабская географическая литература. – М.: Восточная литература. – 919 с.
- Қозыбаев М., Байпақов К., Алдажұманов К., Қошанов А. (2010). Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). – Алматы: Атамұра, 2002. – Т. 1. – 765 с.
- Мокотина Д.В. (2008). Арса: Место на карте // Вестник Томского государственного университета. История. – № 2. – С. 5–17.
- Гизбулаев М.А. Арабские географы X в. ал-Истахри и Ибн Хаукаль о Кабк. Историография и источниковедение // Письменные памятники Востока. – 2022. – Т. 19. – № 4. – Вып. 51. – С. 93–105.
- Великий путешественник Ибн Хаукаль (2026). – <https://islam-today.ru/istoria/licnosti//19 апреля-2024>.
- Badri M. (2013). Abu Zayd al-Balkhi's Sustenance of the Soul: The Cognitive Behavior Therapy of a Ninth Century // Physician. International Institute of Islamic Thought (IIIT).
- Bosworth C.E. (1989). al-Masālik wa'l-Mamālik. In The Encyclopedia of Islam. – Vol. 6. – P. 639–640.
- Brauer R.W. (1992). Geography in the Medieval Muslim world: Seeking a basis for comparison of the development of the natural sciences in different cultures // Comparative Civilizations Review. – 26. – P. 1–110.
- De Goeje, M. J. (2019). Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik by Ibn Hawqal. Archive.org. – <http://archive.org/details/KitabAlMasalekWaAlMamalek.IbnHawkal>
- Jäckh, T. (2020) Ibn Ḥawqal on Christian-Muslim Marriages in Sicily // Transmediterranean History, 2 (1). – <https://doi.org/10.18148/tmh/2020.2.1.28>

References

- Akhmetzyanov M.O. (2026). O nekotorykh pis'mennykh istochnikakh po istoricheskoy geografii Srednego Povolzh'ya XI–XIII vv. [On some written sources on the historical geography of the Middle Volga region of the 11th – 13th centuries]– <http://tashlar.narod.ru/text/ahmetzanov-yuvari.htm>
- Bartold, V. V. (1929). Oчерк istorii Turkmenskogo naroda [An essay on the history of the Turkmen people]. – B.m. – S. 3–73.
- Demin V.N. (2000). Zagadki Urala i Sibiri (ot biblejskikh vremen do Ekateriny Velikoj) [Riddles of the Urals and Siberia (from biblical times to Catherine the Great)]. – M.: Veche. – 544 s.
- Zhukov E.M. (1967). Novgorod [Novgorod] // Sovetskaya istoricheskaya ehntsiklopediya. – T. 10. – Stb. 264.
- Zakhoder B.N. (1962). Kaspijskij svod svedenij o Vostochnoj Evrope. Gorgan i Povolzh'e v IX–X vv. [Caspian Collection of Information on Eastern Europe. Gorgan and the Volga Region in the 9th–10th Centuries]. – M.: Izdatelstvo vostochnoj literatury. – 280 s.
- Krachkovskij I.Yu. (2004). Arabskaya geograficheskaya literature [Arabic geographical literature]. – M.: Vostochnaya literatura. – 919 s.
- Kozybaev M., Bajpakov K., Aldazhumanov K., Koshanov A. (2010). Kazakstan tarikhy (kone zamannan buginge dejin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. – Almaty: Atamura, 2002. – T. 1. – 765 s.
- Mokotina D.V. (2008). Arsa: Mesto na karte [Arsa: Place on the map] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija. – № 2. – S. 5–17.
- Gizbulaev M.A. Arabskie geografyy X v. al-Istakhri i Ibn KHaukal' o Kabk. Istoriografiya i istochnikovedenie [Arab Geography of the 10th Century: Al-Istakhri and Ibn Khawqal on Kabk. Historiography and Source Studies] // Pis'mennyye pamyatniki Vostoka. – 2022. – T. 19. – № 4. – Vyp. 51. – С. 93–105.
- Velikij puteshhestvennik Ibn Khaukal' [The Great Traveler Ibn Khaukal] (2026). – <https://islam-today.ru/istoria/licnosti//19 aprelya-2024>.
- Badri M. (2013). Abu Zayd al-Balkhi's Sustenance of the Soul: The Cognitive Behavior Therapy of a Ninth Century // Physician. International Institute of Islamic Thought (IIIT).

Bosworth C.E. (1989). al-Masālik wa'l-Mamālik. In The Encyclopedia of Islam. – Vol. 6. – R. 639–640.

Brauer R.W. (1992). Geography in the Medieval Muslim world: Seeking a basis for comparison of the development of the natural sciences in different cultures // Comparative Civilizations Review. – 26. – R. 1–110.

De Goeje, M. J. (2019). Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik by Ibn Hawqal. Archive.org. – <http://archive.org/details/KitabAlMasalekWaAlMamalek.IbnHawkal>

Jäckh, T. (2020) Ibn Hawqal on Christian-Muslim Marriages in Sicily // Transmediterranean History, 2 (1). – <https://doi.org/10.18148/tmh/2020.2.1.28>

Авторлар туралы мәлімет:

Қастер Сарқытқан – география ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан, e-mail: kaster012@mail.ru).

Дүкен Мәсімханұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан, e-mail: masimkhan-63@mail.ru).

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова – PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан, e-mail: sagynysh.amirbekova@mail.ru).

Information about authors:

Kaster Sarkytkan – Candidate of Geographical Sciences, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kaster012@mail.ru).

Duken Masimkhanuly – Doctor of Philology, Professor, General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan, e-mail: masimkhan-63@mail.ru).

Sagynysh Kopenkyzy Amirbekova – PhD, Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan, e-mail: sagynysh.amirbekova@mail.ru).

Сведения об авторах:

Қастер Сарқытқан – кандидат географических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан, e-mail: kaster012@mail.ru).

Дүкен Мәсімханұлы – доктор филологических наук, профессор, генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан, e-mail: masimkhan-63@mail.ru).

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова – PhD, научный сотрудник Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан, e-mail: sagynysh.amirbekova@mail.ru).

*Келіп түсті: 8 ақпан 2026 жыл
Қабылданды: 19 мамыр 2026 жыл*

A. Khavan* , F. Zhumazhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: aidyngulk@gmail.com

HISTORICAL AND CHRONOLOGICAL ANALYSIS OF THE MANUSCRIPTS AL-FARABI'S TREATISE "RISALA FI-S SIYASA"

The article aims to demonstrate the significance of studying the scholarly legacy of the thinker Abu Nasr al-Farabi through the methodological framework of source studies. It is well known that the philosopher's written heritage initially circulated throughout the world primarily in manuscript form. The scientific novelty of this research lies in the fact that, as a result of our study, nearly ten manuscript versions preserved in various world archives have been identified of the treatise *Risala fi-s Siyasa* (رسالة في السياسة), which was first recognized in the early twentieth century (1901) as part of Abu Nasr al-Farabi's written corpus within the field of global Farabi studies. These manuscripts are examined as independent research objects using innovative perspectives and methods of source studies, with particular attention paid to their historical and chronological characteristics.

One of the main objectives of the study is to demonstrate the importance of developing the source-studies approach within national Farabi studies. In this context, particular emphasis is placed on the necessity of training specialized scholars capable of working directly with the manuscript heritage of al-Farabi in its original form. When studying the written legacy of al-Farabi, it is essential to apply the methods and approaches of source studies in a comprehensive manner. This is due to the fact that a single treatise often exists in several manuscript copies preserved in different archival collections. These copies may differ in terms of their transmission history, preservation context, physical appearance, dating, textual content, as well as their codicological features and data. From this perspective, conducting a historical and chronological analysis of the manuscript versions of the treatise *Risala fi-s Siyasa* (رسالة في السياسة) significantly enhances the scholarly value of the research. As a result of the study, the scientific and methodological examination of the treatise *Risala fi-s Siyasa* is advanced through the application of methods such as collection, classification, description, analysis, systematization, as well as historical-chronological and codicological approaches. This makes it possible to clarify its historical-chronological, paleographic, and codicological characteristics.

Keywords: Abu Nasr al-Farabi, source studies, manuscript, *Risala fi-s Siyasa*, *al-Maw'iz'a* version, historical-chronological analysis.

А. Хаван*, Ф. Жумажанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: aidyngulk@gmail.com

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Рисала фи-с Сиаса» (*Risala fi-s Siyasa*) трактатының қолжазбаларына тарихи-хронологиялық талдау

Мақала ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми мұрасын деректану ғылымының әдістері тұрғысынан зерттеудің маңыздылығын көрсетуді мақсат етеді. Ойшылдың жазба мұрасы ең алдымен қолжазба күйінде әлемге таралғаны белгілі. Зерттеудің жаңалығы ХХ ғасырдың басында (1901 ж.) әлемдік фарабитану ғылымына тұңғыш рет Әбу Насыр әл-Фарабидің жазба мұрасы ретінде танылған «*Рисала фи-с Сиаса*» (*Risala fi-s Siyasa*) (رسالة في السياسة) трактатының біздің ғылыми зерттеуіміздің нәтижесінде әлем мұрағаттарында сақтаулы онға жуық қолжазба нұсқаларының табылуы мен ол қолжазбалардың деректану ғылымының тың көзқарастары мен әдіс-тәсілдері арқылы зерттеу нысанына алынып, тарихи-хронологиялық реті анықталғанымен ерекшеленеді. Зерттеудің міндеті ретінде отандық фарабитану ғылымының деректанулық бағытын дамытудың маңыздылығын көрсету, ол үшін ойшыл әл-Фарабидің ғылыми мұрасын тікелей қолжазбадан оқи алатын арнайы мамандарды даярлаудың қажеттігі атап өтіледі.

Әл-Фарабидің жазба мұрасын зерттеуде деректану ғылымының әдіс-тәсілдері қатар жүруі маңызды. Себебі бір трактат бірнеше нұсқада көшіріліп, түрлі мұрағат қорларда сақталады. Ол нұсқалардың көшірілуі, сақталу ортасы, безендірілуі, уақыты, мәтіні, кодикологиялық ерекшеліктері мен кодикологиялық мәліметтері түрлі болып келеді. Осы тұрғыдан келгенде «*Рисала фи-с Сиаса*» (*Risala fi-s Siyasa*) трактатының қолжазба нұсқаларына тарихи-

хронологиялық талдау жасау зерттеудің ғылыми құндылығын арттыра түседі. Зерттеудің нәтижесі ретінде *жинау, сұрыптау, сипаттау, талдау, жүйелеу, тарихи-хронологиялық, кодикологиялық* зерттеу әдістері арқылы «*Рисала фи-с Сиаса*» (*Risala fi-s Siyasa*) трактатының ғылыми-әдістемелік жағынан зерттелуін жетілдіріп, тарихи-хронологиялық, палеографиялық және кодикологиялық мәліметтері айқындалады.

Түйін сөздер: Әбу Насыр әл-Фараби, деректану, қолжазба, «*Рисала фи-с Сиаса*» трактаты, «*Әл-Мау'иза*» нұсқасы, тарихи-хронологиялық талдау.

А. Хаван*, Ф. Жумажанова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: aidyngulk@gmail.com

Историко-хронологический анализ рукописей трактата Абу Насра аль-Фараби «Рисала фи-с Сиаса» (*Risala fi-s Siyasa*)

Статья направлена на выявление значимости изучения научного наследия мыслителя Абу Насра аль-Фараби с позиций методов источниковедения. Известно, что письменное наследие философа изначально распространялось в мире преимущественно в рукописной форме. Научная новизна исследования заключается в том, что в результате проведенной работы в мировых архивных собраниях было выявлено около десяти рукописных версий трактата «*Рисала фи-с Сиаса*» (*Risala fi-s Siyasa*) (رسالة في السياسة), который в начале XX века (1901 г.) впервые был признан в рамках мировой фарабиведческой науки как часть письменного наследия Абу Насра аль-Фараби. Указанные рукописи были введены в научный оборот и рассмотрены как объекты исследования с использованием новых подходов и методов источниковедения, что позволило охарактеризовать их историко-хронологические особенности.

В качестве одной из задач исследования обозначается выявление значимости развития источниковедческого направления в отечественном фарабиведении. В этой связи подчеркивается необходимость подготовки специализированных кадров, способных работать с научным наследием аль-Фараби непосредственно по рукописным источникам. При изучении письменного наследия аль-Фараби особое значение имеет комплексное применение методов источниковедения. Это обусловлено тем, что один и тот же трактат нередко существует в нескольких рукописных версиях, хранящихся в различных архивных фондах. Эти версии различаются условиями переписывания и сохранности, временем создания, оформлением, текстологическими особенностями, а также кодикологическими характеристиками и данными. В этом контексте проведение историко-хронологического анализа рукописных версий трактата «*Рисала фи-с Сиаса*» существенно повышает научную ценность исследования. В качестве результата исследования посредством методов сбора, отбора, описания, анализа, систематизации, а также историко-хронологического и кодикологического анализа совершенствуется научно-методологическое изучение трактата «*Рисала фи-с Сиаса*», уточняются его историко-хронологические, палеографические и кодикологические характеристики.

Ключевые слова: Абу Наср аль-Фараби, источниковедение, рукопись, трактат «*Рисала фи-с Сиаса*», версия «*Аль-Мау'иза*», историко-хронологический анализ.

Introduction

The scholarly legacy of Abu Nasr al-Farabi, known as the "Second Teacher", was disseminated throughout the world in manuscript form, and numerous copies of his works are still preserved in archives across the globe. In global Farabi studies, the total number of al-Farabi's treatises is estimated to reach up to two hundred. However, current Farabi studies indicate that only about fifty of the thinker's works are actually in scholarly circulation today. This demonstrates the need for a systematic study of al-Farabi's intellectual heritage. Moreover, some of al-Farabi's treatises that have already

gained recognition worldwide remain insufficiently addressed in national Farabi studies. Born and raised in Otrar, Abu Nasr al-Farabi made a significant contribution to the development of medieval Muslim civilization. The identification, collection, classification, and scholarly description of manuscript copies of his works, the conduct of historical and chronological analysis, the presentation of paleographic and codicological data, as well as the direct translation of his treatises from the original manuscripts in order to clearly define ideas and views that were interpreted differently during the Soviet period, constitute fundamental research efforts aimed at restoring

overlooked aspects of national history. This direction remains a sphere of national Farabi studies that has not yet been systematically developed.

Research methods and materials

The main research methods employed include *collection, classification, description, analysis, systematization, historical-chronological analysis, and codicological research*, applied in order to identify the historical-chronological, paleographic, and codicological data of the treatise *Risala fi-s Siyasa* (رسالة في السياسة). Through the use of the historical-chronological method, the chronology of the copying of the manuscripts of *Risala fi-s Siyasa* was determined. The research materials of this scholarly article consist of manuscript versions of the treatise *Risala fi-s Siyasa* obtained from foreign libraries, archives, and manuscript collections, as well as related research works, scholarly articles, and archival materials.

The historical-chronological method is used to determine the chronological order of the dates of copying of the manuscripts of treatise “*Risala fi-s Siyasa*”. This method is the basis for defining and systematizing the periods of historical writing of the thinker's written heritage (“*Risala fi-s Siyasa*”) in world Farabi studies. Determining the order in which al-Farabi's works were written allows us to continuously monitor the line of scientific ideas in the thinker's works, to determine the historical causes and consequences of differences in continuity and point of view, and to form a whole picture that reveals the full content of the thinker's work.

The use of *codicological research methods* in fulfilling the tasks specified in the project creates an opportunity to fully study the manuscripts of treatise “*Risala fi-s Siyasa*”. This is because the historical, philological, data science, bibliographic, textological and paleographic aspects of the thinker's written heritage are determined simultaneously through codicological research methods. In the description of al-Farabi manuscripts from the codicological method point of view, guided by the external cover, internal condition and content of the manuscripts, the binding of the manuscript, the pattern and features of decoration, the style of writing, the year of copying, place, copyist and seals are studied. Conducting a codicological study of the

manuscripts of al-Farabi's works will help Farabi studies researchers-scientists to provide comprehensive information about the legacy of the thinker.

In the article were used manuscript versions of treatise “*Risala fi-s Siyasa*” such as “The Ayasofya Manuscript” (No. 4855), “The Beirut Manuscript” (Eastern Library), “Manuscript of the Library of the Topkapı Palace Museum” (No. 3195/5) (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi), “Manuscript of the Library of the Topkapı Palace Museum” (No. 3185/4) (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi).

Analysis and Results

The treatise by Abu Nasr al-Farabi (870–950), *Risala fi-s Siyasa* (رسالة في السياسة) (“Treatise on Politics”), is one of his works in the field of *falsafa madaniya* (فلسفة مدنية) (Civil Philosophy) or *falsafa amaliya* (فلسفة عملية) (Practical philosophy). The treatise was first introduced into scholarly circulation in 1901; however, to date, its title has not been conclusively established in scholarship. The text first appeared—and has survived to the present day—under the title *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya...* (كلام أبي نصر الفارابي في وصايا) (“The Edifying Word of Abu Nasr al-Farabi...”) in the book *Javidan Khirad* (جويدان خرد) (Pers. خرد) (“Eternal Wisdom”) by the medieval scholar, Persian scientist, philosopher, and historian Ibn Miskawayh (born c. 929 – died 1030, Rayy, Iran). As a result of scholarly and source-studies research, it was found that manuscript versions of the treatise are preserved in world archives under various titles, such as *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya...* (كلام أبي نصر الفارابي في وصايا) (“The Edifying Word of Abu Nasr al-Farabi...”) (Vatican Apostolic Library), *al-Maqala fi-s Siyasa* (المقالة في السياسة) (“Article on Politics”) (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Turkey), and *al-Maw'iza* (الموعظة) (“The Sermon”) (Institute of Arabic Manuscripts, ARE).

Louis Cheikho (1859–1927) was the first scholar to introduce this written heritage (*Risala fi-s Siyasa*) of Abu Nasr al-Farabi into scholarly circulation. His full name is Louis Cheikho bin Yusuf bin Abdu-l Masih bin Yaqub (لويس شيخو بن يوسف بن عبد المسيح بن يعقوب). Louis Cheikho first mentioned this treatise at the “International Congress of Orientalists” [Cheikho, 1897, p. 42] in Paris in 1897 and reported that the manuscript of

the work is kept as a collection in the archive of *al-Maktaba ash-Sharqiya* (المكتبة الشرقية) (Eastern Library) in Beirut.

According to modern scholarship, the earliest version of the treatise was published in two issues (No. 14, 15) of the journal *al-Mashriq* (المشرق) (*The East*) at the beginning of the twentieth century (1901). Louis Cheikho edited and published the manuscript. On the basis of the manuscripts found in the Biblioteca Apostolica Vaticana and the "Eastern Library" (Beirut), he titled and edited it as *Risala Abi Nasr al-Farabi fi-s Siyasa* ("Treatise on Politics by Abu Nasr al-Farabi"). In the preface to the treatise, Louis Cheikho writes: "...we mentioned in *al-Mashriq* (Issue No. 3) that the 'Eastern Library' in Beirut has an old collection, some of which contain philosophical and some literary treatises. Among them is a treatise by Abu Nasr al-Farabi on politics, which consists of thirteen pages... We found the second version of the treatise in the Vatican Library (Biblioteca Apostolica Vaticana)... such a treatise on politics has never been found in the list of scientific works, and this treatise is separate from al-Farabi's work *as-Siyasa al-Madaniya* (السياسة المدنية) ("Civil Politics"), which can be found in many European libraries... the Vatican version of the treatise begins with: *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya*... (كلام أبي نصر الفارابي في وصايا) ("The Edifying Word of Abu Nasr al-Farabi"). The introduction in the Beirut version is not found in the Vatican version" (Cheikho, 1901, p. 648).

As the primary sources on the scientific life and written heritage of Abu Nasr al-Farabi, medieval Arabic bibliographic works are used, such as *Al-Fihrist* (الفهرست) (lit. "The Catalog") (Ibn an-Nadim), *Kitab Tabaqat al-Umam* (التعريف بطبقات الأمم) ("Book of the Categories of Nations") (al-Qurtubi), *Ikhbaru-l 'Ulama' bi Akhbari-l Hukama* (إخبار العلماء بأخبار الحكماء) ("History of Learned Men") (al-Qifti), *al-Wafi bi-l Wafayat* (الوفاي) (*Through the Deaths*) (as-Safadi), *Tattimat Siwan al-Hikma* (الحكمة تنمة صوان) ("The Cabinet/Depository of Wisdom") (al-Bayhaki), *Uyun al-anba' fi Tabaqat al-Atibba* (عيون الأنباء في طبقات الأطباء) ("A Literary History of Medicine") (Abu Usaibiya), and *Wafayat al-A'yan wa Anba' Abna az-Zaman* (وفيات الأعيان وأبناء الزمان) ("Deaths of Eminent Men and the Sons of the Epoch; Obituaries of Eminent Men and History of the Contemporaries") (Ibn Khallikan).

However, among the works listed above, the title *Risala fi-s Siyasa* is mentioned only in *Itmam at-Tatimma* (إتمام التتمة) ("The End of Tatimma") (author al-Ghaznawi; year of birth not indicated), which follows the work of al-Bayhaki (Huseyin Ali Mahfuz, 1975, p. 77). The scholar Muhsin Mahdi (1924–2007) states that the main title of *Risala fi-s Siyasa*, published by Louis Cheikho, is *Jawamig as-Siyasa* (جوامع السياسة) ("Aspects of Politics") (Mahdi, 1967, p. 35). Although some classical sources note that Abu Nasr al-Farabi has a work entitled *Jawamig as-Siyasa*, the treatise itself has not yet been found and published. Haji Khalifa, or Katip Çelebi (1609–1657), in his bibliographic work *Kashf az-Zunun an Asami al-Kutub wa-l Funun* (كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون) ("Discovery of Opinions on the Book Names and Branches of Science"), writes: "...al-Farabi is a famous scientist and thinker... he has a book *Jawamig as-Siyasa*" (Haji Khalifa, 1957, p. 39). Ibn Usaibiya, in *Uyun al-Anba'...*, lists it as *Kitab Jawamig as-Siyasa, muhtasar* (كتاب جوامع السياسة مختصر) ("Book on Aspects of Politics", *briefly*) (Ibn Usaibia, 1957, p. 223). The bibliographic index of as-Safadi (*Al-Wafi bi-l...*) also states *Jawamig as-Siyasa* (جوامع السياسة) ("Aspects of Politics") (as-Safady, 1931, p. 116). However, it is necessary to clarify that the *Risala fi-s Siyasa* and *Jawamig as-Siyasa* examined in this study refer to one and the same work.

The treatise *Risala fi-s Siyasa* was included in the volume *Maqala Falsafia Qadima li Bagd Mashahiri Falasifati al-Arab Muslimin wa Nasara* (مقالة فلسفية قديمة لبعض مشاهير فلاسفة العرب و مسلمين) ("Ancient Philosophical Works of Some Famous Arab Philosophers (Muslim, Christian)") compiled by Louis Cheikho in 1908 and published for the second time (Cheikho, 1911, p. 18). The work was republished in 1911 (Beirut) and in 1985 (Cairo). The text of *Risala fi-s Siyasa* was published in 1952, after Louis Cheikho's publication, within the book by the historian Ibn Miskawayh (929–1030), *Javidan Khirad* (Pers. جاويدان خرد) ("Eternal Wisdom"), also known in Arabic as *al-Hikma al-Khalida* (الحكمة الخالدة) ("Eternal Wisdom"). At that time, the work was published under the title *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya Ya'ummu Nafuhha Jamig man Yasta miluha min Jamig Tabakati-n Nas* ("The Edifying Word of Abu Nasr al-Farabi that Brings Success to All Those Who Use It from Among the Human Classes"). *Javidan Khirad* was

compiled and published by the Egyptian scholar Abdu ar-Rahman Badawi (عبد الرحمن بدوي) (1917–2002). The manuscript of *Javidan Khirad* has been preserved as a collection containing ethical aphorisms and precepts and words of wisdom by Persian, Indian, Greek, Arab, and Muslim thinkers. No medieval bibliographic work mentions *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya...*, which is attributed to al-Farabi in Ibn Miskawayh's work, although Ibn Miskawayh lived in the same period as Abu Nasr al-Farabi. For the first time in 1951, the Turkish scholar Ahmed Ateş (1917–1966) listed *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya* among al-Farabi's works in "Bibliography of al-Farabi's Works" (*Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası*), published in *Belleten* (Ateş, 1951, p. 15).

Risala fi-s Siyasa was published twice in the late twentieth century on the basis of Louis Cheikhô's research. The first publication appears in the collection (works of al-Farabi, al-Magribi, Ibn Sina) entitled *Majmug fi-s Siyasa* (مجموع في السياسة) ("Collection on Politics"), compiled by Fuad Abd al-Munim Ahmed (عبد المنعم أحمد) (Abdülmünim, 1982, p. 5). The second publication appeared in 1991 under the title *Usul wa Qawanin Siyasiya Ya'ummu Nafuha Jamig Man Yasta miluha* (اصول و قوانين سياسية يعم نفعها الجميع من يستعملها) ("Political Foundations and Laws that Bring Success to Everyone Who Uses It"), published by Abdul Aziz as-Sirvân (عبد العزيز السروان) (as-Sirvân, 1991, p. 18). However, no manuscript of the treatise under the title *Usul wa Qawanin Siyasiya...* has been found. Therefore, there is reason to state that this title was introduced by the editors/compilers. At the beginning of the twenty-first century, the treatise was also printed under the title *Risala fi-s Siyasa ash-Sharia li Abi Nasr al-Farabi* (رسالة في السياسة) ("The Treatise on Sharia Policy by Abu Nasr al-Farabi") in Beirut (Lebanon, 2003), in the book *As-Siyasa ash-Sharia. Majmuga rasail* ("Sharia Policy. A Collection of Treatises") (al-Farabi, 2003, p. 24). The collection includes works by al-Farabi (870–950), Dede Khalifa Kamal al-Din (d. 1597), Abul Qasim al-Magribi (370–418), and Ibn Sina (980–1030). In the preface, it is stated that the text of the treatise was taken from the 1901 version of *Risala fi-s Siyasa li Abi Nasr al-Farabi*. Therefore, it can be stated that the title *Risala fi-s Siyasa ash-Sharia* was assigned by the compilers of the collection.

The treatise was republished based on the research of the Turkish scholar Fatih Toktaş. In his

article "*Farabi and Risale fi-s Siyase*" (*Farabi ve Risale fi-s Siyase*) (Toktaş, 2009, p. 175), Toktaş notes that another manuscript of *Risale fi-s Siyase*, under the number 3185/4, is preserved in the Ahmed III archive of the Topkapi Palace (Istanbul), and in 2011 he published the manuscript in his study "Critical Edition of *Risala fi-s Siyasa*" (*Risale fi-s Siyase'nin Tahkiki*) (Toktaş, 2011, p. 93). However, as a result of our research, it was found that the manuscript in the Topkapi archive is preserved under the title *al-Maqala fi-s Siyasa* (المقالة في السياسة) ("An Article on Politics") (al-Farabi). Although Abu Nasr al-Farabi's treatise *Risala fi-s Siyasa* has not been taken as a separate object of study, it has been mentioned in research published since the twentieth century as part of the scholar's written heritage. The English scholar Morton Dunlop (1909–1987) notes *Risala fi-s Siyasa* among al-Farabi's works (Dunlop, 1961, p. 7). The Arab scholar Osman Amin (عثمان أمين) refers to *Risala fi-Siyasa* (Osman Amin, 1965, p. 147). The Iraqi scholar Hussein Mahfouz (حسين محفوظ) cites *Kitab fi Wasaya Ya'ummu Nafuhha Jamig Man Yasta miluha min Tabakat an-Nas* ("The Edifying Word that Brings Success to All Those Who Use It from Among the Human Classes") (Hussein Ali Mahfouz, 1975, p. 32). The Iraqi scholar Ja'far al-Yasin (جعفر آل ياسين) refers to it as *as-Siyasa al-Ahlaqiya* (السياسة الأخلاقية) ("Ethical Policy") (al-Yasin, 1975, p. 45). Turkish research also cites it as *Risale fi's Siyase* (Bayraktar, 2003, p. 32). As noted above, the manuscripts of Abu Nasr al-Farabi's treatise are preserved in libraries and archives worldwide under different titles. Below, we focus on these versions.

The Javidan Khirad Manuscript

This manuscript version, considered the oldest among the extant copies, is associated with Abu Ali Ahmed ibn Muhammad ibn Yaqub (929–1030), known as Ibn Miskawayh (ابن مسكويه), who lived during the period of Abu Nasr al-Farabi. In his work *Javidan Khirad* (Ibn Miskawayh, 1952, p. 289), it is preserved under the title *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya ya'ummu Nafuhha Jami man yasta miluha min Jami Tabakat an-Nas* ("The Edifying Word of Abu Nasr al-Farabi that Brings Success to All Those Who Use It from Among the Entire Human Classes"). The first Egyptian scholar to study the manuscripts of *Javidan Khirad* was Abdu ar-Rahman Badawi (1917–2002), who published the most complete version of the work in

Cairo in 1952. The book consists of five parts. Abu Nasr al-Farabi's treatise *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya...* appears in the section *Hikam al-Islamiin* (حكم الإسلاميين) ("Muslim Hikmets") of *Javidan Khirad*. This is the final part of the book.

The section *Hikam al-Islamiin* begins with the author Ibn Miskawayh's introductory words: "These are the Hikmet of philosophers and scholars, sharp thinkers, those who sought Islamic teachings. They (Muslims) were famous for reciting wisdom, passing on wisdom from the former past to the latter, and telling good commandments to the former. I have included them in this section to complete the book, if Allah wills, with those who have been selected from them" (Ibn Miskawayh, 1952, p. 267). He then writes: "Hey, Hikmet seeker! Clear your heart for Him! Give your mind to Him! And if you spend your strength (zeal) for Him! In fact, Hikmet is the great blessing that Allah gave to His worshippers, and the wisdom of miracles that He gave to His slaves..." (Ibn Miskawayh, 1952, p. 268).

After the end of this admonition, the section *Adab ibn Muqaffa wa Wasayahu* (اداب ابن المقفع و وصاياه) (*The Manners and Commandments of Ibn Muqaffa*) follows. Abu Muhammad Abdullah ibn Muqaffa (106–142) was a Persian scholar. He was born in Iran and died in Baghdad. He begins the introduction: "Hey, student of ethics! First, learn the basics (temel bilgiler), and then learn the branches. Most people do not know usul. Therefore, they sink into the abyss. If anyone can master the basics, then this is enough for him. It is better for him to learn the basics... The word of Abdullah ibn Muqaffa is done" (Ibn Miskawayh, 1952, p. 310).

The next work in the book is Abu Nasr al-Farabi's treatise examined here. Its title is written as *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya Ya'ummu nafuha Jami man Yasta'miluha min Tabakati-n Nas*. There is no introduction; the basmala (*bismillahi-r Rahmani-r Rahim*) is not mentioned. The text ends with a conclusion. It begins: "He said, every human being, when he looks at himself and deepens himself and others, can see that he is in common with a certain group of people, that one group is on one side or above him in all aspects, and that the next group of people is on one side or below him in all aspects..." (Ibn Miskawayh, 1952, p. 398). The end of the work reads: "...He asked: how can the son of man take revenge on his enemies? What can provoke their anger by doing

this? He said, 'by increasing virtue'" (Ibn Miskawayh, 1952, p. 441) The section *Hikam al-Islamiin* concludes with the work of al-Amari, *Min Wasaya Abi al-Hasan al-Amari wa al-Ababihi* (من وصايا ابي الحسن العامري و آدابه) ("The Commandments and Manners of Abu al-Hasan al-Amari"). Abu al-Hasan ibn Yusuf al-Amari (913–992) was a medieval Persian philosopher born in Nishapur. He wrote works on Islamic religion, philosophy, *aqida*, psychology, and pedagogy. Considering the order of texts in the section *Hikam al-Islamiin* in *Javidan Khirad*, it is evident that the compiler sought to preserve a historical chronological sequence when arranging the materials.

The Ayasofya Manuscript (No. 4855)

Alongside the *Javidan Khirad* version, there is the "Ayasofya-4855" version, preserved under the title *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya...* ("The Edifying Word of Abu Nasr al-Farabi"). It appears in a single compilation together with works by several authors. The treatises in this compilation were copied by different persons in different years. The manuscript records several dates: "on page 179–713 AH, on page 200–721 AH, and on page 290–23 of the year 733 AH" (Mahdi, 1991, p. 34). The script type is *naskh* (نسخ). The text was copied rather casually in black ink. Some paragraphs and subheadings are written in red ink. Numerous corrections appear in parentheses. Each page contains 16–19 lines of text.

The compilation contains several treatises attributed to al-Farabi. The first is *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya...* There is no introduction, and the treatise is incomplete. The text is located on pages 62–63 of the compilation. The beginning reads: "The Edifying Word of Abu Nasr al-Farabi (may Allah bless him and grant him peace!) that will bring success to all classes of people, that every human being has a commonality with a certain group of people when he looks deeply into himself and others... sees... and in the meanwhile he spends all the time he needs to have goodness while struggling to regain his lust from something deceptive" (Ayasofya manuscript No. 4855). This is the shortest preserved version under the title *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya...* of *Risala fi-s Siyasa*. Thus, the "Ayasofya-4855" version may be dated approximately to the fourteenth century miladi (713, 721, 733 AH). The manuscript, consisting of only two pages, represents an excerpt from the treatise under study. It may be assumed that this copy was made from

one of the *Javidan Khirad* versions, since the title is identical and the dating is close.

The Beirut Manuscript ("Eastern Library")

The Beirut version is preserved under the title *Risala fi-s Siyasa* ("Treatise on Politics") in the "Eastern Library" in Beirut. It is found within an old compilation of 360 pages. No information is provided about the copyist or the date of copying. It is described as a manuscript typical of the eighth–ninth centuries (miladi; late fourteenth century). It is written in *naskh* (نسخ). The number of sheets is 6 (13 pages). Length: 23 cm; width: 8.5 cm. Each page contains 17 lines of text. About 100 pages of the compilation contain excerpts from various old books. The compilation is bound chaotically. The distinctive feature of this version, compared with other copies of the treatise, is that it contains a separate introduction explaining the purpose of writing the book, and an additional paragraph in the *khatima* after the concluding aphorisms.

Louis Cheikho (1710) notes in his research that the manuscript was initially kept in the personal archive of the historian and scholar Zhirjis Safa (1849–1933) in *Dayr al-Qamar* (Lebanon) and was later transferred to the "Eastern Library" (Beirut). The compilation is currently preserved under number 290 in the ethics section of the Taymuriyah Library in Egypt. The manuscript begins with the following introduction: "*The purpose of this work is to briefly focus on the laws of politics that lead to success when the entire human class turns into a class that belongs to it, to each class that belongs to it, as well as to the classes above and below it...*" (Beirut manuscript, "Eastern Library"). The end of the treatise reads: "*This word will be the conclusion of our work. I thank Allah, the Lord of the worlds, with those who thank Him; I send peace upon His Messenger Muhammad and the good ones*" (Beirut manuscript, "Eastern Library"). Such a conclusion is not found in other versions of the treatise.

Manuscript of the Library of the Topkapı Palace Museum (No. 3195/5)

(Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi)

This version is preserved under the title *al-Maw'iza* (الموعظة) ("The Sermon") in the Ahmed III Library of the Topkapı Palace (Turkey), under inventory number 3195/5. The date of copying is indicated as 879 AH (9th century). The copyist of the manuscript is Shams al-Din al-Qudsi. The manuscript is preserved as part of a compilation.

The text of *al-Maw'iza* occupies pages 168–189 of the compilation and is written in *naskh* (نسخ) script. The size of the manuscript is 13 × 18 cm. Each page contains 14–15 lines of text. No separate introduction is provided. The work begins with the *basmala* (*Bismillāh al-Raḥmān al-Raḥīm*) and concludes with a closing passage.

After the *basmala*, the text begins as follows: "*The Second Teacher, Abu Nasr al-Farabi (may Allah be pleased with him!), said in al-Maw'iza: 'Every human being, when he looks at himself and deeply examines himself and others, can see that he shares something in common with a certain group of people; that one group is, in all respects, either on one side or above him, while another group of people is, in all respects, either on one side or below him...'*" (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, manuscript No. 3195/5). In the concluding part, it is stated: "...now, as a conclusion to what has been said, we will draw from the words of the former and the virtuous... it was asked: how can the son of man take revenge on his enemies? What can provoke their anger by doing so? He said: by increasing virtue. Thus, the counsels of Shaykh Abu Nasr were completed. Praise be to Allah" (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, manuscript No. 3195/5).

At the end of the compilation, the following note appears: "...the book was completed with the help and tawfīq of Allah... by Shams al-Din al-Qudsi, in 879 AH, on the fifteenth star of the Great Ramadan" (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, manuscript No. 3195/5). The final page of the manuscript bears the seal of Sultan Ahmed III. The title *Risala fi-s Siyasa* of Abu Nasr al-Farabi's treatise under study is likewise not mentioned in medieval Arabic bibliographic sources. Research works and bibliographic surveys on the scholar's legacy, as well as studies devoted to *Risala fi-s Siyasa*, do not provide information about the version of the treatise known as *al-Maw'iza*.

The Institute of Arabic Manuscripts (No. 385)

Another version preserved under the title *al-Maw'iza* is held at the Institute of Arabic Manuscripts in Cairo (Arab Republic of Egypt), under inventory number 385, in the Department of Philosophical Heritage. This is a microfilm copy. The pages are old and faded.

The manuscript is preserved together with the work of Abu al-Hasan al-'Amiri, *Min Waṣāyā Abī al-Ḥasan al-'Amiri wa Adabihi* ("The Commandments and Manners of Abu al-Hasan al-

'Amiri"). The first frame of the microfilm contains the following information: "Library: Ahmed III; manuscript number: 3195/5; title of the work: *al-Maw'iza*; author: Abu Nasr al-Farabi; date of copying: 879 AH / 1473 CE; number of pages: 33; size: 14 × 18 cm" (Institute of Arabic Manuscripts, microfilm No. 385).

It is evident that this version represents a microfilm copy of the manuscript preserved in the Ahmed III Library of the Topkapı Palace (No. 3195/5). The difference between the two lies in the form of preservation: one is a handwritten manuscript, while the other is a microfilm reproduction. There is no information regarding the date or circumstances under which the microfilm copy was acquired by the Institute of Arabic Manuscripts in Cairo.

Manuscript of the Library of the Topkapı Palace Museum (No. 3185/4)

(Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi)

This manuscript of the treatise is preserved under the title *al-Maqāla fi-s Siyāsa* (المقالة في السياسة) ("An Article on Politics") in the Ahmed III Library of the Topkapı Palace in Istanbul (Turkey), under inventory number 3185/4. The text occupies pages 240–263 of a compilation containing works by several authors. The pages of the compilation are thick, and the outer cover is made of grey cardboard. Three seals appear on the front page. The manuscript is clearly copied in large letters in *naskh* (نسخ) script; some letters, however, are missing. The date of copying is given as 884 AH / 1479 CE.

The treatise includes both an introduction, which sets out the purpose of its composition, and a conclusion. The manuscript measures 175 × 120 mm, and each page contains 11 lines of text. The cover bears the title *Majmuga -ar-Rasail* (*Collection of Treatises*). The compilation includes works by four authors. At the top of page 240, where al-Farabi's *al-Maqala fi-s Siyasa* begins, the phrase "*Bismillahi Taman bi Zikrihi*" is written with decorative ornamentation. At the beginning of the treatise (p. 240), the heading reads: "*al-Maqala fi-s Siyasa li Abi Nasr Al-Farabi rahamahu Allah*" ("An Article on Politics by Abu Nasr al-Farabi, may Allah have mercy on him"), followed by the full introduction identical to that found in the Beirut version. No information is provided about the compiler of the collection or the circumstances of its compilation. The treatise concludes on page 263 with the phrase: "...not what you love... what

you seek" (Topkapı Palace Museum Library, manuscript No. 3185/4). The sentence remains incomplete. Several blank folios are attached at the end of the compilation.

Conclusion

According to the data obtained, Abu Nasr al-Farabi's treatise *Risala fi-s Siyasa*, as well as other parts of his written heritage, spread to many countries, and its manuscript copies are preserved in various archival collections. The research has also shown that the treatise circulated under several different titles. At the same time, it is essential to clarify the original title of *Risala fi-s Siyasa*, which constitutes the object of the present study.

As noted above, the work is generally recognized in scholarship under the title *Risala fi-s Siyasa*. However, it remains necessary to demonstrate that this was the title chosen by the author himself, since the treatise appears under other names in manuscript and printed versions. Some copies have survived in manuscript form, while others are known only through published editions. These include:

- *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya...* ("The Edifying Word of Abu Nasr al-Farabi...");
- *Risala fi-s Siyasa* ("Treatise on Politics");
- *al-Maw'iza* ("The Sermon");
- *al-Maqala fi-s Siyasa* ("An Article on Politics").

It is unlikely that an author would assign several different titles to the same work. Changes in titles may result from the activity of copyists, the absence of a complete version available to them, the loss of the original cover bearing the author's title, or the fading or disappearance of inscriptions. Under such circumstances, a copyist or later researcher may assign a title corresponding to the content of the text, subsequently copying, editing, and publishing it. Therefore, establishing the title originally intended by the author is of particular importance. For this purpose, several principles may be applied:

- reference to the title found in the oldest manuscript version;
- reliance on the title of the most complete version of the work;
- preference for the title most widely recognized in scholarship;
- consideration of the correspondence between the title and the content of the work.

According to the first principle, the title recorded in the oldest version of Abu Nasr al-Farabi's treatise *Risala fi-s Siyasa* is found in the *Javidan Khirad* version, compiled in the tenth–eleventh centuries. In this version, the work is preserved under the title *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya ya 'ummu nafuha jami' man yasta miluha min tabaqat al-nas*. Versions of *Javidan Khirad* are relatively widespread. The oldest known copy is preserved in the Dar al-Kutub al-Misriyya Library in Cairo, under number 4419, in the section “Adab Talgat” (Literature). This copy dates to 692 AH / 1291 CE (seventh/thirteenth centuries). The name of the copyist is not indicated. No introduction explaining the purpose of the work is present, and the text ends with a conclusion.

According to the second principle, the title of the work in the most complete version is *Risala fi-s Siyasa* (“Treatise on Politics”). This version dates approximately to the eighth/fourteenth century AH and represents the most complete manuscript copy, preserving both the introduction and the conclusion. The manuscript consists of 13 pages. Another distinctive feature of this version is that, in addition to the concluding section, an extra concluding paragraph is included.

With regard to the third principle, the title most widely accepted in scholarship is also *Risala fi-s Siyasa*. The treatise was first introduced into scholarly circulation under this title in 1901. It was edited and published by Louis Cheikho on the basis of manuscript copies preserved in the Eastern Library in Beirut and the Vatican Apostolic Library.

The fourth principle concerns the correspondence between the title and the content of the work. The term *as-siyasa* (“politics”), which remains unchanged in most manuscript titles – *Risala fi-s Siyasa* (“Treatise on Politics”), *al-Maqala fi-s Siyasa* (“An Article on Politics”), and *Jawami' as-Siyasa* (“Aspects of Politics”) – indicates the central theme of the text. The author uses the concept of “politics” to convey the idea that every individual should regulate personal

behavior, govern oneself, and establish proper relations with elders, family members, friends, and adversaries, thereby developing a personal policy that enables one to find and maintain a place in society.

In the oldest version of the treatise, *Kalam Abi Nasr al-Farabi fi Wasaya...*, the word *wasaya* represents the plural form of “edifying counsel” in Arabic, while the term *maw'iza* in *al-Maw'iza* derives from a verb meaning “to admonish” or “to offer counsel” and conveys the notions of “sermon,” “testament,” or “moral exhortation.” From this perspective, none of the handwritten titles of the work contradict its content. On the contrary, the key elements of these titles—“politics,” “sermon,” and “edifying counsel”—complement one another semantically and reflect the genre and intent of the author's work.

In conclusion, Abu Nasr al-Farabi's treatise *Risala fi-s Siyasa* may be understood as a work composed in the form of exhortation, preaching, and moral counsel, emphasizing that human life should be guided by the principles of politics.

Acknowledgements

This article was published as part of the research conducted within the framework of the grant-funded project AP26199967 of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan entitled “The Modern Paradigm for the Study of the Religious and Political Views of Abu Nasr al-Farabi (Based on the Manuscripts of the Treatises *Kitab al-Milla* and *al-Ilm al-Ilahi*).

Authors' contribution:

Khavan Aidynkul – conceptualization, writing the original draft, data collection and processing, preparation of tables, graphs, and visual materials. Contribution percentage: 50%.

Zhumazhanova Farida Tokanovna – conceptualization, editing and revising the manuscript, scientific supervision and research coordination. Contribution percentage: 50%.

References

- Ali Ibn Yusuf Qifti. (1926). *Ikhbaru-l 'Ulama' bi akhbari-l Hukama* [History of Learned Men]. Cairo: Dar al-Kutub, – 298 p.
 Ali Akbar Dehkhodâ. *Loghat-Nameh-ye Dehkhoda* [Dictionary of Dehkhoda]. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL <https://icps.ut.ac.ir/fa/dictionary>
 Ateş, Ahmed (1951). *Firabi'nin eserlerinin bibliyografyası* [Bibliography of Firabi's works]. Belleten, XV. C.,57. Sayı, 1, 175 p.192.

Bayraktar Bayraklı (1983). *Fârâbî'de Devlet Felsefesi, Dogus Yayın ve Dağıtım* [State Philosophy in Fârâbî, Dogus Publication and Distribution]. Istanbul, p. 171; Ibrahim Ağâh Çubukçu. *Türk Filozofu Fârâbî'nin Din Felsefesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi "Dergisi, S. XIV, Ankara 1966, p.70; Senol Korkut, *Fârâbî'de Siyaset ve Ahlak. İslâmiyât*, c. VI, S.1, Ankara 2003, p. 47.

Derbisali Absattar (2010). *Turkyadagi Jazba Jadigerliklerimiz* [Our Written Heritage in Turkey] Egemen Qazaqstan. 28 April (retrieved from <https://www.lat.egemen.kz/article/2781-turkiyadaghy-zhazbazhadigerliklerimiz>).

Zahir al-Din al-Bayhaqi. *Tattimat Siwan al-Hikma* [The Cabinet/Depository of Wisdom] [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://shamela.ws/index.php/book/273>).

Mahdi Muhsin (1991). *Kitabu-l Milla ua Nusus Uhra* [The Book of Religions and Other Texts]. – Beirut: Daru-l mashryq. – 147 p.

Ibn Mishawayh (1952). *Al-hikma al-Halyda* [Book of Eternal Wisdom]. (Ed.: Abdu ar-Rahman Badaui). Cairo: Maktabatu-l misrya, 289–300.

Ibn al-Nadim. *Al-Fihrist* [The Catalog]. [Yelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: URL: <http://www.al-mostafa.com>).

Ibn Abi Usaibia. *Uyun al-Anba' fi Tabaqat al-Atibba* [A Literary History of Medicine]. [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: URL: <http://www.al-mostafa.com>.

Ibn Hallikan (1972). *Wafayat al-A'yan wa Anba' Abna az-Zaman* [Deaths of Eminent Men and the Sons of the Epoch]. Beirut: Dar Sadr, – 636 p.

Khayrullayev M.M. (1967). *Myrovozrenye Farabi i ego znachenye v istiry philosophy* [Farabi 's Worldview and its Significance in the History of Philosophy]. – Tashkent: Fan Uz SSR, – 358 p.

Said al-Andalusi al-Qurtuby (1913). *Kitab Tabaqat al-Umam* [Book of the Categories of Nations]. – Beirut: Imprimerie Catholique, – 139 p.

Salah al-Din al-Safadi (2000). *Al-Wafi bi-l-Wafayat* [Through the deaths]. – Beirut: Dar al-Ahya Turas al-Arabi, – 284 p.

Hussein Ali Mahfouz., Jaafar Al Yasin (1975). *Muallafat al-Farabi* [Al-Farabi's Books]. Bagdad, – 454 p.

Hadji Khalifa (Katip Çelebi). (1957). *Kaşf az-Zunūn 'an 'asāmī 'l-Kutub wa-l'fanūn* [Discovery of opinions on the book names and branches of science] Cairo: Daru ihya turas al-arabi. p. 39–41.

Moritz Steinschneider (1869). *Al-Farabi (Alpharabus) des arabischen Philosophen Leben und Schriften* [Al-Farabi (Alpharabus) the Arabic philosopher's life and writings]. S.Petersbourg: Memoirs of the Academy of Sciences. 30.

Hussein Ali Mahfouz., Jaafar Al Yasin (1975). *Muallafat al-Farabi* [Books of Al Farabi] – Bagdad, – 454 p.

Cheikho L. (1897). *Nusha hattya arabya qadyma. Notice sur un ancien manuscrit arabe*. [Old Arabic hand-written Version] Paris: Actes du Onzieme Congres International des Orientalistes. pp. 42–125.

Cheikho L. (1911). *Makala falsafya qadyma li bagd falasyfatyl arab myslymyn ua nasara. Traités Inédits D'anciens philosophes arabes musulmans et chrétiens* [An old philosophical article by some famous Arab philosophers, Muslims and Christian] Beyrouth: Imprimerie Catholique. pp. 18–19.

Gafurov B. (1975). *Al Farabi v Istiry Culture* [al-Farabi in the History of Culture]. Almaty: Nauka. – p.300.

Fuâd Abdülmünim Ahmed (1982). *Mukaddime, (Mecmu' i's-Siyâse, Risâle fi's-Siyâse) [Introduction]*, Müessesese Sebâbi'l-Câmi'iyye, 2. Baskı, İskenderiye, p. 5.

Abdülaziz es-Sirvân (1991). *Ehemmiyyetü'l-kitâb, (Fârâbî, Usûl ve kavânîn siyâsiyye ye'ummu nef'uhâ cemi'a men iste'melehâ)* [Political Assets and Laws of al-Farabi] Dârü'l-Celîl, Sam, pp. 18-21.

Al Farabi (2003). *As-Siyasa ash-Shargiya Li Abi Nasr al-Farabi. As-Siyasa ash-Sharigya* [Legitimate policy of al-Farabi]. *Mazhmuga rasayl*. Ed. Al-Maziyydy, Ahmad and Ash-Shafiygy Muhammad, Treatise Collection, Beirut.

Toktaş, Fatih (2009). *Farabi ve Risale fi's Syase* [Treatise on Politics]. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, no.29, pp.175-216.

Toktaş, Fatih. *Risale fi's Syase'nin tahkiki* [Achieve research a Treatise on Politics]. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, no.33, 2011, pp.93-151.

Al Farabi, Abu Nasr. *Al.Maqala fi-s Siyasa li al-Farabi* [Article on Politics]. Millet Library, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ahmed III, No.3185/4, 240a.

Dunlop Mortin (1961). *The Fusul al-Madani of al-Farabi*. London: Cambridge University Press, pp. 7-8

Osman Amin (1965) *At-Ta'liyyat fi Ihsa al-Ulum* [Classification of science in the Ihsha' al-Ulum (Encyclopedia of Science) Cairo, s.147.

Huseyin Ali Mahfuz (1975). *Al Farabi fi Murahzagati-l Arabya* [Al-Farabi in Arabic sources] Bagdad, p.32.

Information about authors:

Khavan Aidynkul – Senior Teacher of the Department of the Middle East and South Asia, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: aidyngulk@gmail.com).

Zhumazhanova Farida Tokanovna – Senior Teacher of the Department of the Middle East and South Asia, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhumafarid@gmail.com).

Авторлар туралы мәлімет:

Хаван Айдынгүл – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, e-mail: aidyngulk@gmail.com).

Жұмажанова Фаридә Тоқановна – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ шығыстану факультеті, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан, e-mail: zhumafarid@gmail.com).

Сведения об авторах:

Хаван Айдынгүл – старший преподаватель кафедры Ближнего Востока и Южной Азии факультета востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: aidyngulk@gmail.com).

Жумажанова Фарид Токановна – старший преподаватель кафедры Ближнего Востока и Южной Азии факультета востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: zhumaFarid@gmail.com).

Received June 30, 2025

Accepted May 19, 2026

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Шығыс филологиясы	Section 1 Oriental philology	Раздел 1 Восточная филология
G.B. Duman Equity of opportunities and the four core language skills in distance education of Turkish as a foreign language 4		
Ш.Д. Бүркітбаева, А.Е. Токсеитова, Н.Ш. Шаммаева Түрік ұлттық ойын атауларындағы түр-түс атаулары: семантикалық және этномәдени талдау 12		
2-бөлім Шығыс елдерінің тарихы мен саясаты	Section 2 History and politics of the countries of the East	Раздел 2 История и политика стран Востока
Yan Liang, S. Sabigazina, Xiaoqiao Shi Current status and prospects of professional cooperation in higher education between China and Kazakhstan 22		
Kh.R. Kuatova, Zh.Ye. Ashinova, A. Ogihara Digital transformation and COVID-19: experience and prospects of smart society development in Japan 38		
М.Г. Шолахов Колониальная модернизация и сопротивление степи: Жангир-хан и Шахин Гирей в сравнительной перспективе реформ Японии, Китая и Кореи..... 53		
3-бөлім Шығыс деректануы	Section 3 Oriental source studies	Раздел 3 Восточное источниковедение
Қ. Саркытқан, Д. Мәсімханұлы, С.К. Әмірбекова Ибн Хаукалдың географиялық мұрасы: араб картографиялық (Балхи) мектебінің сабақтастығы және Еділ-Каспий маңының тарихи-географиялық бейнесі 74		
A. Khavan, F. Zhumazhanova Historical and chronological analysis of the manuscripts Al-Farabi’s treatise “Risala fi-s Siyasa” 87		

Мақаланың мазмұнына автор жауапты.
За содержание статей ответственность несет автор.